

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBU'L-HAYR HAN VE DEVLETİ

Bilal Çapan

2501191789

Tez Danışmanı :

Prof.Dr.Dinçer Koç

İSTANBUL-2022

ÖZ

EBU'L-HAYR HAN VE DEVLETİ

BİLAL ÇAPAN

Ebu'l-Hayr Han önderliğindeki Şibaniler XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ta cereyan eden siyasi gelişmelerde önemli rol oynayarak boylar konfederasyonuna dayalı bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet bir dizi askerî ve siyasi faaliyet neticesinde bölgenin kaderinde söz sahibi olmuştur. Bunun yanında onların kurduğu devlet Özbeklerin ilk siyasi teşekkülü olarak bilinmektedir. Zira Doğu Deşt-i Kıpçak'ta yurtlanmış Türk-Moğol boyları 14. yüzyılın başlarından itibaren Özbekler genel adıyla tarih kaynaklarında zikredilmişlerdir. Cuçi'nin oğullarından Şiban'ın soyundan gelen Ebu'l-Hayr Han'ın Özbekler denilen Doğu Deşt-i Kıpçak'taki boyları 1420'li yıllardan itibaren hâkimiyet altına almasıyla ve Nogaylar denilen güçlü Mangıt kabilesiyle ittifak kurmasıyla bu devlet şekillenmiştir. 1428'de Batı Sibirya'daki Tura şehrini ele geçirerek keçe halı üzerinde tahta çıkarılan Ebu'l-Hayr Han kısa süre içerisinde muhaliflerini de ortadan kaldırarak büyük otorite sahibi olmuştur. 1446 yılına kadar Sırderya boyundaki şehirleri ele geçirmesi ve başkentini buradaki Sıgnak'a taşıması onun merkezi Türkistan'daki siyasi faaliyetlerde aktif rol oynamasına yardımcı olmuştur. Ebu'l-Hayr Han'ın sonraki faaliyetleri arasında Harezm'e yaptığı akınlar ve Ebu Said Mirza'nın Timurlu tahtını ele geçirmesine yardımcı olması onun Türk dünyasında bir lider olarak yükselişine yardımcı olmuştur. Ancak gücünün zirvesindeyken 1457 yılında beklenmedik bir şekilde Öz-Timurtaş liderliğindeki Kalmuklara mağlup olması onun ve genç devletinin sonunun başlangıcı olmuştur. Bu tarihten sonra merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek için aldığı sert tedbirler bir kısım boyların onun hâkimiyetinden kaçarak Yedisu ve Kozıbaşı bölgelerine göç etmelerine neden olmuştur. Kazaklar Özbeklerden ayrılan bir etnonim olarak bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu göçler aynı zamanda Ebu'l-Hayr Han'ın güç kaybetmesine sebebiyet vermiştir. Neticede Ebu'l Hayr Han'ın vefatı sonrası onun dağılan devletinin arta kalanları hem Doğu Deşt-i Kıpçak'ın hem de Mâverâünnehir'in siyasî hayatında faaliyet göstermeye devam etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Ebu'l-Hayr Han, Özbekler, Muhammed Şibânî Han

ABSTRACT

ABU'L KHAYR KHAN AND HIS STATE BİLAL ÇAPAN

XV. century's the first of quarter Eastern Dasht-i Kipchak where it's occur to politic events Ebu'l-Khayr Khan's of leadership Shibani established a state which, was playing an important based on tribal of confederations. That state having a say in the fate of region a sequence military and politic activity. At the same time Those who build to be known first called Uzbeks. Than, Eastern Dasht-i Kipchak sedentary Turks-Mongol Tribes, generally entitled Uzbeks in history of records since beginning of the fourteen century. Cuçi's descendants Shibani stem from which Ebu'l-Khayr Khan's called Uzbeks who Eastern Dasht-i Kipchak tribes formed this state in which it's dominated with them and named Nogays strong the tribes of Mangits allied with from 1420 years. Ebu'l Khayr Khan have the right to comment on west Siberia located in Tura by conquering at 1428 was throned on felt carpet which made away with opponent short time inside. Throughout Sirdarya of cities conquered and transferred by Ebu'l-Khayr Khan Sıgnak of Capital until 1446 where helped to act a parting active politic central Tūrkestan. Subsequently, Ebu'l Khayr Khan made invasion Harezm amongst and his helped to take over Throne of Tamerlane who Ebu Said Mirza which, as a leader helped to escalate in the Wold of Türks. But, his summit of the power, Suddenly leader of the Uz Timurtaş of Kalmuks defeated his and his young state beginning of the end in 1457. After that date, Ebu'l-Khayr Khan took harsh precaution so as to central of authority again portion of tribes where his sovereignty caused to migration by escaping areas of Yedisu and Kozıbaşı. Kazaks emerged in this way as a ethnonym diverging from Uzbeks. At the same time, Ebu'l-Khayr Khan gave rise to power loss this migrations. As a result of, After death of Ebu'l-Khayr Khan's had been continued to his crumbling state remained poliic of life not only Dasht-i Kipchak but also Transoxiana.

Key Words: Ebu'l-Khayr Khan, Uzbeks, Muhammed Şibani Khan

ÖNSÖZ

Özbekler bir kabile konfederasyonu şeklinde Cuçi Ulusunun 15. yüzyılın ilk çeyreğinde dağılması sürecinde ortaya çıkan bir Türk topluluğudur. Özbek tarihinin erken dönemleri hakkında yapılan ilmî çalışmalar maalesef pek azdır. Aynı zamanda onların Cuçi Ulusundaki karışıklık zamanlarında oynadığı rol hakkında elimizde fazla bilgi mevcut değildir. Özbekler esasen Berdibek Han'ın ölümünün ardından Cuçi Ulusunun batı tarafında ya da sağ kanadında iç savaşlar ve mücadelelerin kızıştığı esnasında, Doğu Deşt-i Kıpçak'ta zuhur etmeye başlamışlardır.

Özbeklerin kökeni Cuçi Ulusuyla doğrudan bağlantılıdır. Bu minvalde Cuçi Ulusu tesis edildiği coğrafya itibarıyla Altaylardan Macaristan sınırlarına kadar geniş bir alanı kapsamış ve bölgenin siyasi hayatında önemli bir rol oynamıştır. Onun batı kanadı sağ kol olarak Ak Orda, doğu kanadı da sol kol olarak Gök Orda şeklinde adlandırılmıştır. Sağ kol Batu ve onun halefleri tarafından 1359'a kadar idare edilmiştir. Gök Orda denilen Sol kol ise Batu'nun ağabeyi Orda ve onun halefleri tarafından 1360'lı yıllara değin Ak Orda'ya bağlı bir şekilde yönetilmiştir. Aynı dönemde her iki kolun arasında Cuçi'nin beşinci oğlu Şiban'ın da bir ordası bulunmuştur. Buna tarih literatüründe Şiban veya Şibanî Ulusu denilmiştir. Şibanoğulları Cuçi Ulusunda Ak Orda hanlarının iktidarları devirlerinde merkeze sadakatle bağlı kalmışlar ve zor zamanlarında meşru iktidarın destekçileri olmuşlardır. Ak Orda hanedanının 1359'da sükut etmesinden sonra Saray tahtına han dahi göndermişlerdir.

Şiban Ulusu'nu meydana getiren kabile konfederasyonu Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Ebu'l-Hayr Han'ın 1428 yılından itibaren kesin hâkimiyet sağlamasıyla birlikte artık Özbekler genel adlandırmasıyla anılmaya başlamışlardır. Dolayısıyla Özbeklerin bir ulus olarak tarih sahnesine çıkışı Ebu'l-Hayr Han'ın faaliyetleriyle alakalıdır. Bu çerçevede tezimizde günümüzde Türk Dünyasının önemli unsurlarından birini teşkil eden Özbeklerin erken tarihi Ebu'l-Hayr Han'ın siyasi ve askeri faaliyetlerine odaklanılarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu araştırmaya başlarken hocalarımın ve arkadaşlarımın çeşitli yardımlarına başvurdum. Çalışmam boyunca benden desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof.Dr. Dinçer Koç'a, yurdumuzu ve dünyayı etkisi altına alan Covid-19 virüsünün kol gezdiği zamanlarda kendi kütüphanesinden değerli eserleri bana tevdi eden Doç.Dr. Muhammed Bilal Çelik'e, yine çalışmam esnasında kıymetli eserleri bana gönderen Araş. Gör. Harun

Kaya'ya teŖekkür ederim. Tezimizle ilgili gerekli tashihleri yaparak, okuma zahmetine katlanan gerekli düzeltmeleri yapan ağabeylerim Ahmet Korkmaz ve Fatih Bostancı'ya da müteŖekkirim. Sosyal Bilimler alanında bünyesinde birçok eseri barındıran ve işimizi kolaylaştıran İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi) ve Mihamanname-i Buhara'nın orijinal kitabını mikrofilm şeklinde tarafıma ulaştıran Nuruosmaniye Kütüphanesi çalışanlarına da ayrıca şükranlarımı sunarım.

Temmuz 2022

Bilal Çapan

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ABU'L KHAYR KHAN AND HIS STATE.....	iii
ÖNSÖZ	iv
Kısaltmalar Dizini	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	1
ŞİBAN HAN VE HALEFLERİ	1
1.1.Cuçi Han'ın Beşinci Oğlu Şiban ve Ulusu	1
1.2.Şiban Ulusunun Teşekkülü	4
1.3.Şiban'ın Halefleri	6
İKİNCİ BÖLÜM	8
ÖZBEKLER VE EBU'L-HAYR HAN DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ	8
2.1.Özbek Adının Menşei.....	8
2.2.Özbek Ulusunu Oluşturan Boylar	14
2.3. Ebu'l-Hayr Han ve Devletinin Kuruluşu	16
2.4. Ebu'l-Hayr Han-Mahmud Hoca Mücadelesi ve Tobol Savaşı.....	20
2.5. Özbek Ordusunun Harezm'e Girişi	23
2.6. Özbek-Ulu Orda Savaşı	25
2.7. Özbeklerin Semerkand'ı Yağmalaması	28
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	30
ŞİBANÎ DEVLETİNİN YÜKSELİŞ DEVRİ	30
3.1. Ebu'l-Hayr Han-Mustafa Han Savaşı	30
3.2. Sırderya Boyundaki Şehirlerin Özbekler Tarafından Zaptı	32
3.3. Ebu'l-Hayr Han'ın Timurlular Arasındaki Taht Mücadelesine Müdahalesi	34
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	40
ŞİBANÎ DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ	40
4.1. Özbek-Kalmuk Savaşı	40
4.2. Kazakların Ebu'l-Hayr Han'dan Kopmaları	45
4.3.Ebu'l-Hayr Han'ın Vefatı ve Özbek Devletinin Dağılışı.....	47
4.4. Muhammed Şibânî Han ve Özbek Ulusunun Yeniden Yükselişi	52
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	56
SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT	56
5.1. Devlet İdaresi ve Toplum.....	56
5.2. Sosyal ve Ekonomik Yaşam	61

ALTINCI BÖLÜM

TARİH-İ EBU'L-HAYR HANÎ'NİN ÖZBEK DEVLETİ İLE İLGİLİ KISIMLARININ TÜRKÇEYE TERCÜMESİ

6.1. Ebu'l-Hayr Han -Mustafa Han Mücadelesi	66
6.2. Özbek Ordusunun Semerkand'a Girişi	69
6.3. Ebu'l-Hayr Han- Kalmuk Savaşı	78
6.4. Ebu'l-Hayr Han'ın Nesebi	90
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA	93
EKLER	101
EK: 1	187
EK: 2	188
EK: 3	189

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
İSAM:	İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi
bkz.	Bakınız
bsk.	Baskı
çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
no.	Numara
nşr.	Neşreden
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
Trc	Tercüme
Vb.	ve benzeri
v.d.	ve diğerleri
Yay.	Yayınlaya

GİRİŞ

Ebu'l-Hayr Han ve Devleti hakkında önemli tarih kaynakları tezimizde giriş bölümünün konusudur. Doğrudan Ebu'l-Hayr Han ve devleti ile ilgili bilgi veren tarih kaynağı maalesef oldukça azdır. Bunun yanısıra Özbekler ve Ebu'l-Hayr Han ve onun devletinin faaliyetleri ve döneminin nitelikleri hakkındaki bilgiler tarihî kaynaklarda dağınıktır. Bu çerçevede tezimizde istifade ettiğimiz kaynakları şu şekilde değerlendirebiliriz:

Tarih-i Ebu'l-Hayr Hanî

Mesud bin Osman Kuhistanî'nin kaleme aldığı Tarih-i Ebu'l-Hayr Hanî adlı Farsça eser bir dünya tarihi niteliğindedir. Tarih-i Ebu'l-Hayr Hanî 1540 yılında tamamlanarak, Özbek hükümdarı Abdullatif Han'a (1540-1555) ithaf edilmiştir. Bu eser Ebu'l-Hayr Han'ın (1428-1468) Rabia Sultan Begüm'den doğma oğlu Süyünçoca Han (öl.1525) ve yakınlarının anlattıklarına dayanarak Kuhistanî tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin bilinen dört nüshası vardır. Birincisi Taşkent Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkîşinaslık Enstitüsü'nde bulunmaktadır. İkincisi St. Petersburg Devlet Üniversitesi El Yazmaları Enstitüsü Farsça eserler bölümü numara 852'ye kayıtlı bir nüshasıdır. Üçüncüsü British Library Museum'da Add.26.188'e kayıtlıdır.¹ Dördüncü bir nüsha da İran'da Genciney-î İsfahan'da halk kütüphanesinde bulunmaktadır.² Semiha Altier'e göre, Taşkent nüshası içinde resimler olması hasebiyle diğer üç nüshadan nitelik yönünden ayrılır.³ Ayrıca bu eserin Ebu'l-Hayr Han'ın faaliyetlerinin tamamının anlatıldığı kısım *Materialı po*

¹ C.Rieu, Catalogue of the Persian Manuscript in the British Library Museum, Trustees of the British Museum, Londra, British Museum, C.I, s.102.

² Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l-Hayr Hanî, Mahzen, IRN-016-0927, Genciney-i İsfahan-İran, (tarihsiz).

³ Semiha Altier, "Semerkand Sarayı'ndan Tarihe Bir Bakış: Mesud bin Osman Kuhistanî'nin Tarih-i Ebu'l-Hayr Hanî'ndeki Minyatürler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, 2013-Bahar (18), s.7-24.

İstorii Kazahskih Hanstv XV.-XVIII. Vekov adlı derleme eserde Rusça'ya tercüme edilmiştir.⁴

İki bölümden oluşan bu eserin ilk kısmında; Hz. Adem'den itibaren Hz.Muhammed'e kadar tüm peygamberler, Hz. Muhammed ve Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Saffariler, Gazneliler, Selçuklular, Cengiz Han, Çağatay Han ve Timurlular tarihi ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise, Ebu'l-Hayr Han'ın henüz tahta çıkmadan önceki hayatı ve Özbek toplumu içindeki vaziyet hakkında malumat verilmektedir. Aynı zamanda Özbeklerin Ebu'l-Hayr Han öndeliğindeki Harezm seferi, Timurlularla ilişkileri, Sırderya'nın aşağı mecrasındaki şehirlerin fethedilmesi ve Kalmuk savaşı konuları işlenmiştir.⁵

Tevarih-i Güzide-Nusretnâme

Eserin müellifi kesin olarak belli değildir. Bununla birlikte müellifi büyük olasılıkla Muhammed Şibânî Han'ın yakınlarından birisidir. Çağatayca kaleme alınan bu eserin iki asıl nüshası vardır. İngiltere'de British Museum Library Or. 3222 numarada kayıtlı olan nüshası Charles Rieu tarafından tavsif edilmiştir. Eserin her sayfasında 19 satır olup 149 varaktan oluşmaktadır. Bununla birlikte 16 adet de minyatür içermektedir. İkinci nüshası ise St. Petersburg'da bulunan Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ndeki el yazmaları arasında no B745 ile kayıtlıdır. Bu eser 2019 yılında Harun Kaya tarafından Doktora Tezi olarak hazırlanmıştır.⁶ Ayrıca *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV.-XVIII. Vekov* adlı derleme eserde Kazak tarihini ilgilendiren kısımları Rusçaya tercüme edilmiştir.⁷

Tevarih-i Güzide-Nusretnâme'de, İslam tarih anlayışının tersine dünyanın yaratılışından değil, Oğuz Türklerinden başlayarak Cengiz Han dönemi, Cuçi'nin

⁴ S.C.K. İbragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pişçulina, V.P. Yudin, "Soçineniya Mesud bin Osman Kuhistani: Tarih-i Ebu'l Hayr Hani", *İzvestiya Akademi Nauk Kazahskoy SSR, Seriya İstorii Arhelologii i Etnografii*, No:3 (8), Alma-Ata, 1958, s.135-171.

⁵ Muhammed Bilal Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vekayinameleri", *History Studies: International Journal of History*, Volume:4, Issue: 2, July 2012, s.99-119.

⁶ Harun Kaya, *Tevarih-i Güzide-Nusretnâme*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Dili), Anabilim Dalı, Ankara, 2019.

⁷ İbragimov, v.d, "Tevarih-i Güzide-Nusretnâme", *Materialı po İstorii Kazahskiy Hanstva*, s.16-43.

oğullarından Tokay Timur ve onun soyundan gelenler, Timur ve evladı, Şiban Han ve evladı, Muhammed Şibânî Han dönemi ve Kazaklarla ilgili olaylar işlenmiştir. Tüm bunların yanısıra eserde konumuz açısından, Ebu'l-Hayr Han'ın Harezmi seferi, Ebu'l-Hayr Han'ın Ulu Orda hanları Ahmed ve Mahmud hanlar ile olan mücadelesi, Mâverâünnehir seferi ve özellikle Ebu'l-Hayr Han'ın vefatı sonrası Özbek cemiyeti içindeki vaziyet ve devletin dağılışına ilişkin kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Bu eser 1502 yılı sonu itibariyle yazılmaya başlanmış, muhtemelen 1504 yılında tamamlanmıştır.⁸

Zübdetü'l Âsâr

Bu eser Mevlana Abdullah bin Ali Belhî tarafından kaleme alınmıştır. Müellifinin adı bazı kaynaklarda Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrallahî şeklinde de geçmektedir. Vakayinamenin müellifi XVI. yüzyılın başında Timurluların hizmetindeyken Belh'in Şibanîlerin eline geçmesi ve sonrasında Hüseyin Baykara'nın vefat etmesi üzerine Muhammed Şibânî Han'ın yanına giderek onun hizmetine girmiştir.⁹

Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan bu vakayiname bir dünya tarihi niteliğindedir. Bu çerçevede Yafes'ten itibaren efsanevi tarih ile başlayarak Türk-Moğol kabileleri, Çağatay Ulusu, Timurlu Tarihi, Ebu'l-Hayr Han'ın devletini toparlaması, onun Türkistan seferi, Muhammed Şibânî Han dönemi ve Kazakların siyasi ve kültürel faaliyetleriyle ilgili bilgiler mevcuttur. Ayrıca eser Muhammed Şibânî Han'dan başlayarak 1525 yılına kadarki Özbek tarihi hakkında bilgiler içermektedir. Eser Özbek tarihi açısından olduğu kadar Kazak tarihi açısından da ehemmiyetlidir.

Vakayinamenin tamamı Sevim Erdem tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.¹⁰ Bunun yanında 2015 yılında Şeyma Duman tarafından bu eserin 461b-

⁸ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.99.

⁹ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.101.

¹⁰ Sevim Erdem, Abdullah İbn Ali-yi Nasrullahî (Metin-İncelemes-Sözlük), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2019.

474b arasındaki kısmı transkripsiyon ve değerlendirmesi ile yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹¹ *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV.-XVIII. Vekov* adlı derlemede bu vakayinamenin Kazak tarihini ilgilendiren kısımları Rusçaya tercüme edilmiştir.¹²

Bahru'l Esrar fî Menâkibu'l Ahyar

Eserin müellifi Mahmud bin Emir Veli h.1004 (m.1595-1596) yılında Belh'te dünyaya gelmiştir. Döneminin seçkin ilim adamlarının yanında eğitim alan müellifin yetişmesinde oldukça zengin bir kütüphane sahibi olan ablasının eşi Mirak-Şah Hüseyin'in önemli rolü olmuştur. Mahmud bin Emîr Veli otuz yaşında Hindistan ve Sri Lanka'yı ziyaret etmiş bu ülkelerde yazacağı eserler için malzeme toplamıştır.¹³

Mahmud bin Emir Veli, *Bahru'l Esrar fî Menâkibu'l Ahyar*'dan başka, "*Muhabbat-name, Hacim-i Sakib*" gibi eserler de kaleme almıştır.¹⁴ Ancak en önemli ve kapsamlı eseri Bahru'l Esrar fî Menâkibu'l Ahyar'ı h.1044 (m.1634) ile h.1050 (m.1640-1641) yılları arasında yazarak Buhara Hanı Nadir Muhammed Han'a ithaf etmiştir. Müellif Bahru'l Esrar fî Menâkibu'l Ahyar'ın giriş kısmında eserin kapsamlı bir mukaddime, yedi ciltlik ana bölüm ve bir sonuçtan oluştuğunu ifade etmiştir.¹⁵

Eserinin birinci cildinde coğrafya, botanik, tarihî coğrafya, veterinerlik, mineraller ve dünyanın yaratılışına temas edilmiştir. İkinci cildinde Hz. Muhammed'den önceki peygamberler, eski İran kralları, Arap ve diğer halkların kralları hikâye edilmiştir. Üçüncü ciltte Hz. Muhammed dönemi, Emeviler ve Abbasiler dönemi, beşinci ciltte Tahirîler, Saffâriler, Sâmâniler, Gazneliler, Selçuklular ve Harezmşahlılar gibi devletler tasvir edilmiştir.¹⁶ Tarihî bilgi açısından bizim için önemli tarafı Cengiz Han ve evladı, Çağatay Hanedanı, Cuçi evladı, bilhassa

¹¹ Şeyma Duman, *Zübdetü'l Âsâr* (461b-474b), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2015.

¹² Abdullah İbn Ali Nasrullahî, "*Zübdetü'l-Âsâr*", *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstva*, s.128-134.

¹³ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.105.

¹⁴ Mahmud bin Emir Veli, "*Bahru'l Esrar fî Menâkibu'l-Ahyar*", *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstva*, s.320.

¹⁵ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.106.

¹⁶ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.106.

Ebu'l-Hayr Han'ın Kazaklar üzerine gerçekleştirdiği son seferi, vefatı ve sonrasında Özbek Hanlığı'nın yıkılması, Muhammed Şibânî Han'ın faaliyetleri ve Astrahanî Hanedanı hakkında bilgiler verilmiştir.

Taşkent'te Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, St. Petersburg'da Rus İlimler Akademisi Şark Yazmaları Enstitüsü ve Hindistan Lahor'da birer nüshaları bulunan bu önemli eserin Kazak tarihini ilgilendiren ve bu münasebetler Ebu'l-Hayr Han'ın siyasi faaliyetlerini anlatan kısımları *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV.-XVIII. Vekov* adlı derlemede Rusçaya çevrilmiştir.¹⁷

Habîbü's-Siyer Fî Ahbâri Efrâdi-Beşer

Gıyâsüddîn bin Hâce Hümâmüddîn bin Hâce Celâlidîn Muhammed bin Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseyin-î Şîrâzî Hândmîr'in Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi-Beşer adlı eseri 16. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştır. Hândmîr'in babası Hümâmüddin, Timurlu hükümdarı Ebu Said Mirza'nın oğlu Semerkand hâkimi Mahmud Mirza'nın veziri idi. Hândmîr, anne tarafından meşhur Ravzatü's Safâ adlı eserin müellifi Mirhând'ın torunudur. Dedesi Mirhând'ın gözetiminde olan Hândmîr, dedesinin zengin kütüphanesinden faydalanarak yetişmiş ve devrin önemli devlet adamı ve şairi Ali Şîr Nevâî'nin himayesine mazhar olarak, Abdurrahman-ı Câmî ve Kemâleddin Bihzâd gibi âlim ve sanatçıların katıldığı ilim meclislerinde bulunmuştur.¹⁸

Hândmîr, Timurlu Hüseyin Baykara'nın (ö.1506) sağlığında onun oğlu Belh hâkimi Bedîüzzaman Mirza'nın hizmetine girdi. Daha sonra Muhammed Şibânî Han 1507'de Herat'ı ele geçirince onun hizmetinde bulunarak mevkiini koruyabildi. Bir müddet sonra da Muhammed Şibânî-Safevî mücadelesinde Muhammed Şibânî Han'ın Şah İsmail tarafından mağlûp edilmesinden sonra Safevîler Herat'a girdiklerinde Hândmîr de şehirde bulunuyordu. O buradaki karışıklık sebebiyle Herat'ın doğusundaki Poşt şehrinde eserlerini yazmaya başladı.

¹⁷ Mahmud bin Emir Veli, "Bahru'l Esrar fî Menâkıbu'l-Ahyar", *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstva*, s.320-368.

¹⁸ İsmail Aka, "Hândmîr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 1997, C.XV, s.550-552.

Hândmîr'in *Habîbü's-siyer fî Ahbâri Efrâdi Beşer* adlı eseri bir dünya tarihi niteliğindedir. Bu eser, Hândmîr'in seyyidler, kadılar ve sadrların reisi Gıyâseddin Muhammed bin Yûsuf-ı Hüseyînî adına 1521 yılında yazmaya başlayıp onun öldürülmesinden sonra Safevîler'in Herat valisi Şamlu oymağından Durmuş Han'ın veziri Hâce Habîbullah-ı Sâvecî'nin adına 1524'te tamamladığı bir dünya tarihidir.¹⁹ Bu eserde anlatılan olaylar Şah İsmail'in 1524'teki ölümüne kadarki olayları ihtiva etmektedir. Hândmîr'in bu önemli eserinin yanında Meâsirü'l-mülûk, Hulâsatü'l Ahbar fî Beyânî Ahvâlî'l Ahyâr, Düstûrû'l vüzera gibi eserleri de bulunmaktadır.

Konumuz açısından Hândmîr'in *Habîbü's-siyer fî Ahbâri Efrâdi'l Beşer* adlı eserinin dördüncü cildi mühimdir. Bu ciltte Ebu'l-Hayr Han'ın Harezm seferi, Ebu'l-Hayr Han-Mustafa Han savaşı ve Muhammed Şibânî Han'ın Kazaklar ve Safevîlerle mücadelesi ele alınmaktadır.²⁰

Feth-Name

Şibanîler devri tarihçilerinden olan ve Gulam Şadi olarak da bilinen Molla Şadi tarafından yazılmıştır. Müellif hakkında elimizde fazla malumat yoktur. Onun eserinin başlığı "Zafer Kitabı" anlamına gelen *Feth-Name* olup bir diğer adı da Feth-i Hani'dir. 1902 yılında Türkistan'ı ziyareti esnasında vakayinameyi Semerkand'da keşfeden V.V. Barthold'un saptamasına göre, Molla Şadi'nin, eserini yazarken Tevarih-i Güzide-Nusretname'den yoğun bir şekilde etkilendiğini söylemek mümkündür.²¹ Eserdeki ana tema Muhammed Şibânî Han'ın seferleridir. Bunun yanında eserde Ebu'l-Hayr Han'ın vefatı, Özbekler ile ilgili bilgiler, Muhammed Şibânî Han'ın Kazaklar üzerine seferleri, Mangıt Mirzaları, Yedigâr Han ve onun oğlu Bürke (Bürge) gibi konular işlenmiştir. Vakayinamenin tam bir neşri yoktur. Vakayinamenin bilinen beş el yazması vardır. Bunlardan iki tanesi St.Petersburg Devlet Üniversitesi Kütüphanesi'nde, iki tanesi Tacikistan Bilimler Akademisi'nde, bir

¹⁹ İsmail Aka, "Hândmîr", s.550-551.

²⁰ Gıyâsüddîn bin Hâce Hümâmüddîn bin Hâce Celâlidîn Muhammed bin Hâce Burhânüddîn Muhammed-i Hüseyînî-Şîrâzî Hândmîr, Târih-i Hâbîbü's-Siyer Fî Efrâd-ı Beşer, düzenleyen: el-Hüseyînî, C.IV, Kitab-ı Furuş Hayyam-ı Hıyaban-ı Cumhuriyy-i İslâmî, 1972, Tahran.

²¹ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.98.

tanesi de Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi Şarkîşinaslık Enstitüsü'nde mahfuzdur.²² Yalnızca *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstva XV.-XVIII.* adlı derleme eserde 56a-122b sayfaları arası Rusçaya tercüme edilmiştir.²³

Ahsenü't-Tevârîh

Safevî devri tarihçilerinden Hasan-ı Rumlu'nun kaleme aldığı oniki ciltlik Ahsenü't Tevârih adlı eserin on birinci cildinin Farsça'dan Türkçe'ye tercümesi konumuz açısından ehemmiyet arz etmektedir. Eser h.807-899 (1405-1499) dönemi arasındaki olayları yıllara göre tasnif ederek kaleme almıştır. Eserde, Timurlu, Osmanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Memlûkler ve diğer Anadolu devletlerindeki siyasi olaylar ve o dönemlerde yaşamış olan âlim ve şairlerin hayatları konu ele alınmıştır. Ahsenü't-Tevârîh'in konumuz açımızdan önemli olan kısmı eserin on birinci cildinde Ebu'l-Hayr Han'ın Ebu Said Mirza ile ittifak kurarak Timurlu hükümdarı Abdullah'ı mağlup etmesi hakkında bilgiler verilmesi ve Ebu'l-Hayr Han önderliğindeki Özbek ordusunun Maverâünnehir'e askerî seferini konu edinmesidir. Bu eser Farsça'dan Türkçe'ye Prof. Dr. Mürsel Öztürk tarafından tercüme edilerek yayınlanmıştır.²⁴

Tezkire-i Mukim Hanî

Bu vakayinamenin müellifi Muhammed Yusuf Münşî'dir. O bu eseri 1702-1707 arası Belh hâkimliği yapan Muhammed Mukim Han'ın isteği üzerine kaleme alınmıştır. Eserin müellifi tarihî çalışmasına 1697 yılında başlamış ve 1704 yılında tamamlamıştır. Tezkire-i Mukim Hanî bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.²⁵ Giriş kısmında Ebu'l-Hayr Han dönemi hakkında bazı bilgiler, Muhammed Şibânî Han,

²² Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.98-99.

²³ Molla Şadi, "Feth-Name", *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstva*, s.53-90.

²⁴ Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh, çev. Mürsel Öztürk, 2.Baskı, Ankara, 2020, Türk Tarih Kurumu.

²⁵ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.109.

Astrahanîler, Buhara Hanlığı ve diğer devletlerle ilişkiler konu edilmiştir. Bu Farsça eser 2001 yılında Ferište Sarrafan tarafından neşredilmiştir.²⁶

Musahharadü'l Bilad

Muhammed Yar bin Arab Katagan tarafından Farsça olarak kaleme alınan bu eser Ebu'l-Hayr Han'ın Harezmi seferi, Timurlularla mücadelesi, Ebu'l-Hayr Han sonrası Deşt-i Kıpçak'ta vaziyet ve Şah Budak dâhil olmak üzere Muhammed Şibânî Han döneminden Abdülmümin Han zamanına kadarki olayları içermektedir. Ayrıca Şibânî-Safevi ilişkileri, Muhammed Şibânî Han'ın Mâverâünnehir seferleri, Köçkuncü Han dönemi konularını da ele almaktadır. Eser, Ebu'l-Hayr Han Hanedanını bir bütün olarak ele alması açısından önemlidir. Musahharadü'l Bilad Buhara Hanı Baki Muhammed Han (1605-1610) zamanında yazılmıştır.²⁷ Ayrıca eserde diğer vakayinamelerde bulunmayan, Özbeklerin dağılması esnasındaki olaylara dair değerli bilgiler mevcuttur.

Müellifinin kendi ifadelerine göre eseri yazarken Ahsenü't Tevârîh, Şeybanîname ve Habîbû's Siyer gibi kaynaklardan istifade etmiştir.²⁸ Eserin bilinen iki nüshası olup bunlardan biri Özbekistan İlimler Akademisi Şarkîşinsalık Enstitüsü ve diğeri de St. Petersburg Rus İlimler Akademisi Şark Yazmaları Enstitüsü'nde mahfuzdur.

Mihmân-Nâme-i Buhara

XV. ve XVI. yüzyıllarda Türk dünyasının sosyal ve kültürel ana kaynaklarından birisi olan Mihman-Name-i Buhara, Fazlullâh bin Rûzbihân-i Huncî tarafından Muhammed Şibânî Han döneminde kaleme alınmıştır. Eserin müellifi Şah İsmail'in İran'da yönetimi ele geçirmesinden hoşnut olmayarak ülkeyi terk etmiş ve Muhammed Şibânî Han'ın hizmetine girmiştir. Huncî'nin bu eseri Muhammed Şibânî

²⁶ Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-i Mukim Hani: Seyr-i Tarihi, Ferhengi ve İctimai, Mâverâünnehir der Ahd-i Şibânîyan ve Aştarhanîyan, tashih ve tahkik: Ferište-i Sarrafan: Miras-ı Mektub, Tahran, 2001.

²⁷ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.104.

²⁸ Muhammed bin Arap Katagan, Musahhiru'l Bilad, editör: Nadire Celâlî, Tahran: Miras-ı Mektub, 2006.

Han dönemi Özbek-Kazak ve Özbek-Safevî mücadelesini konu edinmektedir. Müellif güçlü gözlem yeteneğiyle Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'ı tasvir etmiştir. Bununla birlikte Kazakların sosyal ve ekonomik yaşantısına dair kıymetli bilgiler vermektedir. Diğer taraftan eserin ehemmiyetini arttıran mühim bir husus da Muhammed Şibânî Han'ın 1508-1509 yılındaki Kazak seferini teferruatla anlatmasıdır. Bu açıdan Özbekler kadar Kazak tarihi için de ehemmiyet arz etmektedir. Bu kıymetli eser 2012 yılında Ümit Gedik tarafından yüksek lisans tezi olarak incelenmiştir.²⁹

Muizzü'l Ensâb

Anonim Muizzü'l Ensâb Farsça bir hanedan şeceresidir. Eserde Çağatay sülalesi ve özellikle Timur ve Timur'un halefleri, onun torunları hakkında tafsilatlı bilgi verilmektedir. Ayrıca Timur'un torunlarının şeceresi, onların hizmetinde çalışan şahsiyetler ve hanımları hakkında kıymetli bilgiler de mevcuttur. Bizim için önemli olan kısmı Şiban han'ın ve onun halefleri hakkında bilgi vermesidir. Bilindiği kadarıyla eserin dört nüshası bulunmaktadır. Bunlardan; birisi Paris'te, birisi Londra'da, diğer ikisi de Hindistan'da (Aligarh) mahfuzdur.³⁰ Biz de elimizde bulunan Farsça'dan Kazakça'ya tercüme edilen Muizzü'l Ensâb'dan istifade edebildik.³¹

Câmiu't-Tevârih

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî Orta Çağ İslâm dünyasının yetiştirdiği seçkin âlim ve devlet adamlarındandır. Hemedânî eserini İlhanlı hükümdarı Gâzan Han'ın isteği üzerine yazmaya başlamıştı.³² Cengiz Han ve haleflerinin tarihini ele alan en

²⁹ Ümit Gedik, Fazlullâh bin Rûzbihân-i Huncî'nin Mihmân-nâme-i Buhârâ'sı (inceleme-çeviri), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı-Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2012.

³⁰ Hayrunnisa Alan, "Muizzü'l Ensâb'ın Timurlu Teşkilatı Tarihi Bakımından Değeri", *Belleten*, Cilt: 78, Sayı: 282, syf: 527-546, Ankara, 2014.

³¹ Muizzü'l Ensab, Almaaata, 2006, Kazahstana B Persidskiy İstoçnikay.

³² Reşîdüddin Fazlullah hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2008, C. XXXV, s. 19-21.

mühim kaynaklar arasında yer alan Câmiu't-Tevârih'in konumuz açısından önemli kısmı Şibanî Han ve onun halefleri hakkında bilgi veren başlıca eser olmasıdır.³³

Tarih-i Reşidî

Eserin müellifi Mirza Haydar Duğlat'dır. Müellifin Farsça kaleme aldığı Tarih-i Reşidî Cengiz Han, Cuçi Han ve ondan sonra gelen hükümdarların tarihini anlatan kıymetli bir eserdir. Eserde Doğu Türkistan'daki siyasî vaziyet, Çağatay hanları arasındaki mücadele, Ebu'l-Hayr Han'ın dönemindeki bazı olaylar, Ebu'l-Hayr Han sonrası Özbeklerin dağılması, Muhammed Şibânî Han dönemi ve Kazaklarla ilgili önemli bilgiler vardır. Tarih-i Reşidî Edward Denison Ross Farsça'dan İngilizceye tercüme etmiştir. Bu eserin İngilizceden Türkçeye tercümesi Osman Karatay tarafından yapılarak yayınlanmıştır.³⁴

Şibanî (Şeybani) Name

Şibanî-nâme'nin müellifi Kemaleddin Binaî'dir. Onun tam adı Kemaleddin Şir Ali bin El-Muhammed el-Haravî'dir. 1453 yılında Herat'ta doğan Binaî, 1495 yılında Semerkand'a gelerek Hoca Ubeydullah Ahrar'ın oğlu Hoca Kutbeddin'in hizmetine girmiştir.³⁵ Eserini Muhammed Şibanî Han'ın emriyle yazmaya başlayan Binaî XV. Yüzyılın sonu ve XVI. Yüzyıl başında Deşt-i Kıpçak ve Mâverâünnehir'deki siyasi gelişmeler hakkında bilgi vermektedir. Eserde coğrafi bilginin yanında, Deşt-i Kıpçak ve Mâverâünnehir'de yaşayan Kuşçu, Nayman, Kongrat, Ming vs. gibi kabileler hakkında malumatlar bulunmaktadır. Bununla birlikte bizim için mühim tarafı Ebu'l-Hayr Han'ın Ulu Orda hanları ile mücadelesi ve tahta çıkışı ile ilgili detaylı bilgiler vermesidir. Tüm bunların yanı sıra eserde Ebu'l-Hayr Han sonrası Özbekler içindeki vaziyet, Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu Şah Budak'ın öldürülmesi, Şeyh Haydar'ın han olması

³³ Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmiu't-Tevârih, editörler: M.Ruşen- M.Musevî, C.I, 1373, Tahran.

³⁴ Edward Denison Ross, Tarih-i Reşidi (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi), çev. Osman Karatay, 2006, İstanbul, 2006, İstanbul, Selenge Yayınları.

³⁵ Muhammed Bilal Çelik, a.g.m, s.100.

ve sonrasında öldürölmesi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu eser Rus tarihçi A. A. Semenov tarafından Rusçaya tercüme edilerek neşredilmiştir.³⁶

Matla-ı Sadeyn ve Mecma'ı Bahreyn

Eserin müellifi Abdürrezzâk es-Semerkandî, âlim, şair ve münşidir. O evvela Timurlu hükümdarı Şahruh, daha sonra da Ebu Said Mirza'nın hizmetinde bulunmuştur. Bir müddet Timurluların bazı bölgelerinde kadılık görevini yürütmüştür. Bu vazifelerden sonra müellif, elçi sıfatıyla Hindistan ve İran'a seyahat etmiştir. Semerkandî'nin 1304-1470 yılları arasında meydana gelen olayları anlattığı Matla-ı Sadeyn ve Mecma'ı Bahreyn adlı eseri İran, Türkistan, Timurlular ve bölgedeki diğer devletlerin tarihini anlatmaktadır. Özellikle bizim açımızdan Özbek mefhumuyla ilgili bilgi vermesi ve Ebu'l-Hayr Han'ın Türkistan seferini alması ehemmiyet arz etmektedir.³⁷

Dört Ulus Tarihi

Timurluların bilge hükümdarı Uluğ Bey'in kaleme aldığı bu tarih eseri, Cuçi, Çağatay ve İlhanlı ulusları ile Timurluların tarihleri hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Konumuz açısından Cuçi Ulusu hakkında verdiği bilgiler değerlidir. Bilhassa, Altın Orda hükümdarı Özbek Han (1313-1340) zamanına ait verdiği bilgiler bizim ilgi çekicidir. Müellif bu manada Özbek Han zamanında Altın Orda halkının Özbek halkı olarak nitelendirilmesi hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Farsça yazılan bu eser Özbek bilginleri Ahmed Boriboy, N. Nurkulov ve M. Hacaniy tarafından Farsça'dan Özbek Türkçesine tercüme edilmiştir.³⁸

Çengiz-Nâme

XVI. yüzyılda, Ötemiş Hacı tarafından Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan bu eser, Altın Orda'nın gerek siyasî gerekse de sosyal-kültürel tarihi hakkında en

³⁶ A.A. Semenov, "K Voprosu o Proishozhdenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana", C.II, Raboçaya Hronika Instituta Vostokovedeniye, 1944.

³⁷ Abdürrezzâk es-Semerkandî, Matla-ı Sadeyn ve Mecma'ı Bahreyn, editör: Abdülhüseyn Nevai, C.I, Tahrân, 1974, Kitabhane-i Amire.

³⁸ Mirza Uluğbek, Turt Ulus Tarihi, Farsça'dan Özbekçe'ye tercüme edenler: A. Boriboy, N. Norkulov, M. Hacaniy, Taşkent, 1994, Çulpan Neşriyat.

ayrıntılı bilgi veren kaynaklardan biridir. Harezmi'de 1557-1558 hüküm süren İş Sultan'ın hizmetinde bulunan Ötemiş Hacı, İş Sultan'ın isteği üzerine bir Altın Orda tarihi kaleme almıştır. Nitekim bu eser Batu Han'dan başlayarak Toktamış Han'a kadarki olaylarla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Hususi olarak Şiban Han ile ilgili diğer kaynaklarda bulunmayan bazı malumatların verilmesi konumuz açısından bilhassa ehemmiyet arz etmektedir.³⁹

Şecere-i Türk

XVII. yüzyılda Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han'ın kaleme aldığı Türk siyaset ve kültür tarihi hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Şecere-i Türk'te Oğuzlar dahil olmak üzere Türk boylarının kökeni, Cengiz Han, Cuçi Ulusu, Çağatay Ulusu, Hive Hanlığı gibi konularda kıymetli bilgiler mevcuttur. Bizim için önemli olan kısmı Şiban Han'ın faaliyetleri ve onun halefleri, Özbek mefhumuyla ilgili malumat, Ebu'l-Hayr Han'ın erken dönemi hakkında bazı bilgiler, Ebu'l-Hayr Han'ın devletinin dağılması sonrası Özbeklerin durumu gibi hususları ihtiva etmesidir.⁴⁰

Gosudartva Koçevih Özbekov

B. A. Ahmedov kaleme aldığı akademik tarih çalışmasında Altın Orda'nın dağılması sonrası Doğu Deşt-i Kıpçak'taki Ebu'l-Hayr Han ve onun Özbeklerinin faaliyetlerini incelemektedir. Ahmedov, başta Ebu'l-Hayr Han'ın askerî faaliyetlerini konu edinerek, onun Timurlu ve diğer Şibanlılarla mücadelesini tarihî kaynaklara dayanarak kaleme almıştır. Aynı zamanda konar-göçer Özbeklerin kültürel, idari ve ekonomik yaşamları hakkında da malumat vermektedir.⁴¹ Ebu'l-Hayr Han Devleti üzerine yapılan ilk ciddi araştırma olması eserin önemini arttırmaktadır.

³⁹ Ötemiş Hacı, Çengiz-Nâme, haz. İlyas Kemaloğlu, 3.Baskı, Ankara, 2018, Türk Tarih Kurumu.

⁴⁰ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı), çev.Arif Acaloğlu, İstanbul, 2020.

⁴¹ B.Ahmedov, Gosudartva Koçevih Özbekov, Moskva: Izd. "Nauka",1965.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİBAN HAN VE HALEFLERİ

1.1.CUÇİ HAN'IN BEŞİNCİ OĞLU ŞİBAN VE HALEFLERİ

XIII.yüzyılın başlarında Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Onon ve Kerülen Nehirleri civarında dağınık bir halde yaşayan Kereit, Nayman, Borcigin, Tatar, Merkit, Öngüt ve Kongrat adlı kabileler hayvancılıkla uğraşıyor ve artan nüfuslarını doyurmak için yeni meralar arıyorlardı. Bunlardan Kabul Han başkanlığındaki Borcigin kabilesi 1130'lu yıllarda onları tek bayrak altına alarak Moğol ismiyle birleştirmeyi başarsa da bu kabileler arasındaki rekabet ve Çinlilerin baskısı nedeniyle bu birlik dağıldı.⁴²

1155 senesinde dünyaya gelen geleceğin Cengiz Han'ı Temuçin, Borcigin kabilesine mensuptu. Temuçin uzun süren mücadeleler ve meşakkatli yıllardan sonra diğer Moğol kabilelerine üstünlüğünü kabul ettirdi ve onları tek hâkimiyet altında birleştirdi. Bundan sonra Temuçin 1206 yılında Onon Nehri kenarında yapılan büyük kurultayda "Cengiz Han" ilan edildi.⁴³ Böylece Büyük Moğol İmparatorluğu da kuruldu. Cengiz Han, içerde nizamı sağladıktan sonra askerî faaliyetlerine hız verdi. Bu çerçevede Oyratlar ve Yenisey Kırgızlarını itaat altına alındı ve sonrasında Uygurlar Moğollara tâbi oldu. 1209'da Tangutların vergiye bağlanması ve 1211 yılında başlayan bir dizi savaşlar neticesinde Kin Devleti mağlup edilerek 1215'te Pekin'in ele geçirilmesi Moğolların ve Cengiz Han'ın uluslararası siyasette şöhretini arttırdı.⁴⁴

Batı Türkistan'da Harzemşahlar Devleti'nin hükümdarı Alâeddin Muhammed (1200-1221) zamanında Otrar şehrinde Cengiz Han'a bağlı 450 kişilik bir ticaret kafilesi 1218 senesinde Harzemşahların Otrar Valisi İnalçık tarafından öldürüldü. Bu olaydan ötürü Cengiz Han, suçluların fâillerini ve el konulan malların tazmini için elçiler gönderdi. Bu elçiler Alâeddin Muhammed'e bu teklifi ilettiler. Ancak Alâeddin Muhammed bunları reddettiği gibi elçileri de öldürttü. Tarihî kaynaklara Otrar faciası olarak geçen bu hadise üzerine Cengiz

⁴² Dinçer Koç, "Cengiz Han Sonrası Moğollar", *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar Dil-Tarih-Kültür*, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2020, s.63.

⁴³ Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi (Yüan Ch'ao Pi-his)*, çev.Ahmet Temir, 5. Baskı, Ankara, 2016, s.133-134.

⁴⁴ Dinçer Koç, "Cengiz Han Sonrasında Moğollar", s.63-64.

Han, Batı Seferi kararı aldı. Bunun üzerine, Moğollar ilk önce Karakitay (Karahıtay) devletini mağlup etti. Böylece Moğol devleti ve Harzemşahlar Devleti sınırdış oldu.⁴⁵

Cengiz Han, Âlaeddin Muhammed'in üzerine yürümek için İrtiş Nehri civarında büyük bir ordu hazırladı. Cengiz Han'ın komutanlığındaki Moğol ordusu 1219 yılının sonbaharında Sırderya kenarındaki Otrar şehrini geldi. Alâeddin Muhammed, Moğol ordusuyla göğüs göğüse çarpışmayı göze alamadığı ve adamlarına güvenemediğinden dolayı ordusunu büyük şehirlerin savunulması amacıyla ayrı ayrı birliklere böldü. Bunun üzerine Moğol ordusu fazla bir zorluk çekmeden Mâverâünnehir'in önemli şehirleri Buhara, Semerkand ve diğer yerleri tahrip ederek ele geçirdi. Böylelikle Moğollar karşısında altı ay-bir yıl bile dayanamayan Harzemşahlar Devleti'nin topraklarının büyük kısmı hâkimiyet altına alındı. Moğol galibiyeti üzerine Alâeddin Muhammed Hazar Denizi'ndeki bir adaya kaçtı ve 1221 senesinin ocak ayında burada vefat etti.⁴⁶ Daha sonra Cebe Noyan ve Subutay Bahadır komutasındaki bir Moğol ordusu Cengiz Han'ın da müsaadesiyle Güney Kafkasya üzerinden Kuzey Kafkasya'ya geldi. Burada Moğol ordusu, evvela Kafkas kavimlerinden müttefik Alan, Çerkes ve Lezgileri mağlup etti. Bunun akabinde Kıpçakları da yenilgiye uğrattı. Bu mağlubiyet üzerine Kıpçaklar, Rus knezleriyle anlaşarak Moğollara karşı müttefik bir ordu hazırladı ve Moğol ordusunu kendi yurtlarına sokmamak için Moğolların üzerine doğru gitti. 1223 yılının yazında Don Irmağı'na katılan Kalka Irmağı'nda Moğol ordusu ve birleşik Rus-Kıpçak orduları karşı karşıya geldi. Müttefik Rus-Kıpçak ordusunu mağlûp eden Moğol ordusu bundan sonra Kırım yarımadasındaki Suğdak'ı (Sudak) yağmaladı ve doğu istikameti boyunca yola devam etti. Bu galibiyet üzerine harekete devam eden Cebe Noyan ve Subutay Bahadır komutanlığındaki Moğol ordusu İdil Bulgarları (Volga Bulgarları) üzerine bir sefer düzenledi. Ancak Moğol ordusu askerlerinin çoğunu kaybetti. Orta Çağ'ın meşhur tarihçisi İbnü'l Esir bu konu hakkında şunları naklediyor: "Tatarlar, zikrettiğimiz gibi Ruslarla savaştıktan sonra ve topraklarını yağmaladıktan sonra oradan ayrıldılar. 1223 yılının sonunda Bulgar'a doğru yürüdüler. Bulgarlar onların geldiklerini haber alınca pek çok yere tuzak kurdular ve onlara karşı yürüdüler. Onlarla çarpıştılar ve Tatarlar tuzak yerine varıncaya kadar onları peşlerinden sürüklediler. Orada onları arkadan vurdular, böylece Tatarlar iki ateş arasında kaldı ve kılıçlar onları her yönden kuşattı. Çoğu katledildi, çok azı ölümden kurtulabildi, söylendiğine göre

⁴⁵ Özkan İzgi, "Harezmsah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hâdisesi", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 2. Baskı, Ankara, 2017, Türk Tarih Kurumu, s.61-62, 63.

⁴⁶ Istvan Zimonyi, "Moğolların Batı Seferleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (Journal of Turkish History Reseraches)*, çev. Şeyma Gezer, Prof.Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, C.IV, sayı:1, 2019-Bahar, s.420-421.

sayıları 4000 civarında idi.”⁴⁷ Zira bu askerî sefer bir keşiften öteye geçemedi ancak bir sonraki büyük sefer için tecrübe oldu.

Cengiz Han 1220-1225 yılları boyunca Türkistan seferini başarıyla tamamladıktan sonra 1225 senesinde İrtiş Irmağındaki karargâhına ve oradan da Moğolistan’a geri döndü. Daha sonra fetihlere oğulları devam etti. Cengiz Han zeki ve ileri görüşlü bir devlet adamı olması hasebiyle ileride bir saltanat kavgasına engel olmayı tasarlamıştı. O kendisinden sonra yerine Ögedey’in büyük kağan olarak tahta geçmesini vasiyet etti. Burada yine oğulları arasında fethedilen toprakların taksimini yaptı ve onların hâkimiyet alanlarını belirledi. Cengiz Han büyük oğlu Cuçi Han’a Altay Dağları ve Batı Sibirya’dan başlayarak İdil-Ural bölgesi ve Harezm bölgesi dâhil *“Moğol atlarının basabileceği her yeri fethetme hakkı”* verdi.⁴⁸ Ancak 1227 senesinde Cuçi hayatını kaybetti ve ona bırakılan yurt ve uluslar Cengiz Han tarafından Cuçi’nin oğlu Batu Han’a bırakıldı.

Cuçi Han’ın vefatından sonra onun oğulları Batu Han (1227-1256) ve ağabeyi Orda İçen arasında kimin han olacağı konusunda bir tartışma çıktı. Keza bu mevzu kendi aralarında çözülemediği için Moğolistan’a giderek konuyu dedeleri Cengiz Han’a intikal ettirdiler. Ötemiş Hacı’nın *“Çengiz-nâme”* adlı eserinde konu hakkında şunları yazıyor:

“Babam (Cuci Han) yerinde (sen) büyük kardeşimsin. (Benim için) babam gibisin. Yabancı yurda giriyoruz (sen) han ol dedi. (Orda) İçen dedi: “Benim senden yaşça büyük olduğum doğrudur ama babamız seni çok sevip (daha çok) değer verdi. Bugüne kadar senin yerini ve yurdunu bilmiş ve tahammül etmiştim. Şayet ki han olursam eskisi gibi (senin) yerini kabul etmeyeceğim. Ve aramızda savaş ve düşmanlık olacak. Sen han ol. Senin hanlığına ben tahammül edebilirim ama sen benim hanlığıma tahammül edemezsin” dedi. O dediğin nasıl sözdür ? “Yasağa göre büyük kardeşim varken han olmam yakışmaz deyip” büyük kardeşime (tahtı) çok (ısrarla) teklif etti. Kabul etmediğinde ise (şöyle) söyledi: “ Olmazsa (şu şekilde) bir iş yapalım. Ulu babamız Cengiz Han’ın huzuruna gidelim. Ben sözleri arz edeyim. Siz de sözlerinizi arz edin. Babamızın her ne şekilde buyruğu olsa, o şekilde yapalım” dediğinde (İçen Han) bu sözü makul görüp kabul etti. Bir anadan doğan iki oğul ve (Cuci’nin) eşlerinden doğan 17 oğul, hepsi büyük hanın huzuruna gittiler. Bunlar han’ın yanına gittiklerinde Han

⁴⁷ İstvan Zimonyi, “Moğolların Batı Seferleri”, s.422-423; Dinçer Koç, “Cengiz Han Sonrası Moğollar”, s.64.

⁴⁸ Alaeddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihângüşâ, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1998, T.C. Kültür Bankası Yayınları, s.96.

*onlar için üç otağ yaptı. Altın eşikli ordayı Sayın (Batu) Han'a, Gümüş eşikli kök (gök) ordayı İçen'e ve Çelik eşikli boz ordayı Şiban'a yaptı."*⁴⁹

1.2.ŞİBAN ULUSUNUN TEŞEKKÜLÜ

Cengiz Han Moğolistan'a döndükten sonra son askerî seferi Tangutlar üzerine oldu. Moğol ordusu Tangutları mağlup ettikten sonra Cengiz Han 1227 senesinde vefat etti.⁵⁰ Yaklaşık iki sene sonra Cengiz Han'ın vasiyeti gereğince Moğolistan'daki büyük kurultayda Ögedey, Moğol İmparatorluğunun yeni han'ı oldu. Aynı seneki kurultayda mühim kararlar alındı. Bu kurultayda alınan kararlara göre: Çin'deki Kin devletinin yıkılması, Harzemşahlar Devletinin tamamen hâkimiyet altına alınması ve bizim açısından en önemlisi İdil boyu ve Deşt-i Kıpçak⁵¹ üzerine sefer kararının alınmasıdır.⁵²

Moğol imparatorluğunun yeni hükümdarı Ögedey Kağan 1229 senesinde Cuçi'nin oğlu Batu Han'ın başkomutanlığındaki Moğol ordusunu Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa üzerine büyük bir orduyla gönderdi. İkinci Kıpçak Seferi (1229-1242) olarak bilinen büyük askerî harekâtın ilk yılında Moğol ordusu başkent Karakurum'dan hareketle İdil boyuna geldi. Burada yaklaşık altı yıl boyunca devam eden askerî harekât sonucu Moğol ordusu, henüz teşekkül sürecinde olan Cuçi Uluğu'na İdil Nehri'nden Karpat Dağları'na ve Tuna Nehri'nin mansabına kadar uzanan Batı Deşt-i Kıpçak topraklarının büyük kısmını hâkimiyeti altına aldı. Bunun akabinde Moğol ordusu fazla zaman kaybetmeksizin İdil Bulgar Devletinin topraklarına da girdi. Moğol ordusu Bulgarların önemli şehirleri Bolgar (Bulgar), Saksın gibi yaklaşık 60 tane tahkimli şehri ele geçirdi. Bunun sonucunda İdil Bulgar ülkesi Moğollar

⁴⁹ Ötemiş-Hacı, Çengiz-Nâme, haz. İlyas Kemaloğlu, 3.Baskı, Ankara, 2018, s.31-32.

⁵⁰ Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.190.

⁵¹ Deşt-i Kıpçak: Bu ad muazzam büyüklükteki bir alanı ifade ediyordu. Buna göre, en doğudakiler İrtiş ve Yayık(Ural) nehirleri arasındaki bölgede, Kazak bozkırının muazzam büyüklükteki çayırılık topraklarında göçebe hayat sürüyordu; yazladıkları topraklar muhtemelen Ural dağlarının ötelere, Kama nehrine kadar uzanıyordu. Bir diğer grup Yayık (Ural) ve Volga nehirleri arasında bulunuyordu; bunlardan sonra Donets-Don grubu vardı. Siyasî olarak en güçlü birlik bu sonuncusuydu; yerleşim sahaları Volga ve Dinyeper arasında uzanıyordu. Kuzeydoğuda Volga Bulgarlarıyla temas halindeydiler; Kun ve Bulgar çıkar sahasının sınırı aşağı-yukarı bugünkü Saratov'daydı. Yazlakları kuzey-batı yönünde Pronya, Aşağı Tsna ve Orta Mokşa bölgesine kadar uzanıyordu. Bu kısımlarda Ruslar dışında Fin-Ugor kökenli Mordvinlerle, onlardan daha güneyde ise muhtemelen Fin-Ugor ve İranî unsurları bünyesinde barındıran karışık bir etnik grup olan Burtaslarla komşuydular. Güneyde Kırım yarımadası ve onun kuzeydoğu kısmı tamamen ellerindeydi, fakat Kırım şehirlerini de ellerinde tutuyorlardı. Eskiden Hazarların merkezî toprakları olan Volga Deltası da Kunların otoritesi altındaydı. Dinyeper'in sağ yakasındaki grup Dinyeper ve Dnyester arasında konumlanmıştı; en nihayet Tuna grubu Dinyester ve Aşağı Tuna aarsında bulunuyordu. Istvan Vasary, Eski İç Asya'nın Tarihi, çev. İsmail Dogan, 2.Baskı, İstanbul, 2007, Ötügen, s.239.

⁵² Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.191, 193-195.

tarafından büyük ölçüde tahrip edildi.⁵³ Aynı sene içinde muzaffer Moğol ordusu Moğolistan'a geri döndü.⁵⁴

1236 senesinde Karakurum'da Ögedey Kağan'ın başkanlığında Moğol prensleri ve büyük komutanların katılımıyla büyük bir kurultay daha toplandı. Burada Deşt-i Kıpçak toprakları, Doğu Avrupa, İdil Bulgarları ve Rus knezlikleri topraklarının kesin olarak fethedilmesi kararı alındı. Bu büyük sefere Cuçi'nin oğlu Batu Han'ın başkomutanlığında Subutay Bahadır, Guyuk, Buri, Möngke ve diğer önemli Moğol prenslerinin katılımıyla aynı yıl içinde Moğolistan'dan hareketle yolda katılanlarla birlikte büyük bir ordu Deşt-i Kıpçak'taki İdil Bulgar Devleti⁵⁵ sınırına geldi.⁵⁶ Aynı yıl içinde başlayan ikinci büyük askerî harekât neticesinde 1242'e değin Kıpçak topraklarının tamamı, İdil Bulgar Devleti, Kiev, Suzdal, Vladimir gibi Rus knezliklerini ele geçirdiler. Sonrasında Batı üzerinden Polonya ve Macaristan topraklarına da girdiler. Oradan da Doğu Avrupa'nın içerilerine girdikleri zamanda Karakurum'dan Ögedey Kağan'ın vefat ettiği haberi geldi. Bu haber üzerine Moğol ordusu geri döndü. Böylece diğer Moğol prensleri ve komutanlar Moğolistan'a doğru çekilirken, Batu Han karargâhını İdil boyunda kurdu ve kendisine verilen topraklarda Cuçi Ulusunun temellerini attı.⁵⁷

İkinci Kıpçak Seferi'nin (1229-1242) sonucunda Cuçi Ulusu'nun sınırları yaklaşık olarak Ural Havzası, Don, Donetz, Dinyeper, Buğ nehirlerinin aşağı mecraları, Dinyester mansabı ve Prut'un aşağı mecrası, Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuban, Kuma ve Terek havzalarında uzanan bozkırlar, Batı Deşt-i Kıpçak, İrtiş Nehrinden Aral Gölü'ne Batı Sibiryayı ve geniş Kazakistan bozkırlarını ifade ediyordu.⁵⁸ Neticede bu sefer sonucunda Deşt-i Kıpçak, Doğu Avrupa topraklarının bir kısmı, Kuzey Kafkasya, İdil Bulgar Devletinin toprakları ve Harezm Batu Han tarafından ele geçirildi. Böylece zikredilen topraklar üzerinde Cuçi Ulusu'nun hâkimiyet alanı daha da genişledi.

⁵³ Dinçer Koç, İdil Bulgar Devleti, İstanbul, 2021, Selenge, s.213-214.

⁵⁴ Ahmet Temir Moğolların Gizli Tarihi, s.195-196; Dinçer Koç, "Cengiz Han Sonrası Moğollar", s.65. Alaeddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihângüşâ, s.68-70.

⁵⁵ İdil Bulgarlarının Moğollara karşı mücadelesi için bkz. Dinçer Koç, İdil Bulgarları, s.211-228.

⁵⁶ Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.191-192; Alaeddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihângüşâ, s.280-281.

⁵⁷ İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı-Cengizogulları*, haz. İlyas Kemaloğlu-Hayrunnisa Alan, İstanbul, 2016, Ötüken Neşriyat, s.39-40; Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.195-196; Dinçer Koç, "Cengiz Han Sonrası Moğollar", s.66.

⁵⁸ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ-Cengiz Han-Timur)*, çev. Halil İncalcık, 3.Baskı, Ankara, 2020, Türk Tarih Kurumu, s.393-394.

Batu Han, İkinci Kıpçak Seferi'ndeki başarıları hasebiyle kardeşi Şiban'a bazı ihsanlarda bulundu. Ona ata elinden bazı boylarla birlikte babaları Cuçi Han zamanında ele geçirilen Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarında kendisine bir yurt verdi. Ötemiş Hacı konuyu şu şekilde naklediyor:

“Orda (İçen); “Bu seferde işi sen bitirdin” diyerek kardeşi Şiban Han’a ödül olarak on beş bin hanelik bir el (il) verdi. Babasının yerinde oturan küçük ağabeyi Batu (Sayın) Han da ona ödül olarak o seferde fethedilen Kürel (Küril) yurdunu verdi. Ata elinden dört eli (ili) - Koşçu (Koşçı) ve Nayman ve Karluk ve Buyrak (Buyruk) ona el olarak verdi. Ta ki: “Oturduğün yurt ağabeyim İçen ile benim aramızda bulunsun. Yaz mevsiminde İrgiz Suyu ve Or ve İlek ve Ural Dağı’na kadar Yayık’ın doğu tarafları sana yaylak olsun. Kış olunca Arakum, Karakum ve Sır Suyu’nun kıyısında, Çu Suyu ile Sarı Su’yun aşağı boyları sana kışlık olsun.” dedi.⁵⁹ Böylece Şiban⁶⁰ Ulusu kuruldu. Orta Çağ’ın meşhur seyyahlarından Papa İnnocentius’un (1243-1254) elçisi Johan De Plano Carpini Moğolistan’a giderken 1246 yılında “Şiban Ulusu’nun sınırlarından geçmiştir. Carpini, Şiban yurdunu şöyle tasvir ediyor: “Çok yüksek dağların bulunduğu bu memleketin güneybatısında Kudüs, Bağdad ve Müslümanların yaşadığı diğer ülkeler bulunur. Bunlara komşu olan ülkelerde Burin ve Kadan adlı hükümdarların ikamet yerleri vardır. Kuzeyde (tam olarak kuzeydoğuda) Kara-Hıtay ülkesinin bir kısmı ve okyanus bulunur ve Batu’nun bir kardeşi Şiban burada oturur.”⁶¹

1.3.ŞİBAN’IN HALEFLERİ

Şiban Han, Cuçi Han’ın beşinci oğludur. Şiban Han’ın ne kadar hüküm sürdüğü ve ne zaman vefat ettiğine dair elimizde malumat yoktur. Onun on iki tane evladı vardı. Bunlar sırasıyla: 1-) Baynal, 2-) Bahadır, 3-) Kadak, 4-) Balka (Balaka) 5-) Çerik (Çeriğ), 6-) Merken (Mirkan), 7-) Kurtka, 8-) Ayaçı, 9-) Sayılğan (Sayılğat), 10-) Bayançor, 11-) Macar, 12-) Konçı (Koyuncu).⁶² Şiban Han’ın vefatından sonra yerine ikinci oğlu Bahadır Han geçti. Onun Kutluk Buka ve Cuci Buka adlı iki oğlu vardı. Onlardan Cuci Buka babasının halefi

⁵⁹ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk (Türk’ün Soyağacı), çev. Arif Acaloğlu, 2020, İstanbul, s.134; Sevim Erdem, Abdullah İbni Nasrullahi-Zübdetü’l Âsâr (Metin-İnceleme-Sözlük), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2019, s.543-544.

⁶⁰ Şiban adı birçok tarihçi tarafından “Şeyban” kelimesi ile karıştırıldığı için yanlış okunmuştur. Halbuki bu kelime Moğolca olup kaynaklardaki imlası “شیبان” şeklinde olduğu kadar “شبان” şekli ile de kullanımı mevcuttur. Bundan dolayı birinci imladaki “ى” harfi “y” harfi karşılığı olarak değil “i” veya “ı” sesini karşıladığı ortaya çıkmaktadır. Mustafa Kafalı, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Makaleler*, 2005, İstanbul, s.58.

⁶¹ Johan de Plano Carpini, Moğolistan Seyahatnamesi, tercüme ve notlar: Ergin Ayan, 3.Baskı, İstanbul, 2020 s.140.

⁶² Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname (Giriş-İnceleme-Notlar), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Dili), Ankara, 2019, s.117-118; Muizzu’l Ensab, Kazakhstana B Persidckiy İstoçnikax, 3.Baskı, Alma Ata, 2009, s.38-44; Ebu’l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.134-135.

oldu. Cuci Buka'nın, 1-) Badakul, 2-) Bek Temür, 3-) Yankıçar, 4-) Yas Buka adlı dört tane oğlu vardı. Cuci Buka'nın ardından büyük oğlu Badakul onun yerine geçti. Ünlü tarihçimiz M. Kafalı'nın tespitine göre Badakul'un oğlu ve halefi Mönke Timur Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın (1312-1340) muasırıydı.⁶³ Mönke Timur'un, 1-) İlbak (Elpak), 2-) Canta (Hanta), 3-) Fulad (Polat), 4-) Sevinç Timur, 5-) Töngge (Tungabek), 6-) Beğ Kondu adlarında altı tane oğlu vardı. Mönke Timur'dan sonra yerine üçüncü oğlu Fulad geçti.⁶⁴ Yine M. Kafalı'nın tespitine göre, Berdi Bek Han'ın (1357-1360) vefatından sonra Cuçi Ulusunun kargaşa (fetret) devrinde Fulad, Şibanilerin başında bulunuyordu.⁶⁵

Fulad'ın İbrahim Ayba ve Arab Şah (Arab Oğlan) adında iki oğlu vardı. Fulad'ın vefatından sonra Şiban Ulusunun başına Mönke Timur neslinden İlek (İlbak) oğlu Kanbay geçti. Kanbay, Altın Orda'da istikrarsızlık ve iç mücadelenin olduğu günlerde bir darbeye Şiban Ulusunun başına geçmiş olabilir. Kanbay'ın Şibanîler üzerindeki iktidar devri Altın Orda hükümdarı Urus Han'ın (1369-1379) hüküm sürdüğü döneme denk gelmişti.⁶⁶

Cuçi Ulusu'nun buhranlı vakitlerinde batı tarafında Mamay'ın hüküm sürdüğü zamanlarda, Altın Orda'nın müstakbel Han'ı Toktamış (1379-1395) Mamay'ı bertaraf etmek için Şiban Ulusunun başında bulunan Kanbay'dan yardım istedi. Ancak, Kanbay bu isteği reddetti. Ancak, bu zaman zarfında Kanbay'ın amcazâdesi Fulad, Toktamış'a yardım etti. Daha sonra Toktamış 1381 yılında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kalka savaşında Mamay'ı mağlup etti ve Altın Orda'yı tekrar kendi hâkimiyeti altında birleştirebildi. Toktamış Han, Şiban yurdundaki Fulad'ın yardımlarına karşılık Kanbay'ın elinden iktidarı ve onun boylarını alarak tüm gücü Fulad'a verdi.⁶⁷ Böylece Toktamış Han zamanında Şiban Ulusunda iktidar Fulad Han'ın oldu. Fulad'dan sonra oğlu Arabşah'ın torunu Hoca Tuli Şibanîlerin başına geçti. Onun Temur Şeyh (Devlet) Şeyh adlı bir oğlu vardı.⁶⁸ Bu Temur Şeyh onun ardından bir müddet Şibanîleri idare etmeye devam etti.

⁶³ Mustafa Kafalı, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu" *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976, s.295-306.

⁶⁴ Harun Kaya, *Tevarih-i Güzide-Nusretnâme*, s.117-118; Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.135.

⁶⁵ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1976, s.34.

⁶⁶ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009, s.135-137.

⁶⁷ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, s.134-135.

⁶⁸ EbulGazi, Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.134-135.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖZBEKLER VE EBU'L-HAYR HAN DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ

2.1.ÖZBEK ADININ MENŞEİ

Tarih literatüründe Şibanî hanedanından gelen Ebu'l-Hayr Han'ın Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kurduğu devletin ahalisi ya da onun hâkimiyetine giren Türk-Moğol kabileleri Özbekler genel adıyla zikredilmiştir. Peki Özbek adı nasıl ortaya çıkmıştır? Bu sorunun cevap arayışında öncelikle tarih kaynaklarında bir ulus adı olarak Özbek (اوزبك), Ulus-ı Özbek (اوزبك الوس), Taht-ı Özbek (اوزبك تخت) ve Leşker-i Özbek (لشكر اوزبك) gibi çeşitli şekillerde karşımıza çıkan etnonimin Altın Orda hükümdarı Özbek Han (1312-1340) ile ilişkili olduğuna değinmek gereklidir. Özbek terimi esasen ilk kullanıldığı zamandan beri; bazen Altın Orda topraklarının tamamını veya halkını bazen belli bir coğrafyayı bazen de Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesinin bir kısmını ifade etmek için kullanılmıştır. Bilhassa Altın Orda'dan bahseden Farsça tarihî eserlerinde kullanılan bu terim müelliflerin kendi ifadeleriyle tanımlanmıştır. Bunun yanında bu terim modern araştırmacılar tarafından da değerlendirilmiş lakin kesin bir mutabakata varılamamıştır. Rus tarihçi B. A. Ahmedov, XIV. yüzyılda yaşayan Arap müelliflerinden Nasrettin İbn Furat (1361-1404), el-Asadî (1377-1447), el-Aynî'nin (1361-1452) Altın Orda hükümdarlarının hüküm sürdükleri bölgeyi öne çıkaracak şekilde “*kuzey çöllerinin padişahları, çöl sultanları, Kıpçakların padişahları*” olarak adlandırdıklarını belirtmektedir. Ancak aynı devrin başka bir Arap tarihçisi el-Kalkaşanî'nin (öl.1418) Altın Orda hükümdarı Toktamış'ı (öl.1405-1406) Özbeklerin padişahı diye tanımladığını belirtmektedir.⁶⁹

Abdurrezak-ı Semerkandî, Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn adlı eserinde, Özbek Han'ın oğlu Canıbek Han'ın (1342-1357) Azerbaycan seferini anlattığı “Zikri Ahval-i Memalik-i Azerbaycan” bölümünde Altın Orda askerini ve halkını Özbek Ulusu olarak nitelendirmiş ve meseleyi şu şekilde aktarmıştır: “*Sultan Üveys, Timurtaş oğlu Melik Eşref'in Tebriz'de olduğu haberini aldı. Canıbek Han, Özbek Ulusu ile Harezm'den Azerbaycan'a vasil oldu. Sultan Üveys o civardaki Aladağ mıntıkasına revan oldu.*”⁷⁰ Görüldüğü gibi müellif Canıbek Han'ın askerlerini ve halkını Özbek Ulusu olarak tanımlamaktadır. Bu olayla bağlantılı olarak Doğu Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Cuçi Han'ın ikinci oğlu Orda İçen

⁶⁹ B.A.Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, Moskva, 1965, Nauka, s.40-41.

⁷⁰ Abdürezzâk Semerkandî, Matla-ı Sadeyn ve Mecma'l Bahreyn, düzenleyen: Abdülhüseyin Nevai, Tahran, 1974, Kütüphane-i Nevai, C.I, s.312.

neslinden Mübarek Hoca 1328 yılında bağımsızlığını ilan etmişti. Bu haber Saray tahtında bulunan Özbek Han tarafından duyulur duyulmaz hemen hazırlık yapıp bu bağımsızlık hareketini şiddetli bir şekilde bastırılmıştı. Bu olaydan sonra, Özbek Han Altın Orda'yı merkezileştirmiş ve Özbek adı bu devletin ve ahalisinin tamamına şamil olmuştu. Bununla birlikte Özbek Han (1312-1340) devrinde Altın Orda halkını niteleyecek şekilde Özbeklerden (Uzbekan) bahseden bir diğer kişi XIV. yüzyılın Fars tarihçisi ve coğrafyacısı Hamdullah Mustafa Kazvinî'dir. Kazvinî, 1336 yılında Azerbaycan üzerine yapılan seferden bahsederken Özbek Han'ın askerlerini Özbekler olarak tanımlamıştı. Ayrıca müellif Altın Orda Devletini Memleket-i Özbekî, Özbekler Devleti şeklinde de nitelemektedir.⁷¹

Gıyâsüddin bin Hümâmüddin Hüseyin-i Hândmîr, Târih-i Habîbu's Siyer adlı eserinin dördüncü cildinde Emir Timur'un (1360-1405) Deşt-i Kıpçak seferini şu şekilde aktarmıştır: “Emir Abbas bir kılıç darbesiyle yaralanmış idi. Birkaç gün sonra vefat etti. Fakat Emirzade Ömer Şeyh selamle Özbekler (اوزبکان) arasından çıktı.”⁷² Hândmîr, bu adlandırmayı göçer Özbekleri belirtmek için kullanmış olabilir. Ayrıca müellif Sırderya'nın kuzeyindeki geniş bozkırların Özbeklerin hâkimiyetinde olmasından dolayı da bu tanımlamayı kullanmış olabilir.

Timur devri tarihçisi Nizameddin Şamî de (XIV-XV.) “Zafernâme” adlı eserinde Özbeklere dair bilgi vermektedir. Emir Timur'un, Toktamış'a verdiği büyük askerî destek sayesinde Toktamış, Altın Orda'yı Azerbaycan ve Harezm dışında kısa süreliğine de olsa birleştirebilmişti. Bu münasebetle Şamî durumu şöyle açıklıyor: “Emir Timur, Otrar ve Sabran vilayetlerini Toktamış'a verilmesini emir buyurdu. Bir müddet sonra padişah Urus Han-ı Özbekî'nin oğlu Kutluk Buka (Buğa) ordu hazırlayarak Toktamış ile yaptığı muharebede bir ok yarası ile öldü.”⁷³ Burada önemli husus, Nizameddin Şamî'nin Özbek adını kullanmakla beraber onun Altın Orda'nın belirli bir kısmını, Şiban Ulusunu belirtmesidir. Bu durum Şiban Ulusunun hem Cuçi ulusu hem de Özbekler için ne kadar mühim olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Mustafa Kafalı konumuzla ilgili önem arz eden çalışmalarında Şibanîlerin, Cuçi Ulusuna önderlik eden dört önemli sülaleden birisi olduğunu belirttikten sonra Şiban Han'ın beşinci göbekten torunu Külük Ming Timurun Batu Han'ın beşinci göbekten torunu olan Özbek Han'a sadakatle hizmet ettiği için Ming Timur'a tâbi

⁷¹ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, Târih-i Güzide, çev.Mürsel Öztürk, Ankara, 2008, Türk Tarih Kurumu, s.497-498.

⁷² Gıyâsüddin bin Hümâmüddin Hüseyin-i Hândmîr, Târih-i Habîbü's-Siyer Fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer, editör: D. El-Hüseyinî, C.IV, Tahran, 1972, Kitab-ı Furuş Hayyam-ı Hıyaban-ı Cumhuriyyey-i İslami, s.223-224.

⁷³ Şerefüddin Ali Yezdî, Emîr Timur (Zafername), çeviri ve notlar: Ahsen Batur, İstanbul, 2019 Selenge Yayınları, s.89.

kabilelere de vefasının karşılığı olarak Özbek adını kazandırmış olduğunu iddia etmektedir.⁷⁴ Aynı şekilde Mustafa Kafalı, 1313 yılında Altın Orda tahtına geçen Özbek Han'ı destekleyen ve diğer rakipleri karşısında başarılı olmasını sağlayanın Şibanîler olduğunu söylemektedir. Ayrıca Şibanîlerin, Özbek Han'a tâbi olmaları hasebiyle bu tarihten itibaren Şibanîlerin "Özbek" olarak adlandırıldıklarını da belirtmektedir.⁷⁵ Mehmet Saray "Özbek Türkleri Tarihi" adlı eserinde devletin adının Altın Orda hükümdarı Özbek Han'a dayandığını ifade etmektedir. Keza müellif 1428 yılında Ebu'l-Hayr Han'a tarafından kurulan bu devletin insanların büyük çoğunluğunun Orta Asya'da yaşayan Türklerden oluştuğunu ifade etmektedir.⁷⁶

Konuyla ilgili kayıtsız kalamayacağımız diğer bir isim Hive Hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han'dır. Ebu'l Gazi Bahadır Han (1642-1663) Şecere-i Türk adlı eserinde "*Toktağa Han'ın (1291-1312) vefatından sonra Özbek Han on üç yaşındayken han oldu. İlini atasını babasının düsturuna göre düzenledi. Herkese derecesine göre saygı gösterip armağanlar verdi. İlini Ulusunu İslâm dinine soktu. Halkın tamamı o devlet sahibinin sayesinde şeref-i İslam ile müşerref oldular. Ondan sonra Cuci iline Özbek ili dediler. Kıyamete dek böyle derler.*"⁷⁷ Bu zikredilen eserle paralel olarak, Timurluların bilgin hükümdarı Uluğ Bey'in (1409-1440) "Tarih-i Erba Ulus" adlı eserinde de aynı manada ifadeler kullanmıştır. O şöyle demektedir: "*Özbek Ulusuna ona (Özbek Han) nispetle Özbek derler. H.712 (1312-1313) yılında saltanat tahtına oturdu. Hanlık tahtına oturduktan sonra, Deşt-i Kıpçak Memleketlerinin sahibi, erkânı onun hasebiyle (Özbek Han) ulusu bu adla bilinir oldu. Tahta oturduktan sonra ili (ulusu) mezkûr yıl, Seyyidler ve Müslümanların şahı evliyaların kutbu oldu. H.720 (1320-1321) yılı İslam'ı kabul kılıp şerefle müyesser buldu. Hazreti Sahip Ata onlara, Hamza Sultan Muhammed Özbek Han bilinen, gelen kişilerden; bu gelen kim diye sordular. Onların serdarları ve padişahları Özbek Han bulganı olduğu için onlara hep Özbek deyip dururlar. Sebebi şu; o zamandan başlayıp, gelen kişilere hep Özbek denmeye başlandı.*"⁷⁸

Muhtelif bilginlerin bakış açısından Özbek adının ortaya çıkışını Altın Orda Han'ı Özbek'in (1312-1340) adına bağlayan XIII-XIV. yüzyıl müelliflerinden referans göstermeye çalıştık. Genel itibarıyla, Özbek adının belli bir bölgeyi ve halkı belirtmesi Özbek Han'ın

⁷⁴ Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu ve Şubeleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi (I)*, İstanbul, 1970 s.194-196; Mustafa Kafalı, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", s.295-306.

⁷⁵ Mustafa Kafalı, Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, s.45-46.

⁷⁶ Mustafa Kafalı, Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, s.45-46.

⁷⁷ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.130.

⁷⁸ Mirza Uluğbey, Turt Ulus Tarihi, editörler: B.A. Ahmedov, Hüsniddin Norkulov, M. Hacaniy, Taşkent, 1994, Çulpan Neşriyat, s.225-226.

faaliyetleri ve tahta çıkmasından sonra bu isim kullanılmaya başlanmasıdır. Bu konu üzerine modern araştırmacılar da görüşlerini belirtmişlerdir. Bu konuda ilk farklı görüş A.A. Semenov'dur. Ona göre; gerek Özbek Han döneminde gerekse onun ölümünden sonra Özbek adı etnik bir belirleme olarak kullanılmıyor. Bilakis Özbek adı Ak Orda döneminde ortaya çıkmış ve hem İran hem de Orta Asya tarihçileri tarafından XIV-XV.yüzyıllarda Ak Orda'da yaşayan Türk-Moğol kabilelerinin tamamına bu ad verilmiştir. Özbek Han ise Gök Orda'nın, keza Altın Orda hükümdarı olup sonradan Özbekler diye adlandırılan kabileler ona tâbi olmuşlardır. Nihayetinde Farsça kaynaklardaki Özbekî (Uzbekî) tabiriyle Özbek adının bir alakası yoktur.⁷⁹ Diğer bir araştırmacı Edward. A. Allworth'tur. O, "The Modern Uzbeks" adlı çalışmasında Özbek mefhumuyla ilgili görüşlerini tartıştığı bölümde Özbek adının Özbek Han'dan geldiğini belirtmekle beraber Altın Orda'nın başkentinden uzakta ve Orta Asya'da gezinen Türk-Moğol karışımı bir topluluk olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 1360-1380 yılları arasında Doğu Deşt-i Kıpçak ve Ak Orda bölgesi Özbek yurdu (bölgesi) olarak çağrıştırılmaktadır.⁸⁰

Yukarıda zikrettiğimiz görüşlerin yanında Türk tarihi ve Türkistan üzerine önemli çalışmaları ile tanınan V.V. Barthold Özbek adının etnik bir terim olmayıp Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi'nin soyundan olan Özbek Han'ın nesebinden gelenlere ait siyasi bir tanımlama olduğunu belirtmektedir.⁸¹ Öte yandan, aynı müellif "Özbek" veya "Özbek Ulusları" tabirlerinin XV.yüzyılda Cuçi evlatlarını tanımlamak için bir ad olduğunu belirtmektedir. Yine onun diğer bir görüşü, Özbek adı Orta Asya'da millet adı olmak itibarıyla "Çağatay" kelimesine karşı kullanılması; Özbek Ulusunun bütün askerî halkı, XV. yüzyılda Altın Orda'nın yıkılmasına ve boyların dağılmasına kadar Özbek, Kazak ve Nogay uluslarını tek bir kavim olmasıdır.⁸² Bu iki müellifin yanında alanında bir diğer mümtaz bilgin olan Ahmed Zeki Velidi Togan'ın "*Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi*" adlı eserinin "Özbek Mefhumları" başlığında konuya ilişkin görüşlerini şu şekilde belirtmektedir "Daha evvel Toğmak diye tanımlanan Kıpçak ve Altın Orda Tatarlarının, Özbek Han'dan sonra "Özbek" genel adı ile anılmışlardır.⁸³

⁷⁹ A.A. Semenov, "K Voprosu Proishojdenii i Sostave Uzbekov Şeybani -Hana", C.II, Taşkent,1944, Raboçaya Hronika İnstituta Vostokovedeniye, s.14-15.

⁸⁰ Edward A. Allworth, The Modern Uzbeks, "From the Fourteenth Century to the Present", 1990, California, s.31-32.

⁸¹ V.V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, tercüme: Râgıp Hulûsi Özdem, Ankara, 2019, 2.Baskı Türk Tarih Kurumu, s.31-32.

⁸² Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s.147.

⁸³ Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, 2.Baskı, İstanbul, 1981,Enderun Kitabevi, s.31-32.

Cuçi Ulusunda kullanılan tabirlerden biri de “Tatar” adıdır. Toğmak kullanımından farklı olarak Tatar adı Cuçi Ulusunda başlangıçta yalnız doğudan gelen Türk ve Moğollardan mürekkep hâkim unsura denilirken, “Kıpçak” tabiri de onlara tâbi Deşt-i Kıpçak’ın göçebe Türk ahalisine genel bir ad olmuştur. Ancak zamanla bu tabirler Altın Orda halkının tamamını ifade edebilecek şekilde geniş manalarda kullanılmıştır. Ruslar, Altın Orda ve onun yerini alan tüm hanlıkları; Kırım, Kazan, Hacı Tarhan (Ejderhan) ve Sibir hanlıklarını Tatar ismiyle adlandırırken, Memlûkler Altın Orda’yı “Kıpçak Sultanlığı” adıyla zikretmekteydiler. Yine Osmanlıların, Kırım Türklerini Tatar olarak adlandırdıkları malumdur. Ancak Özbek Han’dan sonra Tatar ve Kıpçak kullanımlarına da şamil olacak şekilde Toğmak’ın yerini Özbek adı almıştır.⁸⁴

Özbek adının menşeyini ve kullanımı yukarıdaki satırlarda izah ettiğimiz bölümde bu adın kullanımına yön veren esas amilin Özbek Han olduğunu izah etmeye gayret gösterdik. Buraya kadar yaptığımız değerlendirmeler gerek klasik kaynaklar gerekse de muhtelif araştırmaların görüşlerini değerlendirip ve bunları karşılaştırdığımızda Özbek ve Özbek kullanımlarının (Özbek Ulusu, Memleket-i Özbek) Özbek Han’ın adına izafeten ortaya çıktığı görülecektir.

Özbek umumi adı altında muhtelif Türk-Moğol boyları bulunmakta idi. Mesud bin Osman Kuhistanî’nin “Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî” adlı eserinde söylediğine göre Doğu Deşt-i Kıpçak tarafında Özbekleri bir araya getiren farklı kabileler şunlardır: “Kuşçu, Kıyat, Burkut, Kongırat, Uşun (Usun), Otacı, Nayman, Keneges, Karluk, Hıtay, Uygur, İçki, Ming, Kurlavut vd.”⁸⁵ Buna ilaveten XVII. yüzyılın ortalarında yaşamış Mahmud bin Emir Veli’nin “Bahru’l Esrar fî Menâkıbu’l-Ahyar adlı eserinde Ebu’l-Hayr Han’ın ordusunun içinde Uygur, Macar ve Killerin onun askerleri arasında belirtmesi hayli önemlidir.⁸⁶ Fazlullâh bin Rûzbihân-ı Huncî’nin “Mihmannâme-i Buhara” isimli eserinde XVI. yüzyılın başlarında Özbeklerin üç taifeden oluştuğunu dile getirmektedir. Bunlar: Muhammed Şibânî Han’a (1500-1510) bağlı Özbek adı altında tüm boylar, Kazaklar ve Mangıtlar’dır.⁸⁷ Daha sonraları Deşt-i Kıpçak ve

⁸⁴ Abdullah Gündoğdu, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, c.VIII, 2002, Ankara, s.606-608; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, s.31.

⁸⁵ Mesud bin Osman Kuhistanî, *Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî*, Mahzen, Genceney-i İsfahan, İran, IRN-016-0927, s.2-3, 46-47, 323a-337b.

⁸⁶ S.K. İbragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pişçulina, V.P. Yudin, “Bahru’l Esrar fî Menâkıbu’l-Ahyar” Materialı po İstorii Kazahskih Hanstva, XV.VIII. Vekov, (MIKH, İzveçeniya iz Persidskiy i Tyurskiy Soçineniy), Alma Ata, 1969 Nauka, s.352-359.

⁸⁷ Ümit Gedik, Fazlullâh bin Rûzbihân-ı Huncî’nin *Mihmân-Nâme-i Buhara’sı* (İnceleme-Çeviri), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı-Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2012, s.100-101.

Türkistan'daki Özbek-Türk birliğini teşkil eden birçok kabilenin zamanla bölünüp Nogaylar, Kazak Orda, Sibir Hanlığı adını aldıkları ve bunların kendilerini muhafaza eden Özbeklerle kaynaştığı; ancak kendi boy adları ve boy bilinçlerini korudukları bilinmektedir.

Ebu'l-Hayr Han'ın 1468 senesinde vefatından sonra onun devleti dağılma ve parçalanma sürecine girerek Özbekleri oluşturan Türk ve Moğol boyları muhtelif yerlere dağılmışlardı. Daha sonra Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şibânî Han (1500-1510) döneminde bu dağılan kabileler Muhammed Şibânî Han'ın yanında birleşerek Türkistan'da günümüz Özbekistan topraklarında kaldılar. Bu vakitten itibaren “Özbekler” adı etnik bir anlam kazanmış ve sınırları içerisindeki Türk ahalî “Özbek” adını almış bulunuyordu. Bu kullanım XX.yüzyıla kadar kullanılmıştır.⁸⁸ Doğu Deşt-i Kıpçak'taki Türk-Moğol göçerleri, eskiden beri Türkistan'da Türkçe konuşan halkların yaşadığı Mâverâünnehir'in yerleşik Türk ahalisinin arasına girerek onlarla karışmış ve kendi umumi isimleri olan “Özbek” adını bölgeye ve halkına vermişlerdir. Mehmet Alpargu da bu mevzuu hakkında düşüncülerini şöyle dile getirmiştir. Ona göre, teşekkül sürecindeki Özbek Ulusu ile XVI.yüzyıldan sonra Mâverâünnehir ve Harezm'de nüfusun ekseriyetini oluşturan Özbeklerin aynı muhtevaya haiz olmadığıdır. Bunlar Altın Orda devletinin dağılmasının ardından XV.yüzyılda Deşt-i Kıpçak'tan göçüp gelen göçebe Özbekler ile bunların hâkimiyetleri altına aldıkları bu bölgelerin yerli ahalisi olan Türk ve Türkleşmiş yerleşik unsurların Türkistan'daki Türk boylarının arasındaki büyük kavmî birliklerin ortaya çıkmış halidir.⁸⁹

Özbeklerin tarih sahnesine çıkmasıyla ilgili bahsi geçen asırlardaki değerlendirmeleri ve muhtelif fikirleri yukarda vermeye gayret gösterdik. Bunun yanında eldeki bilgi ve tecrübe neticesinde farklı iddia sahipleri de vardır. Bunlardan birisi K. Ş. Şaniyazov'dur. Özbeklerin etnik yapısı üzerine duran Şaniyazov “XIV.-XVII.yüzyıllarda Özbeklerin Etnik Dinamikleri ve Etnik Bağlarına İlişkin Bazı Konular” adlı araştırmasında; “Mâverâünnehir bölgesinde eskiden oluşmuş olan Türk ve Moğol boylarının Çağatay olarak isimlendirildiklerini, XVI. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ı terk ederek Mâverâünnehir'e göç eden Muhammed Şibânî Han idaresindeki Özbeklerin bu eski yerleşik halk ile ayrılıklarının bulunmadığını, gelenlerin yerleşik halkın çeşitliliğini çoğalttığını” savunmaktadır. Ayrıca

⁸⁸ Abdülkadir Macit, Şeybânî Özbek Hanlığı (Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî), Ankara, 2016, Nobel Yayınları, s.60-61.

⁸⁹ Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C.VIII, s.558.

müellif, bu gelenlerin bölgenin etnik yapısında herhangi bir değişiklik yapmadığını yalnızca Özbek Ulusunun etnik yapısı içinde bir ilave olduğunu belirtmektedir.⁹⁰

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda tarihi kaynaklar ve modern araştırmacıların görüşlerini göstermeye gayret gösterdik. Bunun yanında farklı bir görüş Arminius Vambéry'in "The History of Bokhara" adlı eserinde belirttiği görüştür. Vambéry, Türkler'de devletin ve bazen de halkın, Selçuklu, Timurlu ve Osmanlılar da olduğu gibi büyük işler yapan hükümdarın adıyla anılabildiğini söyler. Bunun akabinde Şiban Ulusunun hangi mühim icraatı hasebiyle Altın Orda'nın dört büyük hükümdarı (Batu, Berke, Toktamış, Özbek) Özbek Han'ın adıyla anıldığını sormaktadır.⁹¹ Mustafa Kafalı, Özbek Han'ın Sayın Han sülalesinin hayatta kalan tek ferdi olarak Altın Orda tahtına çıkması suretiyle devam eden siyasi kargaşanın yerine nizam getirmesi ve Cuçi Ulusunda merkeziyetçi bir idare tesis ederek Gök-Orda hanedanına son vermesi ve ulusunun İslâmiyeti kabul etmesini yeterince mühim icraatları olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁹²

Özetle yukarıda Özbeklerin menşesine dair öne sürülen görüşleri elimizden geldiğince bilgi ve belgeler ışığında açıklamaya gayret gösterdik. "Özbek" ve "Özbekler" kavramı Altın Orda'nın meşhur idarecisi Özbek Han'ın adına izafeten ortaya çıktığı görülecektir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Özbek adına yüklenen farklı manaların XIII-XVI.yüzyıllar arasında kaydettiği değişiklikler ve siyasi şartlar sonucu zaman ve mekan açısından geçirdiği merhaleler sebep olmuştur. Özbek adı, önce Altın Orda devletinin ve halkının tamamını daha sonraları Deşt-i Kıpçak'tan Mâverâünnehir'e göç eden kabilelerin genel ismi olduğu görülecektir. Ancak bu kullanım Ebu'l-Hayr Han ve Muhammed Şibânî Han zamanlarında asıl mahiyetini alabilecektir.

2.2.ÖZBEK ULUSUNU OLUŞTURAN BOYLAR

Özbek umumi adı altında birçok Türk-Moğol boyu Deşt-i Kıpçak'da bulunuyordu. Bunlar; il, ulus, oymak, kabile, uruğ, oba, taife, kavim vb. gibi isimlerle kaynaklarda nitelendirilmişlerdir. Ebu'l-Hayr Han (1428-1468) zamanında çeşitli Özbek boyları bir araya gelerek geniş bir konfederasyon meydana getirmişlerdi. Bu çeşitli boylar Özbeklerin bir millet ve bölgenin etnik manada Özbek olarak adlandırılmasında birinci derecede rol oynamışlardır.

⁹⁰ Abdülkadir Macit, Şeybânî Özbek Hanlığı, s.61-62; ayrıca bkz. Azim Malikov, "Semerkant Bölgesi'ndeki Özbeklerin Etnik Tarihi", *Türkler*, C.VIII, s.617-648.

⁹¹ Arminius Vambéry, *History of Bokhara From the Earliest Period Down to the Present: Composed for the First Time After Oriental Known and Unknown Historical Manuscript*, London,1979, Kraus Reprint Corporation, s.75-76.

⁹² Mustafa Kafalı, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", s.295-296, 301.

Nitekim “Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî”, “Abdullahname”, Mektubat-i Allami”, “Nesebname-i Özbek”, “Mecmau’l Garaib”, “Salnama-i Hoca Ebu’l Hakim Tirmizi”, “Tarihçe-i Sami” gibi eserler Özbeklerin doksan iki boydan oluştuğunu belirtir.⁹³ Özbekler de bu doksan iki kabileyi zikreden “Nesebnâme” mevcuttur. Ünlü tarihçimiz Z. V. Togan, bu esere dayanarak Özbek boylarını Altın Orda zamanında Nogay ve Kazakların, Özbeklerden ayrılmadan önceki heyette bulunan kabileleri şu şekilde sıralıyor:

“Min (Ming), Yüz, Kırk (Qırq), Üngeçit, Calayır, Saray, On (Ong), Alçın, Nayman, Argın, Kıpçak, Çıçaq, Kalmak, Oyrat, Karluk (Qarlıq), Turgavut, Burlaq, Buslaq, Çemerçin, Katagan (Qatagan), Kileçi, Kineges, Böyrek, Kıyat (Qıyat), Bozay, Qatay (Khitay), Kanglı (Qanglı), Özce Bulucı ?, Topçı ?, Upulaçı, Culun, Cıt, Cuyut, Salcavut, Bayavut, Otarcı, Arlat, Kireyit, Ongut (Ungut), Mangıt, Qangıt, Oymavut, Qaçat, Merkit, Borqut, Quralas, Karlap (Qarlap), Ilacı, Gülegen?, Qışlıq, Oğlan, Küdey, Türkmen, Dürmen, Tabın, Tama, Meçet, Kirderi, Ramadan, Mumun, Aday, Tokbasa (Tuqbasa), Kırkız (Qırkız), Uyrucu, Coyrat, Bozacı, Oysun, Corga, Bataş, Qoysun, Sulduz, Tumay, Tatar, Tiley, Qayan, Şırın, Kürlevüt, Çilkeş, Uygur, Yabu=(Yabaqu), Ağır=(Ağiran), Buzan, Buzaq, Müyten, Macar, Qocalıg, Çoran, Çürçüt, Barın=(Behrin), Moğul, Nüküs.”⁹⁴

Özbek tarihçi Zebiniso Kamalova’nın yine “Özbeklerin Ulusal Oluşumu” adlı makalesinde zikrettiği “*Asamiyi navadu du firkayi Özbek*” adlı kitapta Cengiz Han (1206-1227) döneminden başlayıp XVIII. yüzyıldaki Astarhani Ebulfeyz Han (1711-1747) dönemine kadarki tarihi olaylardan kısaca bahsedilmektedir. Yine bu eserde Özbek Ulusunu oluşturan doksan iki boydan bahsetmektedir:

“Bin, Yüz, Kırk, Ung, Unkacot, Calair, Saray, Hitay, Kıpçak, Nayman, Çakmak, Urmak, Tudak, Bustan, Samarçik, Kalmak, Karlik, Katagan, Orlot, Arkin, Barlas, Buytay, Keneges, Keleçi, Buyrak, Uyrot, Kiyat, Kongırat, Kongli, Uz, Culovci, Cusulovçi, Kaci (Haci), Utarci, Kirlovci, Cuyut (Ciyut), Cid, Çulçut (Çilçut), Buyazit (Bayazit), Uymavut, Keray, Baglan, Langit, Tangut, Mangit, Marki, Burkut, Modi Kiyat, Ukalan, Alçın, Kari, Garip, Şibirkan, Kışlık, Türkmen, Durman, Tabaidam, Tabin, Ramadan, Mitan, Uyşun, Busa, Aft, Kırkız, Tatar, Boçkir, Suldus, Kelovçi, Ducar, Curat, Badayı, Uglon, Kuryuvut, Çimbay,

⁹³ Zebiniso Kamalova, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Milli Kültürü Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, Aralık-2017, C.I, sayı:2, s.167.

⁹⁴ Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili, s.43; Timurlan Omorov da kaleme aldığı çalışmasında, Macmau’l Tevarih, Tuhfat-at-Tavarih-i Hani’deki eserlerde adı geçen Özbek boyların isimleri ve sayısı hemen hemen aynıdır. Bkz. Timurlan Omorov, “Türkistan’daki Özbek Hanlığı’nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Türk Bilim Araştırma Vakfı Bilim Dergisi*, 2012, C.V, sayı:2, s.7-18.

Mevdi, Çilkas, Uygur, Afarkon, Nukus, Kara Taşlub, Yabu, Torgil, Kuhat, Şuran, Şirin, Tama, Bahrin, Keray, Tahtiyan, Mugol, Kayan.”⁹⁵ Bunlarla beraber “*Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî*”, ve “*Tevarih-i Güzide-Nusretnâme*” adlı eserlerde Ebu’l-Hayr Han’ın yanındaki boylar şöyle sıralanmaktadır: “Burkut, Kıyat, Kuşçu, Uşun (Usun), Otacı, Nayman, Uygur, Hıtay, Mangıt (Nogay), Tümen, Kurlavut, Tub, Karluk, Keneges, İçki, ve diğerleri...”⁹⁶ Keza yine Özbek adı altında Mahmud bin Emir Veli’nin XVII. Yüzyılda kaleme aldığı “*Bahru’l Esrar fî Menâkıbu’l-Ahyar*” adlı eserinde Ebu’l-Hayr Han’ın hâkimiyeti altında bulunan Uygur, Macar ve Killerin olduğunu belirtir.⁹⁷ Ayrıca Z. V. Togan “*Başkurtların Tarihi*” adlı eserinde Ebu’l- Hayr Han’a bağlı Başkurtlardan Cıgız ve Cal Bahadır adlı beylerin ona katıldığını ifade eder.⁹⁸

Zikrettiğimiz eserlerde Özbekleri meydana getiren boyların adları ve sayısı hemen hemen benzerlik gösterir. Bu kabile isimlerinden otuz üç tanesi Moğol kabilelerinden, geri kalanları ise Cuçi Ulusunu meydana getiren ve bugün adları dahi bilinmeyen kabilelerdendir.⁹⁹ Özbekleri bir ulus olarak meydana getiren bahsedilen boylar Mâverâünnehir ve Deşt-i Kıpçak’ın tarihinde Ebu’l-Hayr Han ve Muhammed Şibânî Han dönemlerinde önemli bir rol oynayacaklardır.

2.3. EBU’L-HAYR HAN VE DEVLETİNİN KURULUŞU

Taht kavgaları sebebiyle Cuçi Ulusunun parçalanma sürecine girdiği XV.yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarında yurtlanmış Özbek Ulusu sınırları içerisinde birkaç bağımsız siyasi teşekkül mevcuttu. Aral Gölü’nün kuzeyinde Sarı-su ile Emba nehirleri arasında Şibanlı Cumaduk Han’ın ülkesi bulunmakta idi. Şibanlı Mustafa Han Atbasar civarını, Kepek Bey ve Adab Bey Burkut¹⁰⁰ da Tura bölgesini hâkimiyet altında tutuyordu. Tobol tarafında Mahmud Hoca Han hüküm sürüyordu. Cumaduk Han’ın ulusunun batısında da Gazi Bey’e bağlı Mangıt Ulusu yurtlanmıştı.¹⁰¹

⁹⁵ Zebiniso Kamalova, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, s.167.

⁹⁶ Mesud bin Osman Kuhistanî, *Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî*, s.2-3, 46-47; Harun Kaya, *Tevarih-i Güzide-Nusretnâme*, s.185-189.

⁹⁷ Mahmud bin Emir Veli, “*Bahru’l Esrar fî Menâkıbu’l-Ahyar*”, s.359.

⁹⁸ Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, İstanbul, 2018, Türkiye İş Bankası Yayınları, s.15.

⁹⁹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, s.43-44.

¹⁰⁰ *Burkut kavmi*: Cengiz Han (1206-1227) zamanında Burkutlar Kırgız (Kırgız) bölgesinde etmekte idiler. Bu kavim gayet savaşçı ve mücadeleciydi. Onların önderi Taytagul Sugur kavmiyle birlikte Cengiz Han’a katılmıştı; aynı zamanda onun sadık bir birliği idiler. Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi’u’t-Tevarih*, tasnif: Muhammed Ruşen-Mustafa Musevî, Tahran, 1373, C.I, s.105.

¹⁰¹ S.G. Klyashtorny / T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2003, Selenge Yayınları, s.225

Doğu Deşt-i Kıpçak'ın siyasi birlikten yoksun olduğu bir dönemde dünyaya gelen Ebu'l Hayr Han'ın hayatının erken dönemi hakkında kaynaklarda pek malumat yoktur. Mesud bin Osman Kuhistanî onun h. 816 (m.1413-1414) yılında dünyaya geldiğini belirtir¹⁰² Ebu'l-Hayr'ın şeceresi şöyle sıralanabilir: “Cengiz Han, Şiban, Bahadır, Cuci Buka, Badakul, Mengü Timur (Ming Timur), Fulad (Pulad) Oğlan, İbrahim, Devlet Şeyh, Ebu'l- Hayr”.¹⁰³ Ebu'l-Hayr Han'ın babası Devlet Şeyh'in (Temur Şeyh) doğudan gelen ani bir Kalmuk baskını sonucu öldürüldüğü bilinmektedir.¹⁰⁴ Bu baskından kurtulan küçük yaştaki Ebu'l-Hayr hayatta kalabilmiştir. Babasız kalan Ebu'l-Hayr Cumaduk Han'ın himayesinde onun ve atalarının öz ve sadık boylarından Kuşçu boyunun yanında yetişmiştir. Nitekim Mesud bin Osman Kuhistanî'nin bahsettiğine göre Ebu'l Hayr'ın küçük yaşlardan itibaren hizmetine girdiği Cumaduk Han, ona genç bir erkek olduğunda ordusunun sol kanadının sorumluluğunu vermiştir.¹⁰⁵ Tam da bu sıralarda Emir Timur'un 1396 yılında Toktamış Han'ı mağlup etmesinden sonra 20 seneyi aşkın bir süre Cuçi Ulusunu fiilen yöneten Mangıt Kabilesinin beyi Edige ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ta ortaya çıkan siyasi mücadelelerde aktif rol oynayan oğulları ile Cumaduk Han'ın ilişkileri ve savaşları Ebu'l-Hayr Han'ın askerî bir lider olarak sivrilmesinde mühim rol oynadı.

Esasını Doğu Deşt-i Kıpçak'ın kudretli Mangıt kabilesinin teşkil ettiği Nogay Ordası, Altın Orda'nın zayıflaması sonucu ortaya çıkan siyasi yapılardan biriydi. Bu yapının batı sınırını İdil'in sol yakasındaki düzlükler, kuzeydoğudaki sınırı ise İrtiş kolları üzerinden geçmekteydi ve buradaki son hattı Batı Sibiry'a idi. Nogay göçerleri Yayık Irmağı'ndan Tümen'e kadar olan mıntıkada hareket etmekteydiler. Nogay Ordası'nın güneydoğu kısmı Emba üzerinden Aral Denizi'ne kadar uzanmaktaydı.¹⁰⁶ Nogay emirleri XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak bölgesinde mühim rol oynamışlardı. Nogaylar, bir taraftan kendi oluşumlarını sağlarken, diğer yandan bölgedeki diğer siyasi teşekküllerde etkili faaliyetler gerçekleştiriyorlardı.¹⁰⁷

Altın Orda'nın enerjik Emiri Edige 1420 senesinde vefat etmişti. Onun Gazi, Nevruz, Mansur, Nureddin ve Keykubat adlarında oğulları vardı. Bunların hepsinin ayrı ayrı bölgeleri mevcuttu. Edigey'den sonra Mansur tarih sahnesine çıktı. O, Batı Sibiry'a'da Hacı

¹⁰² Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.141-42.

¹⁰³ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.90-91.

¹⁰⁴ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.136-137.

¹⁰⁵ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.140, 141-142.

¹⁰⁶ Mehmet Alpargu, Nogaylar, Sakarya, 2007, Değişim Yayınları, s.34-36.

¹⁰⁷ Mehmet Alpargu, Nogaylar, s.37-39, 40-44; S.G. Klyashtorny / T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.226-227, B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.45.

Muhammed'in büyük beyliğine katıldı, daha sonra da Altın Orda hükümdarı Barak Han'ın yanında yer aldı. Ancak 1427 yılında Barak Han tarafından öldürüldü. Bu sırada Barak'ın yanında bulunan Edige'nin iki oğlu Gazi ve Nevruz sonraki Altın Orda hükümdarı Küçük Muhammed Han'ın yanına kaçtılar ve daha sonra 1428'de Barak'ı öldürdüler.¹⁰⁸ Bu olaylardan sonra, Gazi Bey kendi ulusu ve kabilesinde önder olarak kaldı. O kendi idaresi ve tahtında kudretini artırıp gücünü pekiştirmişti. Sonraları Gazi Bey, kabilesi üzerinde şiddet ve baskıyı arttırdı. Bundan dolayı onun beyleri bir komplo kurarak Gazi Bey'i öldürdüler. Nihayetinde onun kabileleri ve beyleri Özbek yurdundaki Cumaduk Han'ın yanına iltica ettiler.¹⁰⁹

Cumaduk Han mağrur ve umursamaz bir han olduğu için buraya gelen Nogaylarla ilgilenmedi. Onlara karşı cebir kullandı ve kısa sürede Nogay beyleri ona karşı tavrını değiştirdi. Bu esnada Nogay Beyleri Musa Hoca, Durdu Hoca Mangıt, Sarı Şişman Mangıt, Ömer Bey Burkut, Satan Mardı Nukus, Bay Hoca Bahadır, Cumaduk Han'a karşı savaş yapmak için hazırlık yapmaya başlamışlardı. 1427-1428 senesinde Cumaduk Han onların bu durumunu öğrenince beylerini ve emirlerini onlardan vergi toplamaları için gönderdi. Ancak onun gönderdiği şahıslar öldürüldü. Bunun üzerine Cumaduk Han ordusunun savaş için hazırlanmasını emretti. Bu esnada genç Ebu'l-Hayr, Cumaduk Han'ın ordusunun sol kanadını idare ediyordu. Onun ordusunun sağ kanadında da Bay Hoca Bahadır bulunuyordu. Nihayetinde aynı yılda iki tarafın ordusu savaş için karşı karşıya geldiler. Bir müddet bekledikten sonra seher vaktinde savaş başladı. Cumaduk Han'ın ordusunda Bay Hoca Bahadır'ın askerleri cesaretle savaşıyordu ve Nogay ordusunun bir kanadını dağıttı. Onların bir kısmı öldürüldü ve esir edildi. Bu arada dağılan Nogay ordusu geri çekilmek zorunda kaldı; ancak kısa zamanda ordunun iki kanadı da toparlanmayı başardı. Bunu müteakip Nogay ordusu intizamlı bir şekilde iki kanatla birlikte karşı saldırı başlattı ve Cumaduk Han'ın ordusuna darbe indirdi. Onun ordusu panik halinde kaçmaya başladı. Bunun sonucunda ordusunun sağ ve sol kanadı tamamen dağıldı. Cumaduk Han savaş meydanında kaldı. Ebu'l-Hayr henüz on altı yaşında Nogayların eline esir düştü.¹¹⁰

Genç Ebu'l-Hayr bir müddet Nogayların arasında esir tutuldu. Daha sonra Nogay beylerinin kararıyla serbest bırakıldı. Sarı Şişman Mangıt ona güzel bir at hediye etti ve kış vakti yurduna geri döndü. Kısa müddet içinde Cumaduk Han'dan kalan beyler ve ahali,

¹⁰⁸ Mehmet Alpargu, "Nogay Ordası", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Cengizogulları*, s.410-412.

¹⁰⁹ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.142-143.

¹¹⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.142.

Nogay beyleri ve etraftaki diğer kabileler genç Ebu'l-Hayr'ın yanında toplanmaya başlamışlardı. Doğu Deşt-i Kıpçak dahilinde Mustafa Han ve Mahmud Han bulunmasına rağmen, boylar ve emirler kendi siyasi çıkarları gereği genç Ebu'l-Hayr'ın etrafında toplanmışlardı. Bununla birlikte boy beylerinin ve Nogayların desteğiyle 1428-1429 senesinde genç Ebu'l-Hayr Batı Sibirya'da Tura şehrini hedefi olarak belirledi¹¹¹ Batı Sibirya'nın Tura (Tara) şehri o zamanlar Burkut kabilesinden Adab Bey ve Kibek (Kepek) Hoca'nın hâkimiyeti altında bulunuyordu. Güçlü beylerin etkisi altında kalan genç Ebu'l-Hayr ordusuna toplanması için emir verdi. Ordu hemen savaşmak için toplandı. Tura şehrinin hâkimleri de askerlerine şehri savunmak için hazırlanmalarını emrettiler. Ebu'l-Hayr'ın ordusu şehre doğru harekete geçti ve iyice yaklaştı. Bunun üzerine Burkut ordusunun emirleri ve idarecileri savaşmaktan vazgeçerek Ebu'l-Hayr'ın yanına vasıl oldular ve hürmetlerini göstererek şehri teslim ettiler. Böylece şehir Ebu'l-Hayr'ın hâkimiyeti altına girdi ve bu tarihten itibaren onun devletinin başkenti oldu.¹¹² Alaşa Bahadır ve diğer kabile önderleri onun çevresini kuşattılar ve kemer kuşandırıp keçe halı üzerinde tahta çıkardılar. Merasim sabahdan akşama kadar devam etti. Ebu'l-Hayr Han'a itaat eden beyler ve maiyeti hazır bir şekilde çevresinde duruyorlardı. Kuhistanî bu merasimde onun çevresinde bulunan beyleri şu şekilde zikretmektedir: “Kul Muhammed Seyyid, Kara Seyyid, Buzundcar-Kıyat, Vakkas Bey Mangıt, Şeyh Sufi Oğlan- Hasan Oğlan-Çimbay, Taşbekt Oğlan İdcan, Şad Baht Oğlan-Timur Oğlan- Satu Bey, Suyunç Bey, Devlet Sufi Oğlan- Barak Oğlan Kaanbaylı, Murat Gaday-Durman, Tuli Hacı Bey Kuşçu, Murat Sufi-Utarçı, Devlet Hoca Divan Kuşçu, Şeyh Sufi-Murat- Sufi-Kara Osman- Nayman, Sarı Osman-Ebu Bekir Sufi Oğlan-Tangut, Muhammed Bey Yakub-Durman, Kara -Yusuf Hoca Ukraş, Hudai Berdi-Taynas, Sufi Bey-Hacı Mirza Çat, Cumaduk Bahadır-Tubay, Kongrat Bey-Kuşçu, Abeke Bahadır-Hıtay, Kepek Bey-Kuşçu, Hoca Bahadır-Barak, Turçık Bey-Durman, Fuladak Bahadır-Hıtay, Kepek Bey-Hasan Bey-Uygur, Abdülmelik-Karluk, Tulu Hoca-Nayman, Hakim Şeyh-Akça Urus-Kuşçu, Timur Şeyh Bahadır -Keneges, Kudagay ve Osman Bahadır-Kılıç Bay Bahadır-Uyşin, Tirçik Bey-Durman, Sarı Şişman-Mangıt, Kutluk Buka Tarhan-Yağıl, Hoca Lak-Kurlavut, Şeyh Muhammed Bahadır Uyşin, Birim Hoca Bahadır- Bahti Hoca-Uygur, Sefer Hoca-Hoca Amin-İçki, Tengri Berdi-Tuman, İnka Hoca-Durman, ve diğerleri...”¹¹³

Ebu'l-Hayr Han tahta çıkarıldıktan sonra bir müddet daha Tura'da ikamet etti. Onun yanına muhtelif beyler hediyelerini getirip hürmetlerini gösterdiler. Bununla birlikte din

¹¹¹ Mustafa Kalkan, Kırgızlar ve Kazaklar, İstanbul, 2004, Selenge, s.138.

¹¹² Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.142-143.

¹¹³ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.143-144.

adamları (Seyyidler) de sadakatlerini göstererek itaat ettiler. Ebu'l-Hayr Han'ın hâkimiyeti ve devletin kurulduğu civar beylere bildirildi. 1427-1428 senesinin Temmuz-Ağustos ayları boyunca Özbek Devleti'nin kurulması şerefine burada toylar yapıldı ve eğlenceler düzenlendi.¹¹⁴

Ebu'l-Hayr Han devletinin sınır komşusu Moğolistan'da¹¹⁵ 1428 yılında Veys Han'ın (1418-1428) ölümünü müteakip iç savaş başladı. Aynı yıl içinde mücadele şiddetlendikçe ahali civar devletlere kaçmaya başladı. Veys Han'ın Esen Buka ve Yunus Han adında iki oğlu vardı. Yunus babası öldüğünde 13 yaşlarındaydı. Beyler arasında tahta kimin çıkacağı konusunda tartışma çıktı. Moğol beylerinden Emir Hudaydad ve onun oğlu Şir Muhammed Şah'ın hizmetinde bulunmuş Irazan Barın ve Mirak Türkmen adında iki kişi Yunus Han'a bağlanıp onun adına isyan başlattılar; halkın geri kalanı Esen Buka'nın tarafındaydı. Ancak güçlü Moğol beylerinin çoğu Esen Buka tarafında olduğu için Yunus Han ve taraftarlarının Moğolistan'da kalması imkansızdı. Bu yüzden Yunus ve taraftarları Timurluların Semerkand hâkimi Uluğ Bey'e sığındılar. Lakin Yunus Han'ın Moğolistan'dan gitmesine rağmen, onun kardeşi durumu istikrara kavuşturamadı. Bunun üzerine Esen Buka taraftarı Duğlat boyuna mensup Mir Kerim Berdi Moğolistan sınırında Andican ve Fergana civarında Ala Bula denilen yerde kendisine bir kale yaptırdı. Diğer bir nüfuzlu kişi Mir Hakberdi Bey Issık Göl civarında Kuy Suy denilen yerde kendisine bir kale inşa ettirdi. Bu keşmekeşin içinde huzur bulamayan kabileler; Caras (Çuras), ve Barın boyları Kalmuklara giderken, Kaluci, Balgaci ve diğer birçok oymak da Ebu'l-Hayr Han'a iltihak ettiler.¹¹⁶

2.4. EBU'L HAYR HAN-MAHMUD HOCA¹¹⁷ MÜCADELESİ VE TOBOL SAVAŞI

Bir yıl içinde Ebu'l-Hayr Han ahaliyle birlikte yaylak ve kışlak yapıp iktisadi durumu kuvvetlendirdi. O aynı zamanda yakınlardaki yerleşik ve göçerlere akınlar yaparak gücünü arttırdı. Bu sıralarda devletin sınırlarında genç Han'ın kuvvetli rakipleri ve Cuçi nesebinden gelen han namzetleri Ebu'l-Hayr Han için sorun teşkil ediyordu. Bunlar esasen onun yüksek hâkimiyeti ve iktidarı için bir tehditti. Ebu'l-Hayr Han bu vaziyetin farkına vardı

¹¹⁴ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.144-145.

¹¹⁵ Mirza Haydar Duğlat'ın Tarih-i Reşidî adlı eserinde Moğolistan olarak isimlendirilen ülkenin sınırları şöyle açıklanmaktadır: "7-8 aylık yol olarak açıklanmakta, doğu tarafından Kalmukların topraklarıyla hudut olduğu Doğu Türkistan'da bulunan Barsköl'e, Emil (İmil) ve İrtiş'e kadar uzandığı, güneybatısında Gökçe (Kökşe) denizin Türkistan ile Taşkent arasında sınır teşkil ettiği, güneydoğusunda Fergana vilayetiyle, Kaşgar, Aksu, Çalış ve Turfan'a kadar ulaştığı ve Kazakistan'ın güney-doğusuna değin uzanır. Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s. 85-86, 536-539.

¹¹⁶ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.237, 241-243.

¹¹⁷ Mahmud Hoca Han'ın şeceresi şu şekilde sıralanabilir: Cengiz Han b. Cuci Han b. Şiban b. Bahadır b. Cuci Buka b. Badakul b. Mengü Timur b. İlak (İlgay) b. Kanbay b. Mahmud Hoca.

ve boy beylerinin çıkarına uygun bir siyaset izleyerek bol ganimetin olduğu yerlere askerî seferler yapmak zorunda olduğunu anladı. Zira hem ordusunu hem de yorulmak bilmez göçerlerini meşgul tutması gerekiyordu. Böyle bir güvensizlik ortamında ve boy beylerinin nüfuzu altında kalan genç Han evvela devlet içinde iktidarını sağlamlaştıracak adımlar attı. Diğer taraftan Özbek sınırları içinde kendisi gibi Şiban nesebinden gelen rakibi Mahmud Hoca'yı bertaraf etmek için planlar yaptı.¹¹⁸

Mahmud Hoca Tobol civarında yurt tutan bir Şibanlıydı. Muhtemelen Mahmud Hoca, Altın Orda Han'ı Barak'ın ölmesi sonucu kendi bölgesinde bağımsız kalmıştı. O kendi bölgesinde kuvvetli bir handı. 1430-1431 senesinin yaz aylarında genç Han beylerini yanına çağırarak onlarla bir kengeş yaptı. Bunun sonucunda Mahmud Hoca'ya karşı savaş kararı aldılar. Han, bazı emirlerini Mahmud Hoca'nın yurdunun sınırlarına doğru gönderdi. Bu arada genç Han, ordusuna hazır olması için emir verdi ve askerler yavaş yavaş toplandılar. Ebu'l-Hayr Han devletinin başkenti Tura bölgesinin yakınlarında toplanan ordusunu bizzat teftiş etti ve ordusunun sağ ve sol kanatlarını düzenledi. Mesud bin Osman Kuhistanî onun ordusunda savaşa katılan beylerinin isimlerini şöyle aktarmaktadır: “**Sağ Kanat:** Ömer Bey-Burkut, Buzancar Bey-Kıyat, Muhammet Bey-Kongrat-Bali Bey-Kongrat-Urus Bey-Kongrat, Sufi Bey-Kara Osman-Ömer Bey-Ebu Bekir Bey-Nayman, Tuli Bey- Devlet Hoca-Kongur Bey Kuşçu, Hakim Şeyh Bahadır, Akça Urus, Sarı Şişman-Mangıt, Hoca Bahadır-Barak, Taşbekt Oğlan-İdcan, Şeyh Muhammed Bahadır- Kılıç Bey Bahadır-Uyşun, Şeyh Bahadır-İdcan; **Sol Kanat:** Sultan Seyyid, Kul Muhammed Seyyid, Kara Seyyid, Yakub Bey-Kara Gaday Bey-Durman, Mümin Derviş Bahadır-Tubay, Hasan Oğlan Çimbay, Devlet Sufi Oğlan-Kaanbeyli, Sabır Şeyh Bahadır-Yadigar Bahadır-Uygur”.¹¹⁹ Neticede Ebu'l-Hayr Han ordusuna ileriye doğru harekât emri verdi.

Mahmud Hoca Tobol civarındaki otağındaydı. O kendi işleriyle meşgul iken, Ebu'l-Hayr Han'ın ordusunun kendi yurdu üzerine geldiğini öğrendi. Bu haberi teyit edince ordusunun savaş için hazırlanmasını emretti. Mahmud Hoca ordusunun bir kısmını Tobol Nehri yakınına beyleriyle birlikte gönderdi. Bir müddet sonra Ebu'l-Hayr Han'ın ordusu da Tobol nehri civarında yerini aldı. İki orduda birbirini görebilecek kadar yaklaşmışlardı. Sabahın erken saatlerinde muharebe başladı ve iki taraf birbirine doğru saldırdı. Ebu'l-Hayr Han bir tepenin ardında savaşı takip ediyordu. Muharebe akşama kadar devam etti. Akşam'a

¹¹⁸ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.147; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.228.

¹¹⁹ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.146-147.

doğru Mahmud Hoca'nın ordusunun sağ ve sol kanadı dağılmaya başladı. Onun askerleri panik halinde geriye doğru çekildiler. Ebu'l-Hayr Han'ın ordusunun karşı harekâtıyla iyice dağıldılar. Bunun sonucunda Ebu'l-Hayr Han'ın ordusu savaşı kazandı. O gün savaş meydanında *sel gibi* kan akmıştı.¹²⁰

Mahmud Hoca ordusunun yenildiğini ilk elden öğrendi ve can havliyle malını-mülkünü bırakarak kaçtı. O kendi yurdundaki otağına girmek istediğinde onun muhalifleri kendisine engel oldular. Kısa bir süre sonra Mahmud Hoca'nın kendisi, ona yakın boyları ve maiyeti ele geçirildi. Mahmud Hoca, Ebu'l-Hayr Han'ın huzurunda orada onun emriyle idam edildi. Bu olaydan sonra genç Han'ın adamlarından Muhammed Gazi Sultan ve Sitayış Sultan ona ihanet ettiler. Onlar isimlerinin sonundaki unvandan anlaşıldığı kadarıyla Cuçi nesebinden gelen "han hakkı bulunan" şahıslardı. Bunlar savaş esnasında genç Han'ı öldürerek onun yerine geçmek istemiş olabilirdi. Ancak, Ebu'l-Hayr Han'a sadık Kuşçu boyundan Hâkim Şeyh Bahadır ve Kongur Bey Kuşçu onları mağlup ederek ikisini de ortadan kaldırdı.¹²¹

Böylece Ebu'l-Hayr Han ilk savaşını kesin bir sonuçla kazandı. O, Mahmud Hoca'nın hanımı Aganak Bike'yi kendi haremine aldı. Aganak Bike Nogay (Mangıt) boyuna mensuptu. Genç Han muhtemelen, Nogay boylarıyla gücünü pekiştirmek için onunla evlenmişti. Daha sonra boy beyleri ve diğer mühim şahıslar genç Han'ı tebrik etmek için otağına geldiler. Bu zafer sonucunda ele geçirilen esirler, develer, çadırlar, silahlar vb. ganimetlerin rütbelerine göre askerler ve boy önderleri arasında taksim edilmesini buyurdu.¹²²

Ebu'l-Hayr Han'ın ordusu Tobol civarındaki Mahmud Hoca'nın yurdunda bir müddet daha kaldı. Onlar burada toylar tertip ederek eğlenceler düzenlediler. Daha sonra 1430-1431 yılı güz mevsiminden kış mevsimine doğru dönerken göçer Özbek ahalişi kışlaklara gitmek için yola koyuldu. Kış mevsimi boyunca Deşt-i Kıpçak'tan Hazar Denizi kıyıları, Sırderya boyları ve Mâverâünnehir şehirlerine yakın yerlerde kışlamak için geldiler. Zira kış mevsiminde bu bölgeler Özbekler için uygun yerlerdi. Onlar burada kendi iâşe ihtiyaçlarını temin edebiliyorlardı. Ayrıca yerleşik şehirlerden takas yoluyla kendileri için gerekli olan (darı, tahıl, ziynet eşyası, süs eşyaları) metalleri alabiliyorlardı.¹²³

¹²⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hani", s.147-148.

¹²¹ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hani", s.147-148.

¹²² Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hani", s.147-149.

¹²³ B. A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.45.

2.5. ÖZBEK ORDUSUNUN HAREZM'E ¹²⁴ GİRİŞİ

Güz mevsiminde genç Han beyleriyle otağında bir kengeş yaptı ve kendi durumlarını değerlendirdiler. Ayrıca önemli bir konu Harezm'di. Bu geniş ve mamur bölge o zamanlar Timurluların hükümdarı Şahruh'un (1405-1447) elindeydi. Bu kengeş sonucunda kabile boy beylerinin de etkisiyle genç Han Harezm'e sefer kararı aldı.

Timur İmparatorluğunun kurucusu emir Timur 18 Şubat 1405 tarihinde vefat etti. Daha Timur'un sağlığında Miranşah attan düştüğü için aklî melekelerini yitirmişti. Bundan dolayı dengesiz hareketler sergiliyordu. Timur bu sebeple Miranşah'ın idaresindeki bölgeleri onun oğlu Halil Sultan'a vermişti. Şahruh ise Horasan hâkimiydi. Timur'un vefatını müteakip taht mücadeleleri yaşanmaya başlamıştı. Ancak asıl mücadele Şahruh ve Halil Sultan arasında yaşanmıştı. Bununla birlikte genel itibarıyla Timur devletindeki taht mücadeleleri yaşanan yerleri üç bölgede gösterebiliriz: 1-) Mâverâünnehir-Horasan, 2-) Azerbaycan-İrak-ı Acem ve Arap, 3-) Fars, Kirman ve Huzistan bölgeleri.¹²⁵ Nihayetinde, Şahruh yaklaşık iki yıl devam eden saltanat mücadelesinden rakiplerini bertaraf ederek Timurluların yeni hükümdarı olmuştu. Şahruh, yeni başkenti Herat'a gitti ve oğlu Uluğ Bey'e Mâverâünnehir ve Türkistan bölgesinin idaresini verdi. Öte yandan Şahruh ve oğlu Uluğ Bey'in askerleri devletin diğer yerlerinde olduğu için bu dönemde Harezm'de fazla asker yoktu. Bu arada Deşt-i Kıpçak'ta Edige'nin nüfuzunu kaybetmesi ve Altın Orda'daki taht kavgaları sebebiyle Şahruh 1413 yılında Alike Kükeltaş, İlyas Hoca ve Seyyid Ali Tarhan adlı beylerini Harezm'e gönderdi. Ancak bu ordu başarılı olamadı. Fakat Şahruh, yeni bir ordu hazırlayarak Emir Şah Melik ve Seyyid Ali Tarhan idaresindeki Timurlu ordusunu Harezm üzerine gönderdi. Daha sonra bu orduya Uluğ Bey'de 5.000 kişilik bir kuvvetle katıldı. Harezm ahalisi vergi ve zulümden ötürü kötü durumda bulunan halk bu sefer Timurlulara teveccüh göstermiş ve Edige'nin adamları kaçmak zorunda kaldı. Böylelikle Harezm tekrar aynı yıl içinde Timurlu idaresine gir. Daha sonra 1426 senesinde Harezm'in muktedit emiri Şah Melik vefat etmişti. Bu uygun şartlar Ebu'l-Hayr Han'ın Özbeklerinin Harezm'e girmesi için adeta cezbediyordu.¹²⁶

¹²⁴ Harezm, Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrılır. Harezm'i her taraftan çöller kuşatır. Batısında Türk ülkeleri, güneyinde Horasan, doğusunda Mâverâünnehir kuzeyinde Ceyhun nehrinin sonundadır. Oradan sonra Ceyhun'un iki yakasında yer alır. En büyük şehri Gürgeç (Ürgenç)'tir. Ceyhun'un güneyinde bulunur. Ebu'l Fidâ, Takvimü'l Büldan, "Yirmi Yedinci İklim: Harezm", *Ebu'l Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017, Yeditepe Yayınları, s.367-369; Abdülkerim Özaydın, "Hârizm, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, C.XVI, s.217-220.

¹²⁵ Hayrunnisa Alan, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı*, s.192.

¹²⁶ İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447), Ankara, 1994, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.147.

Ebu'l-Hayr Han beylerinin ve emirlerinin öncülüğünde ordusunun bir kısmını Harezm'e doğru gönderdi. Daha sonra Han, asıl orduyla birlikte Harezm (Ürgenç) sınırına geldi ve burada ordusunu düzenleyip Burkut kabilesinden Bahtiyar Sultan'ı onların baş komutanı olarak tayin etti. Burada bir müddet durduktan sonra beylerine son emirlerini verdi. Özbek ordusu sabahın erken saatlerinde karşılarında ciddi bir direniş görmeksizin iç kaleye doğru girdi. Şehrin ahalisi Özbek ordusunu görünce şaşırıp kaldı ve ordu karşısına kim çıktıysa ezip geçti. Şehirde dehşet ve korku kol geziyordu. Ahali canını kurtarmak için kaçmaya çalışıyordu; ancak birçoğu kurtulamadı. Harezm yöneticisi emir Şah Melik'in oğlu İbrahim onlara direnemeyip Hive tarafına kaçtı ve Hoca Asileddin kaleleri tahkim edip onlarla çarpıştı ise de fazla dayanamadı ve onlar tarafından öldürüldü.¹²⁷

Böylece Ebu'l-Hayr Han fazla bir mücadele vermeden şehri ele geçirdi. Özbek ordusu şehri yağmaladı ve birçok ganimet ve esir ele geçirdiler. Ordu bir müddet sonra şehrin içinden dışarıya doğru intizamlı bir şekilde geri çekildi. Bu esnada Ebu'l-Hayr Han iç kaleye geldi. Burada Harezm'in ileri gelenleri hediyelerle birlikte onun huzuruna gelerek sohbet etmek istediler. Ebu'l-Hayr Han onları meclisine kabul etti ve onlar da şehrin anahtarını Han'a sundular.¹²⁸ Bu mecliste genç Han adına şiirler okundu, müzikler çalındı. Bununla birlikte meşhur Kübreviyye¹²⁹ şeyhi Kemaleddin Harezmî, Ebu'l-Hayr Han'a "Keşfu'l Huda" adlı eserini takdim etti.¹³⁰ Orada eğlenceler ve sohbetler bittikten sonra Ebu'l-Hayr Han hazinenin getirilmesini emir buyurdu. O, hazineyi Özbek beylerinin ve emirlerinin rütbelerine göre aralarında taksim etti. Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî'de konuyla ilgili şunları ifade eder: "*Ben, Suyunç Hoca Han'dan şunları işittim. Sonra benim babam (Ebu'l-Hayr Han)*

¹²⁷ İsmail Aka, Mirza Şahrüh ve Zamanı, s.146-147; Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2020, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 202; Muhammed Yar bin Arap Katagan, Musahhiru'l Bilâd (Tarih-i Şeybaniyan), tashis: Nadire Celil, Tahran, 2006, Miras-ı Mektub, s.2; Sevim Erdem, Zübdetü'l Âsâr, s. 183.

¹²⁸ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s. 149-151.

¹²⁹ Hamid Algar, "Kübreviyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006, C. XXII, s.500-506.

¹³⁰ Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname, s.545; Sevim Erdem, Zübdetü'l Âsâr, s. 183; *Keşfü'l Huda*, "Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi", şerh eden: Hüseyin-i Harezmî, haz.Bilal Erdem Dağıstanlıoğlu, Ankara, 2018, s.206-207; **Kaside-i Bürde**: "Bir şifa kaynağı ve dua vesilesi gibi toplantılarda mübarek gün ve gecelerde, sünnet, düğün, bayram ve cenaze merasimlerinde okuna gelmiştir. Haftalık evrad da olarak okunan kaside hastalara şifa maksadıyla yedi gün boyunca okunabilir. Bunun yanında Kaside-i Bürde on iki kısımdan oluşur. Bunun ikisi başlangıç, altısı nefsin ve arzusun anlatımı, Hz. Muhammed'e övgü (sallallahü aleyhi ve sellem), Hz. Muhammed'in miracı, onun cihadı, Kur'an'ı övgü, on dokuz peygamberin doğumu, af dileme ve dua etme hakkındadır." Bilal Erdem Dağıstanlıoğlu, *Keşfü'l Huda*, s.19-20; ayrıca bkz. Bilal Erdem Dağıstanlıoğlu, "Keşfü'l Huda- Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi", *Mehmet Özmen Armağanı*, editörler: Nurettin Demir-Faruk Yıldırım, Adana, 2014, Hüseyin Harezmî daha evvel de Cevahiru'l Esrar üç ciltlik mesnevi şerhi ile Mekarimu'l Ahlak adlı eserini Harezm valisi Şah Melik'in oğlu İbrahim'e takdim etmişti. Zeki Velidi Togan, "Büyük Türk Hükümdarı Şahrüh", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TDED)*, C.III, sayı: 2, s.522.

Harezm'i fethetti. Oranın yöneticileri toplanmıştı. O (Ebu'l-Hayr Han) hazinenin açılmasını emretti ve askerlerin hepsi ve maiyetindekiler paylarını aldılar."¹³¹

Özbek ordusunun burada bulunduğu sırada Harezm ve civarında veba illeti ortaya çıkmıştı.¹³² Aynı zamanda Özbekler buradan istediğini almıştı ve hallerinden memnunnardı. Şahruh, Özbeklerin Harezm'i yağmaladığını duyar duymaz hemen arkalarından beyleriyle kuvvetli bir ordu gönderdi. Ancak onlar şehre geldiğinde Özbekler şehirden Deşt-i Kıpçak'a doğru çoktan gitmişlerdi. Ebu'l-Hayr Han'a bağlı Özbeklerin bir kısmı Sırderya kıyıları boyunca ve Harezm sınırlarında keşif amaçlı konakladılar. Hatta muhtelif zamanlarda Harezm ve Mâverâünnehir şehirlerine ve Astarabad'a değin uzanan akınlarda bulundular. Bundan dolayı Şahruh oğlu Baysungur'un Mazenderan'da kalmasını münasip görerek bazı beylerini yanına kattı¹³³ ve Özbeklerin ayrılmasından sonra Harezm'de tekrar hâkimiyeti sağladı. Böylece Ebu'l-Hayr Han'ın Harezm Seferi bir yağma seferi niteliğinden öteye geçmedi.

2.6.ÖZBEK-ULU ORDA SAVAŞI

Ebu'l Hayr Han Harezm seferi dönüşü Batı Sibirya'daki başkenti Tura'da bulunduğu sırada Ulu Orda¹³⁴ hükümdarları Mahmud Han ve Ahmed Han'ın kendi üzerine geldiğini öğrenmişti. Bunun üzerine Başkent'ten hareketle hemen Deşt-i Kıpçak'a doğru hareket etti.

Taht ilinde istikrarsızlık devam ediyordu. Ulu Orda'nın başında bulunan Küçük Muhammed'in oğulları Mahmud Han¹³⁵ ve Ahmed Han muhtemelen güç kaybeden ve dağılmaya başlayan devleti güçlendirebilmek için Harezm dönüşü yorgun olan Özbek ordusu'na saldırarak onları bir oldu-bitti ile mağlup edip güçlerini kırıp ellerindeki ganimeti elde etmek istemişlerdi. Bunun yanı sıra bu buhranlı vakitte Saray tahtında bulunan bu Hanlar Ebu'l-Hayr Han'ın güçlendiğini görüp ileride başlarına iş açacağını düşündükleri için ona

¹³¹ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.152.

¹³² Al-Makrizî'nin verdiği bilgilere göre, Deşt-i Kıpçak'ta 1428'te başlayıp 1430'a kadar devam eden vebanın Kırım tarafına kadar yayılmış Mısır ve Batı Avrupa'ya da sirayet etmişti. A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, s.303.

¹³³ İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, s.146-147.

¹³⁴ Altın Orda Devleti'nin 15.yüzyılın ortalarına doğru iç çekişmeler yüzünden parçalanması neticesinde başkent Saray'ın bulunduğu İdil Irmağı'nın aşağı akımından Don Irmağı'na kadar uzanan alanda Küçük Muhammed Han hâkimiyet kurmuştur. Altın Orda Devleti'nin devamı olarak kabul edilen Küçük Muhammed Han'ın ordası Türk-Tatar literatüründe "Taht İli" veya "Ulu Orda" adlarıyla zikredilmiştir. Rus kaynaklarında ise "Bolşaya Orda" "Büyük Orda" adıyla geçmektedir. Dinçer Koç, "Ulu Orda ve Astrahan Hanlığı", *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, editör: Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2022, s.156.

¹³⁵ Mahmud Han ve Ahmed Han hakkında Tarih-i Ebu'l Hayr Hani onların yalnızca Cuçi Han'ın nesebinden geldiğini belirtmektedir. Mesud Bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hani", s.148 ; Bahru'l Esrar'da Mahmud Han ve Ahmed Han Cuçi Han'ın on üçüncü oğlu Tokay Timur'un nesebinden geldiğini söylemektedir. Mahmud bin Emir Veli, "Bahru'l Esrar fi Menâkibu'l Ahyar", s.352; Tevarih-i Güzide-Nusretname'de onlar hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Toka Timur'un (Tokay Timur) dört tane çocuğu vardır. Bunlar, Mahmud Han, Ahmed Han, Çavak Sultan, Başbek" Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname, s.123.

karşı ani bir saldırıyla daha fazla güçlenmeden mağlup etmeyi tasarlamışlardı. Neticede Ulu Orda Hanları ordularını savaş için hazırladılar ve ona doğru ordularıyla beraber harekete geçtiler.

Ebu'l-Hayr Han da Harezm seferi sonrası yurduna geri dönmüştü. Ulu Orda ordusunun kendisine doğru yaklaştığını öğrenince beylerine ve emirlerine ordusunun derhal toplanmasını buyurdu. Özbek ordusunun beyleri hemen toplandılar ve yeni sefer için Ebu'l-Hayr Han tarafından düzenlendiler. Bu müddet boyunca Mahmud Han ve Ahmed Han da ordularına yeni katılımlar için civardaki göçer kabilelere haber gönderdiler. Ebu'l-Hayr Han hazır bir şekilde toplanan ordusunun sağ ve sol kanatlarını düzenledi. Başkent yakınlarında Özbek ordusunu teftiş etti ve savaşa katılacak komutanları tayin etti. Kuhistanî, Özbek ordusunda savaşa katılan beylerin isimlerini şöyle sıralıyor: “Vakkas Bey-Mangıt, Adab Bey-Burkut, Buzuncar Bey-Kiyat, Sultan Oğlan-Barak Oğlan- Kaanbaylı, Mane Oğlan-Tangut, Tuli Hoca Bey- Kongur Bey- Devlet Hoca Bey-Hakim Şeyh-Kuşçu, Küçük Bey-Hasan Bey-Yabagu Divan-Uygur, Hasan Oğlan-Çimbay, Kutluk Buka-Yahşi Bey-Tarhan, Yakub Durman- Şeyh Muhammed- Kılıç Bay Bahadur-Uyşun, Sarı Osman-Ukraş, Timur Şeyh Bahadır-Keneges, vs..”¹³⁶

Ulu Orda ordusu İkri Tura¹³⁷ denilen yere doğru geldi. Ebu'l-Hayr Han da oraya doğru ordusunun öncü birliğini Uysun kabilesinden Bahadır Sultanın önderliğinde gönderdi. Özbek ordusu bilinen yere doğru giderken sahraya geldiğinde havanın aşırı sıcaklığı ve nemden dolayı sıkıntıya düşmüşlerdi. Bunun üzerine Ebu'l-Hayr Han Özbeklerden bir gruba Yada¹³⁸ (Cede) taşını çıkarmalarını emir buyurdu. Onlar da yada taşını çıkarttılar. Orada bulutlar çıktı

¹³⁶ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.152-153.

¹³⁷ İkra Tura Semenov'a göre, Sırderya bozkırlarında bir yerdedir. A.A. Semenov, K Voprosu o Proishojdenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana, s.25.

¹³⁸ Yada taşı: Moğollar ve Türkler bu taşa büyük hürmet gösterirlerdi. Bu taş birbirine sürtüldüğü zaman yağmur, soğuk ve sis olurdu. Bu işi yapanlara Ydacı veya Yaçı derlerdi. Ebu'l Hayr Han'ın ordusu zikredilen yere doğru geldiğinde Yada taşının çıkarılmasını emretti. Bunun üzerine Ydacılar bu taşı kullanmaya başlayınca “gökyüzü karardı, siyah bulutlar çıktı. Güneşin parlaklığı çekildi ve bulutlar hızlıca geldiler ve mavi denizde dalgalar çıktı.” Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.154; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 2016, 40.Baskı, Ötüken, s.245; Mesudî, “Sıfatü'l ma'mur ale'l Biruni,el-Kanunü'l Mesudî, Tahdidü Nihayetü'l Emakin, el Cemahir fi Marifeti'l Cevahir ve Kitabü's Saydana” *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, çev. Ramazan Şeşen, 2.Baskı İstanbul, 2020, Bilge-Kültür, s.196; Buna karşın, Ebu'l Hayr Han'ın Timurlu Ebu Said (1451-1469) zamanındaki askerî seferde Yesi üzerinden Taşkent ve Hocend arasındaki Dizek geçidi üzerinde Yada taşının kullanıldığını belirtir.Hayrunnisa Alan, “Timurlular”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı*, s.198, dipnot: 53; Ebu Said Mirza (1451-1469) zamanındaki Yada taşı olayını Hasan Rumlu Bey'de destekler. Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh, s.305.

ve yağmur yağmaya başladı. Havanın sıcaklığı kırıldı ve hava iki üç gün boyunca kapandı. Böylece Özbek ordusu rahat bir şekilde savaş meydanına gelebildi.¹³⁹

Ulu Orda ve Özbek orduları savaş alanına doğru geldiler. İki ordu da birbirine doğru iyice yaklaştı. İki tarafın da davul-kös sesleri ve bağrıışmaları duyuluyordu.. Bir müddet daha bekledikten sonra sabahleyin seher vaktine doğru savaş başladı ve mücadele gün boyunca devam etti. Ebu'l-Hayr Han uzak bir tepenin ardından savaşı idare ediyordu. Daha sonra Ulu Orda ordusunun iki kanadı da geriye doğru çekilmeye başladı. Ulu Orda ordusu nehrin arka tarafına doğru geri çekilince üstünlük Özbek ordusuna geçti. Ebu'l-Hayr Han'ın beylerinden Kongur Bay Kuşçu önderliğindeki bir grup tecrübeli savaşçı beraber nehri geçerek onlara saldırdı. Böylece Ulu Orda ordusu geri çekilmeye başladı ve ordudan kopmalar meydana geldi. Kongur Bay Kuşçu önderliğindeki bir Özbek birliği onları kovaladı ve sonra geri döndü. Mahmud Han ve Ahmed Han da savaş meydanından kaçmışlardı. Bunun sonucunda Ulu Orda ordusu yenildi ve Özbek Ordusu bir kere daha galip geldi ve savaş meydanında birçok esir, mal-mülk, ganimet, çadır vs. ele geçirdiler.¹⁴⁰

Ebu'l-Hayr Han 1434-1435 senesinde Ulu Orda'nın başkenti Ordu Pazar şehrine gitti. Oradaki ahali muzaffer Han'a hürmetlerini sunarak boyun eğdi. Sonra, Buzancar Bey-Kıyat, Ali Beğ-Kongrat, Muhammed Beğ-Tuman ve Gazi Beğ Mangıt, Ebu'l-Hayr Han'ı Sayın Han tahtına oturtular.¹⁴¹ Ebu'l-Hayr Han burada sikke kestirip adına hutbe okuttu.¹⁴² Onlar burada bir müddet kalıp namaz kılıp dualar ettiler. Akabinde eğlenceler tertip ederek burada oyunlar oynadılar.¹⁴³ Böylece Ebu'l-Hayr Han hâkimiyetini İdil boyuna kadar yaydı.

Adet olduğu üzere Ebu'l-Hayr Han savaşçılarını mükafatlandırdı. Bununla birlikte ele geçen ganimetleri beylerine ve emirlerine rütbelerine göre tevdi etti. Bir müddet sonra Sayın han tahtını ele geçirmek ve Ebu'l-Hayr Han'ı mağlup etmek için geri dönen Mahmud Han ve Ahmed Han'ın kardeşleri Çavak Sultan ve Başbek birlikte Özbek ordusuna saldırdılar ancak yine mağlup oldular. Onlar bu ikinci mağlubiyetin ardından Deşt-i Kıpçak bozkırlarında göçebe olarak dolaşıp durdular. Daha sonra Ebu'l-Hayr Han oradan ayrıldı. Mahmud Han ve

¹³⁹ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s. 153-154.

¹⁴⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.155-156.

¹⁴¹ Kemaleddin Ali Binaî, Şeybanîname, düzenleyen: A.A. Semenov, Moskva, Direkt Media, s.2.

¹⁴² Burada, Ebu'l-Hayr Han'ın, Sayın Han tahtına oturduktan sonra kendi adına para darb ettirdiği söylene de Ebu'l-Hayr Han adına herhangi bir basılmış paraya rastlanmamıştır. Bkz. A.K. Markov, Moneti Cuçikov: Zolotay Orda-Tatarskiy Hanstva, Kazan, 2008, Tarih İnstitüsü, s.90-91, 92-93, 100-101. B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.52-53.

¹⁴³ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.155.

Ahmed Han Özbekler geri dönünce tahtlarını ancak geri alabildiler.¹⁴⁴ Kış vakti yaklaşınca Özbekler Hazar kıyıları ve Sırderya'daki kışlaklarına geri döndüler. Onlar burada, rutin işleri ve avcılık ve eğlenceyle meşgul olmaya devam ettiler.

2.7. ÖZBEK ORDUSUNUN SEMERKAND'I YAĞMALAMASI

Timurlu hükümdarı Şahruh, 1434 yılında Azerbaycan ve Doğu Anadolu üzerine sefere çıktı. Onun idaresindeki Timurlu ordusu 1435 yılının şubat ayında Rey'e geldi. Şahruh'un oğlu Mâverâünnehir ve Türkistan idarecisi Uluğ Bey de babasına destek olmak için ordusuyla beraber Semerkand'tan ayrıldı. Ebu'l-Hayr Han bu zaman zarfında fırsattan istifade Özbek askerlerinin toplanmasını emretti ve onlardan bir birliği öncü olarak Semerkand sınırına gönderdi. Ebu'l-Hayr Han da az sonra ordusuyla beraber oraya geldi ve oradan hareketle Semerkand yakınlarındaki Şiraz köyüne yakın bir yerde karargâhını kurdu. O zamanlar oranın Timurlu idarecisi emir Celaledin Beyazıt idi. Az sonra Özbek ordusu ansızın şehrin içine doğru giriş yaptı ve karşılarında kimse duramadan etrafı yağmaladılar. Daha önceki Özbek baskınında Şahruh tarafından sınır boylarını savunmak amacıyla yerleştirilen Hacı Yusuf Celil, onun kardeşi emir Şeyh Hacı ve bazı Tümen beyleri de ansızın bastıran Özbek ordusu karşısında duramayarak dağılmışlardı. Burada Yusuf Celil savaş meydanında kalmış; diğerleri de kaçmışlardı.¹⁴⁵ Bu beklenmedik baskın sonucunda Özbekler şehri hâkimiyetleri altına almışlardı. Ebu'l-Hayr Han burada otağını kurdu. Bu zaman zarfında şehrin ileri gelenleri Türkler ve Tacikler gelip ona hürmetlerini göstererek hediyelerini sundular. Özbek askeri Semerkand şehriyle beraber civardaki diğer yerleri de yağmalayarak Ebu'l-Hayr Han'ın emriyle şehrin dışında toplanmışlardı.¹⁴⁶ Şahruh bunu haber alır almaz Semerkand'a ordu göndermiş; ancak onlar geldiğinde Özbek askeri şehirden ayrılmıştı.

Özbekler 1436-1446 yılları arasında yaptıkları savaş ve yağma akınları sayesinde bir hayli güçlenmişlerdi. Bu uzun müddet boyunca ciddi bir savaş yapmamışlar; ancak imkan buldukça çevre yerlere yağma akınları tertip etmişlerdi. Onlar bu müreffeh zamanlarında Deşt-i Kıpçak'tan Yayık (Ural) boyuna ve oradan da Sırderya boylarına değin yaylak ve kışlak yaparak geçirmişlerdi. Ebu'l-Hayr Han da yanındaki muktedir boyların desteğiyle bozkırın muazzam bir göçer gücü olmuştu. Ebu'l-Hayr Han bozkır siyasetinde pişmişti ve artık olgun bir handı. Han seçildiği günden bu zamana değin rakipleri ve kendisi gibi Şiban

¹⁴⁴ Mahmud bin Emir Veli, "Bahru'l Esrar fî Menâkibu'l Ahyar", s.354-35; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.229.

¹⁴⁵ İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, s.160.

¹⁴⁶ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.9.

Han'ın nesebinden gelenlere karşı kazandığı zafer onun konumuna ayrı bir etki kazandırmıştı. O, Özbek Ulusu'nun büyük bir kısmını hâkimiyeti altında birleştirmişti. Ancak Özbekleri tamamen kendisinin hâkimiyeti altında *birleşik bir Özbek Ulusu* kurması için Mustafa Han'ı da mağlup etmesi gerekecekti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞİBANÎ DEVLETİNİN YÜKSELİŞ DEVRİ

Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarında artık iki rakip Şibanlı kalmıştı. Mustafa Han, İşim ve Atbasar Nehirleri arasındaki topraklarda saltanat sürüyordu. Ebu'l-Hayr Han'ın faaliyetlerini gerçekleştirdiği zaman boyunca Mustafa Han'ın ona karşı bir muhalefeti olmamıştı. O tabiri caizse kendi yurdunda geçinip gidiyordu ve kendince güçlü bir ordusu bulunuyordu. Ebu'l-Hayr Han'ın, Cumaduk Han-Nogay savaşı ve Mahmud Hoca'yı mağlup ettiğinde tarafsızlığını korumuştur. Ebu'l-Hayr Han'ın askerleri yaptığı başarılı seferlerde adlarından söz ettirmiş ve Ebu'l-Hayr Han'ın ulusunun müreffeh olduğu ve ganimetin herkesi memnun edecek şekilde üleştirilmesi diğer Özbek boylarını ona katılması için cezbediyordu. Mustafa Han, sıranın kendisine geldiğinin farkındaydı. Ebu'l-Hayr Han'a karşı birtakım gizli entrikalara girişerek ve Nogayları kendi tarafına çekerek onu içten bir muhalefetle ortadan kaldırmayı umuyordu. Ancak bu gizli ittifak Ebu'l-Hayr Han tarafından öğrenilmişti.¹⁴⁷

3.1. EBU'L-HAYR HAN VE MUSTAFA HAN SAVAŞI

Mustafa Han, Ebu'l-Hayr Han'a karşı düşmanlığını belli etmişti. Bundan böyle iki Şibanlı aynı coğrafyayı paylaşamazdı. Bu yüzden Mustafa Han büyük bir ordu hazırlamaya başladı. Mustafa Han, Ebu'l-Hayr Han'ın güçlü beylerinden Nogayların önderi Vakkas Bey'i kendi yanına çekebilmek için bir dizi girişimlerde bulunmuştu. Ancak, Vakkas Bey böyle bir ittifaka girmedi veya girmeye cesaret edemedi. Ebu'l-Hayr Han'ın böyle bir ittifaktan haberi vardı. Zira o savaş öncesi ulusunun ve askerinin kendisiyle arasının bozulmaması için sessiz kalmıştı. İleride göreceğimiz gibi Ebu'l-Hayr Han Sırderya boyundaki Özkend'in idaresini Vakkas Bey'e verecekti. Ancak bir vakit sonra ana kaynağımız Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî Vakkas Bey'den bahsetmez. Keza Ebu'l-Hayr Han ondan müsait bir zamanda kurtulmuştu. Bunun sonucunda bu zımni ittifak başarısız olmuş ve ince bir siyaset oyunuyla Ebu'l-Hayr Han kazandı.¹⁴⁸

Mustafa Han mağrur ve çabuk parlayan bir mizaca sahipti. Bu sebeple askerleri arasında kendisine karşı bir hoşnutsuzluk oldu. Onun emirleri ve ahalisinin bir kısmı ondan ayrılmak istediler. Bunun üzerine Mustafa Han bu haberi duyduğunda ordusunu onların üzerine gönderdi. Orada vuku bulan savaşta Mustafa Han'ın ordusu muhaliflerini mağlup etti

¹⁴⁷ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.156-157; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.229-230.

¹⁴⁸ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.157-159; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.2-3; B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s. 53-57, 58-59.

ve bir kısmını kılıçtan geçirdi. Bu savaşta onların bir kısmı kaçabildi ve muhtemelen Ebu'l-Hayr Han'a iltihak ettiler.¹⁴⁹ Bu iç savaş sırasında Mustafa Han ordusunun bir kısmı da zarar gördü ve ayrıca ona karşı hâlâ bir muhalefet bulunuyordu.

Mustafa Han'ın ulusu içinde bu olaylar meydana gelirken, Ebu'l-Hayr Han beylerine ordunun toplanması için haber gönderdi. Bunun üzerine Özbek ordusu muharebe için Ebu'l-Hayr Han öncülüğünde başkent civarında toplanmaya başladı. Kuhistanî savaşa katılan beylerin isimlerini şöyle sıralıyor: “ Buzancar Bey-Kıyat, Başkent Oğlan-İdcan, Tuli Hacı Bey- Kongur Bey- Hakim Şeyh-Kuşçu, Muhammed Bey-Kongrat, Kılıç Bey Bahadır-Uyşın, Murad Sufi Otarcı, Sarı Osman-Ukraş, Ebu Bekir-Nayman, Sufi Bey-Hacı Murat-Cat, Kebek Bey-Kuşçu, Hasan Oğlan-Çimbay, Şadbaht-Belh, Kutluk Buka-Tarhan, Abdul Malik-Karluk, vs...”¹⁵⁰

Ebu'l-Hayr Han kendi başkomutanlığında toplanan ordunun sağ ve sol kanatlarını savaş için düzenledi. Bahtiyar Sultanı öncü bir birlikle Kazakistan topraklarının kuzeyinde bulunan Atbasar mevkiine gönderdi. Mustafa Han'ın ordusu da zikredilen yere geldi. Daha sonra Ebu'l-Hayr Han'ın ordusu da aynı yere doğru geldi. O, burada savaş alanını daire şeklinde kuşatmalarını ve ordunun bir kısmının geride pusuda kalmasını emretti. Muktedir Han burada ordusunu son kez teftiş ederek gerekli emirleri verdi. Bundan sonra Ebu'l-Hayr Han maiyetiyle birlikte savaşı kumanda etmek için bir tepenin ardında otağını kurdurdu. Kısa zaman içinde iki ordu da yavaş yavaş savaş meydanına doğru gelmeye başladı. İki tarafın ordusu da birbirlerine doğru iyice yaklaşmışlardı. Bu sırada Mustafa Han'ın ordusunun bir kısmı Ebu'l-Hayr Han'ın tarafına geçti.¹⁵¹ Böylece dengeler Özbek ordusu lehine değişti.

1446-1447 senesinin güzünde sabahın erken saatlerinde savaş başladı ve iki taraf şiddetli bir şekilde birbirine girdi. Mustafa Han'ın ordusu hırsıyla karşı tarafa saldırıyordu ve mücadele gün boyu bu şekilde devam etti. Mustafa Han'ın ordusunun güçten düştüğü bir vakitte Ebu'l-Hayr Han'ın pusuda bıraktığı birlik bir anda savaşı dâhil oldu. Karşı tarafın kanatlarına saldırmaya başladı ve üstünlük Ebu'l-Hayr Han tarafına geçti. Mustafa Han'ın ordusu geriye doğru çekilmek zorunda kaldı ve kaçışmaya başladılar. Onun ordusu savaş alanında *sudan çıkmış balık gibi* ortada kaldı. Ebu'l-Hayr Han'ın ordusunun başlattığı karşı

¹⁴⁹ Mesud bin Osman Kuhistanî “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.158; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.2-3.

¹⁵⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.159-160; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.4-6.

¹⁵¹ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.156-157; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.6-8.

saldırıyla onun ordusu tamamen ezildi ve onların birçoğu öldürüldü. Mustafa Han'ın yaklaşık dört bin beş yüz askeri savaş meydanında kaldı. Bunun üzerine Mustafa Han'ın ailesi ve maiyetiyle beraber savaş meydanının yakınındaki nehirde bir kayığa binerek canını zor kurtarabildi.¹⁵² Ebu'l-Hayr Han böylelikle bir kere daha muvaffak oldu ve bu zaferle Özbek Ulusunu kendi hâkimiyeti altında birleştirdi. Bundan böyle artık o *Özbek Hükümdarı* unvanını kazandı. Daha sonra Mustafa Han Mangışlak'a gitti. Ancak kısa bir süre sonra geri dönerek Harezm'in güneybatı kısmını ele geçirdi. Hândmîr'e göre Ürgenç'i de ele geçirdi.¹⁵³ O, buraları idari ve askerî olarak yeniden düzenledi ve kendi otağını Vezir şehrine kurdu. 1460-1461 yılında Harezm'in bir kısmını daha ele geçirerek hâkimiyet alanını genişletti. Bunun üzerine bu bölgenin güçlü emirlerinden Kongrat boyuna mensup Osman Kongrat'ın oğlu Muhammed Sufî ve onunla birlik içinde olan Yakub Oğlan, Mustafa Han ile bir savaş yaptı. Ancak onlar mağlup oldular ve Mustafa Han beyleri ve emirleriyle beraber Vezir şehrine geri döndü. Daha sonraki süreçte Mustafa Han, hâkimiyeti altındaki ahaliye baskı ve zulüm yapmaya başladı. Bundan dolayı buradaki halk Mustafa Han'a karşı isyan ve arbede başlattı. Bu olaydan istifade eden Osman Kongrat şehrin üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Mustafa Han da tekrar Mangışlak'a çekilmek zorunda kaldı. Bu olayın sonucunda Mustafa Han tarih sahnesinden çekildi.¹⁵⁴

3.2.SİRDEYA BOYUNDAKİ ŞEHİRLERİN ÖZBKLER TARAFINDAN ZAPTI

Ebu'l-Hayr Han'ın muzaffer Özbek ordusu savaş sonrası Mustafa Han'ın halkının ve ordusunun malını-mülkünü talan etti. Bununla birlikte Özbek Devleti, Sırderya boyunca uzanan şehirler ile sınırdaş oldu. Bu galibiyetin ardından ele geçirilen ganimeti Özbek beyleri ve emirleri kendi aralarında üleştirdiler. Muzaffer Özbek ordusu biraz daha Atbasar'da kalarak toylar ve eğlenceler tertip etti. Bu eğlencelerden sonra kendi yurtlarına geri döndüler. Göçer Özbekler kış mevsimine doğru kendi kışlak alanlarına doğru hareket etmek üzere Deşt-i Kıpçak'tan Hazar kıyıları ve Sırderya'ya doğru boylar halinde gittiler.

Gelecek senenin bahar ayında Ebu'l-Hayr Han boy beylerine ve emirlerine genel bir durum değerlendirmesi ve yeni fetihler için toplanmalarını buyurdu. Ebu'l-Hayr Han başkanlığında başkent Tura'da toplanan kengeşten mühim kararlar çıktı. Bu kengeş sonucu

¹⁵² Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.6-9; Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.158-159.

¹⁵³ Hândmîr, Târih-i Habibü's-Siyer, s.257-258.

¹⁵⁴ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s. 6-7; Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l-Hayr Hanî", s.158-160; B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s. 63-64; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türk'ün Üç Bin Yılı, s.229-230.

Mustafa Han engeli ortadan kalktığı ve Özbek yurdunda ona karşı gelebilecek bir muhalif kalmadığı için artık dış ülkeleri fethedebilirlerdi. Özbek hükümdarı öncülüğünde yapılan kengeş sonucu Sırderya boyunca uzanan zirai-ticari şehirlerin fethi kararını aldılar. Kısa müddet içinde Ebu'l-Hayr Han başkomutanlığında toplanan Özbek ordusu savaş için hazırlık yapmaya başladı. Ebu'l-Hayr Han, Taygut ve Hasan Oğlan Çimbay öncülüğündeki bir Özbek birliğini gizlice Semerkand sınırına ve oradan da Ilgar kasabası sınırına gönderdi. Daha sonra Özbek ordusunun asıl kısmı da buraya geldi. Mesud bin Osman Kuhistanî savaşa iştirak eden boy beylerinin isimlerini şu şekilde sıralıyor: “Bahtiyar Sultan, Başkent Oğlan-İdcan, Vakkas Bey-Mangıt, Mane Oğlan-Tabgut, Hasan Oğlan-Çimbay, Buzancar Bey-Kıyat, Devlet Hoca-Divan Kuşçu, Kongur Bay Bahadır-Kuşçu, Akça Urus-Kuşçu, Şeyh Sufi-Nayman, Kılıç Bay Bahadır-Uyşun, Muhammed Bey Kongrat, Ebu Bekir Ukraş-Nayman, Hoca Lak-Kurlavut, Küçük Bey-Uygur, Hasan Bey Uygur...”¹⁵⁵

Ebu'l-Hayr Han'ın emrindeki Özbek ordusu İmîl üzerinden Sıgnak¹⁵⁶ Kalesi önüne hızlıca gelerek burayı kuşattı. Sıgnak Kalesinin hâkimi ve ileri gelenleri burada Özbeklere karşı koymaksızın onun otağına gelip hürmetlerini sunarak şehri Ebu'l-Hayr Han'a teslim ettiler. Sıgnak şehrindeki toplanan meclis sonrası Özbek ordusu Sıgnak'tan hareketle ciddi bir direnişle karşılaşmadan Sırderya sahil boyunca uzanan diğer şehirleri sırasıyla; Aşağı Gurgan, Argun, Suzak, Uz (Özkend) şehirlerini ele geçirdi. Özbek ordusu bu zikredilen şehirlerde bir müddet kalarak kış mevsimini burada geçirdi. Bu zaman zarfında eğlence ve avcılık yapmaya devam ettiler.¹⁵⁷

Fethedilen şehirlere sırasıyla Özbek beylerinden: Bahtiyar Sultan-Suzak, Male Oğlan-Sıgnak ve Vakkas Bey-Özkend daruga olarak atadı.¹⁵⁸ Bu tarih Özbeklerin sonraki tarihleri için önemlidir. Zira günümüz “Özbekistan Devletinin” tarihi için de ayrıca mühimdir. Sıgnak şehri bundan sonra Özbek devletinin yeni başkenti oldu.¹⁵⁹ Ebu'l-Hayr Han da otağını burada kurdu. Bu vakitten itibaren Özbek Devleti bir tarafı bozkır, diğer tarafı ise yerleşik bir şekil

¹⁵⁵ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.158-159.

¹⁵⁶ Sıgnak: Doğu Deşt-i Kıpçak'ın başşehri Sıgnak idi. Bu şehir Otrar'dan yaklaşık yirmi dört fersah mesafedeydi. Günümüzdeki Sunak-Kurgan veya Sunak-Ata harabelerinin mevkiindeydi. XIV.yüzyıl boyunca da Ak-Ordu'nun başşehri olmaya devam etti. Aynı yüzyıl boyunca Ak-Orda hükümdarı İrzen Han bu şehirde imar ve inşaa faaliyetlerinde bulunmuştu. Bu şehir Urus Han ve Toktamış Han zamanında da onların başkenti olmaya devam etti. Daha sonraları Özbek-Timurlu mücadeleleri esnasında da Sıgnak'ın adı zikredilir. Aynı zamanda Sıgnak bozkır ve yerleşik ahali için bir sınır teşkil etmişti. V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2019, Kronik, s.97; Muinüddin Natanzî, Extrait Du Muntakhab Al Tavarikh-ı Mu'ını, Tahran, 1957, neşir: J. Aubin, s.88-89.

¹⁵⁷ Mesud bin Osman Kuhistani, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.7-8.

¹⁵⁸ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.7-9.

¹⁵⁹ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi, Ankara, 2004, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.8-9.

arz ediyordu. Bu süreye kadarki yaptığı fetihler ve savaşlar onu bozkırın önemli bir gücü haline getirdi. Onun devletinin sınırları aşağı-yukarı güneyden Aral Denizine, kuzeyden Yayık (Ural) sınırına, Sırderya boyunca uzanan şehirleri, günümüz Kazakistan'ın büyük kısmını, Batı Sibirya ve güneybatı Harezm'i kapsıyordu. Bu dönemde Ebu'l-Hayr Han'ın gücü Sıgnak'tan Bulgar sınırına ve Türkistan'a kadar hissediliyordu.¹⁶⁰ Böylece göçer Özbek Devleti Timurlularla sınırdaş oldu. Bu durum hem onlar hem de Timurluların sonraki tarihleri için belirleyici sonuçlar doğuracaktı¹⁶¹.

3.3. EBU'L-HAYR HAN'IN TİMURLULAR ARASINDAKİ TAHT MÜCADELESİNİN MÜDAHALESİ

Timurluların ikinci büyük hükümdarı Şahruh 1447 yılında Rey'de vefat etti. Onun vefatını müteakip yine saltanat mücadeleleri yaşandı. Bu sefer iç mücadele Şahruh'un oğlu Uluğ Bey ve Uluğ Bey'in oğlu Abdüllâtif arasında meydana geldi. Uluğ Bey hayatta kalan tek oğul olması hasebiyle saltanatı kendi hakkı olarak görüyordu. Bu mücadele başlamadan evvel, Uluğ Bey ve oğlu Abdüllâtif 1448 yılında Herat yakınlarındaki Tarnab civarında Bay Sungur'un oğlu Alâüddeve ile karşılaşmışlar ve onu mağlup ettiler. Aynı zamanda Herat şehrini tekrar ele geçirdiler.¹⁶²

Uluğ Bey Herat şehrine oğlu Abdüllâtif'in desteğiyle girmesine rağmen, onun diğer oğlu Abdülaziz'e daha fazla ihtimam göstermesi ve ayrıca fetihnâmelere Abdülaziz'in adını yazdırması sebebiyle baba ve oğul arasında soğukluk meydana geldi. Bu olaylar üzerine Uluğ Bey oğlu Abdülaziz'i Semerkand'da bırakarak Amuderya Irmağının ayağında Abdüllâtif'in ordusu ile karşı karşıya geldi. Bu esnada Uluğ Bey'in ordusunda kardeşi İbrahim'in oğlu Mirza Abdullah da bulunuyordu. İki ordu yaklaşık üç ay boyunca karşılıklı beklediler ancak bir sonuç elde edemediler. Bu arada Mirza Abdullah, Abdüllâtif'in ordusu tarafından ele geçirilip tutsak edildi.¹⁶³

Bu olaylar meydana gelirken 1449 senesinde Semerkand'da Türkmen Argun¹⁶⁴ kabilesinin desteğini alan Miranşah kolundan Ebu Said Mirza Semerkand'ı kuşattı. Ancak Uluğ Bey kısa süre içinde Semerkand'a dönerek asayişini sağladı. Bunun üzerine Ebu Said

¹⁶⁰ Muhammed Yusuf Münşi, Tezkire-i Mukim Hanî (Seyr Tarihi, Ferhengi ve İctimai ve Mâverâünnehir der Ahdi Şibanîyan ve Esterhaniyan), Tahran, 2001, s.29-30; Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.256; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.228.

¹⁶¹ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.56, 66.

¹⁶² İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, s.169-172; V.V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, çev. İsmail Aka, Ankara, 1997, Türk Tarih Kurumu, s.127-128, 131, 136-137, 138-139.

¹⁶³ İsmail Aka, Uluğ Bey ve Zamanı, s.135.

¹⁶⁴ Argunlar hakkında tafsilatlı malumat için bakınız. H.A. Akbıyık, "Argun: Bir Türkmen Boyu", *İÜEF Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, No: 37, İstanbul, 2002, s. 7-25.

Mirza Türkistan (Yesi) tarafına çekildi.¹⁶⁵ Bu olaydan biraz sonra Uluğ Bey oğlu Abdülaziz ile Abdüllâtîf'in üzerine yürüme kararı aldı. Ancak Abdüllâtîf daha hızlı hareket ederek Amuderya'yı geçerek Tirmiz ve Şehrisebz'i ele geçirdi. 1449 senesinin Eylül-Ekim ayında Semerkand yakınlarındaki Dimaşk civarında vuku bulan savaşta baba ve oğul karşı karşıya geldi. Bu muharebeyi Uluğ Bey kaybetti. Bunun üzerine Uluğ Bey Semerkand'a sığınmak istedi ise de şehre alınmadı ve sonrasında Şahruhiye Kalesine sığınmak istedi. Ancak oraya da kabul edilmedi. Bundan ötürü Uluğ Bey, oğlunun merhametine sığınmak zorunda kaldı; fakat Abdüllâtîf'in göz yumması sonucu onun eski bir hasmının elinde can verdi. Bu olaydan bir müddet sonra Abdüllâtîf kardeşi Abdülaziz'i de öldürdü.¹⁶⁶

Abdüllâtîf 1449 senesinde Uluğ Bey'in kalan taraftarlarını da bertaraf ederek Mâverâünnehir'de hâkimiyeti sağladı. Bu arada Ebu Said Mirza da yakalanarak hapsedildi. Bir diğer taht namzedi Mirza Abdullah da esaret altında tutuluyordu. Ne var ki, Uluğ Bey'in vefatından yaklaşık altı ay sonra Uluğ Bey'in taraftarları ve Abdüllâtîf'ten memnun olmayanlar 1450 senesinde baba ve kardeş katili Abdüllâtîf'i bir suikast sonucu öldürdüler. Abdüllâtîf'in ölümü duyulur duyulmaz bir kısım yönetici zaden Mirza Abdullah'ı hapisten çıkartarak Semerkand tahtına oturttu. O da Semerkand hazinesinin açılmasını emir buyurarak askerlerine dağıttı. Bu arada Ebu Said Mirza da serbest bırakıldı. Ebu Said Mirza hemen Semerkand üzerine yürüdü lakin mağlup oldu. Bunun üzerine Sırderya üzerindeki Timurluların kuzey hududundaki Türkistan¹⁶⁷ (Yesi) şehrine giderek bu şehri ele geçirdi. Mirza Abdullah vakit kaybetmeksizin 1450-1451 kışında aynı şehre bir ordu göndererek şehri kuşattı. Ancak, Ebu Said Mirza zeki bir hamleyle ordusuna Özbek askerî kıyafeti giydirerek çevreye gönderdiği askerler etrafta sevinç naraları atınca Mirza Abdullah'ın askerleri Ebu'l-Hayr Han'ın ordusunun geldiğini zannettiler. Onlar panik halinde ağırlıklarını, hayvanlarını ve diğer teçhizatlarını bırakarak kaçmışlardı. Diğer yandan Mirza Abdullah'ın elinde hazır bir

¹⁶⁵ Hândmîr, Târih-i Habîbü's-Siyer, s.28.

¹⁶⁶ İsmail Aka, Timur ve Devleti, 3. Baskı, Ankara, 2014, Türk Tarih Kurumu, s.111-115; Devletşah bin Bahtışah Semerkandî Devletşah, Devletşah Tezkiresi, çev. Necati Lugal, İstanbul, Tercüman-1001 Temel Eser, s.430-431; İsmail Aka, Uluğ Bey ve Zamanı, s.430-431.

¹⁶⁷ Türkistan, geniş anlamda Türklerin yaşadığı yerler; Mâverâünnehir'in doğusundaki dağlıklara ve kuzeyindeki yerlere, Kazakistan ve Kırgızistan özellikle de Doğu Türkistan coğrafyaları için bu tanımlama kullanılmıştır. Türkistan şehri ise Taşkent'in kuzeybatısında ve Sırderya'nın kuzeyindeki bir yerleşim yeridir. XVI. yüzyılda yaşamış Huncî, Türkistan şehrini şu şekilde tasvir etmiştir: " Zeminin abad çizgisini insan şeklinde ve her uzun insan için gerekli olan beden özelliklerinin ispatı ki o eserleri olan mutlu ülke başka ülkelerin yanında insan uzuvlarına benzer ve bedende baş hükmündedir ve Türkistan'da Seyhun nehrinin sahilinde olan otuz paralel kale vardı. O ülkede (Türkistan şehri) çarşı ve mağaza alışverişi yoktu ve bütün satışlar halkın hanlarındaydı. Asker grupları ağır yiyecek yüklerini dışarı çıkartıyorlardı ve onların develeri ve ağır yükleri bütün nimetler ile doluydu. "Erkûk" kalesi Türkistan'ın limanıdır ki Semerkand ve Buhara tarafından her kim Türkistan bölgesine adımını atarsa, birinci durak bu meşhur kale ve bu mutlu kasaba onun ilk menzildir. Ümit Gedik, Mihmân-nâme-i Buhara, s. 151, 155-156.

ordu ve hazine mevcuttu. Buna nazaran, Ebu Said Mirza'nın elinde ne hazır bir ordu ne de ordu toplayabilecek bir hazinesi mevcuttu.¹⁶⁸ Bununla birlikte Ebu Said Mirza'nın destekçileri arasında Buharalı alim grubu vardı. O, Nakşibendî tarikatı mensubu Ubeydullah Ahrar'ın (öl.1490) telkinleri sayesinde bozkırın muazzam gücü Özbek hükümdarı Ebu'l-Hayr Han ile ittifak kurmaya karar verdi.¹⁶⁹

Ebu'l-Hayr Han yeni başkenti Sıgnak'taki otağında oturuyordu. Bu esnada Ebu Said Mirza'nın bozkırın eteklerinde dolanıp duruyordu. Ebu'l-Hayr Han'a Ebu Said Mirza'nın yanındaki hediyelerle beraber kendisiyle görüşmek istediğini bildirdiler. Ebu'l-Hayr Han da Timurlu mirzasının yanına gelmesine müsaade etti. Böylece Ebu'l-Hayr Han ve Ebu Said Mirza bir görüşme gerçekleştirdiler. Bu görüşmeden sonra Ebu'l-Hayr Han, Ebu Said Mirza için ayrı bir otağ hazırlattı. Onun için eğlenceler ve ziyafetler yapılmasını emretti. Ebu'l-Hayr Han beylerini ve emirlerini yanına çağırıp bu durumu değerlendirmek üzere bir kengeş yaptı. Bu kengeş sonucunda Ebu Said Mirza'yı desteklemek ve Timurlu topraklarına giriş kararı aldılar. Bunu müteakip Ebu'l-Hayr Han beylerine ve emirlerine ordunun araç-gereçlerinin hazırlanması, hayvanların bakımı, arabalar ve diğer hazırlıkların yapılmasını buyurdu. Burada Ebu Said Mirza'ya hilat giydirildi ve sefer için gerekli hazırlıkların yapılmasını söyledi.¹⁷⁰

Özbek ordusu yavaş yavaş Sıgnak'ta toplanmaya başladı ve savaş tuğları dikildi. Vakanüvisimiz savaşa iştirak eden beyleri isimlerini şöyle zikrediyor: “Buzancar Bey-Kıyat, Muhammed Bey-Kongrat, Tuli Hacı Bey-Hoca Bey-Kongur Bey-Akça Urus-Kuşçu, Başkent Oğlan-İdcan, Suyunç Kutlu-Hamza Oğlan-Barak Oğlan-Şah Muhammed Bahadır-Kılıç Bay Bahadır-Uyşun, Timur Şeyh Bahadır-Keneges, Yahşi Bek-Tarhan, Yabagu Beğ-Masit, Kutluk Buka-Tarhan, Yağlı Hoca-Urus Bey-Kongrat, Yakub Bey-Kara Guday-Dulatak Bey-İnka Bey-Durman, Kiray Bey, Hoca Lak-Kurlavut, Cumaduk Bey-Yadigar Bahadır-Tubay, Sarı Şişman-Timur Hoca-Mangıt, Sufi Bey-Kara Osman-Nayman, Birim Hoca Bahadır-Uygur, Timur Şeyh Bahadır-Keneges, Osman Bahadır-Kudagay, Abeke Bahadır-Hıtay, Tuli Hoca-Nayman...”¹⁷¹ Ebu'l-Hayr Han ordunun sağ ve sol kollarını bizzat düzenledi ve Bahtiyar Sultanı ordunun başı olarak tayin etti.¹⁷²

¹⁶⁸ İsmail Aka, Uluğ Bey ve Zamanı, s.139-142; Hayrunnisa Alan, “Timurlular”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı*, s.197-198.

¹⁶⁹ Mustafa Budak, “Ebülhayr Han”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994, C. X, s.325-326.

¹⁷⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.163-164; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.16-18, 19-20; Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname.

¹⁷¹ Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.163-164.

¹⁷² Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî”, s.164.

Mirza Abdullah, Ebu Said Mirza'nın Özbekler ile ittifak kurduğunu duyunca hazinenin açılmasını ve askerlerine dağıtılmasını emir buyurdu. Böylece Timurlu ordusuna yeni katılımlar oldu. Mirza Abdullah öncülüğünde toplanan Timur ordusu Semerkand'dan hareketle Şahruhiye üzerine yola koyuldu. Ebu'l-Hayr Han'ın ordusu da Türkistan şehri civarına geldi. Ebu Said Mirza'nın ordusu da buraya geldi. Buradan iki ordu birleşip önce Taşkent'e oradan da Hocend'e gitti. Mirza Abdullah da ordusuna Semerkand'tan Sırderya kıyılarına ve oradan da Şiraz bölgesindeki Ab-ı Kuhek'i geçmesini emretti. Nihayetinde Timurlu ordusu Şiraz bölgesinde bir yere geldi. Az sonra Müttefik ordu da buraya geldi. Ebu'l-Hayr Han burada ordusunu teftiş ederek son bir kez düzenledi. Evvela Özbek askerlerinin öncü grubu Mirza Abdullah'ın ordusuna saldırdı; ancak sonra geri çekildi.¹⁷³

1451-1452 senesinin Temmuz-Ağustos ayında Müttefik ordu ve Timurlu ordusu birbirine yaklaştı. Ebu'l-Hayr Han ve Ebu Said Mirza öncülüğündeki müttefik ordu fırkalar halinde gelerek Semerkand etrafında konuşlandı. Ebu'l-Hayr Han, Ebu Said Mirza'ya kendi ordusunu savaş meydanına doğru çekmesini buyurdu. Ebu'l-Hayr Han da ordusunun bir kısmını dışarıda bıraktı. Mirza Abdullah'ın askerleri de yerlerinden çıkarak savaş meydanına doğru fırkalar halinde geldi. İki ordunun savaş tuğları karşılıklı olarak gözükiyordu. İki ordunun bağrıışmaları, davulun sesleri etraftan duyuluyordu. Semerkand'daki Şiraz bölgesinde Deşt-i Ganu nevahisinde Bulangur Nehrinin bir yakasında Ebu'l-Hayr Han ve Ebu Said Mirza diğer tarafında ise Mirza Abdullah bulunuyordu. Ayrıca Mirza Abdullah adı geçen nehirde gemilerini hazır bir şekilde bekletiyordu. Sabahın erken saatlerinde savaş başladı ve iki taraf birbirine girdi. Özbek ordusunun komutanı Bahtiyar Sultan'ın birliğı bu savaşta dikkat çekiyordu. Bahtiyar Sultan'ın birliğı karşı tarafın bir kısmını dağıttı ve hemen ardından takibe koyuldu. Mirza Abdullah'ın ordusu birden ani saldırıya geçince tuzağına düştü. Bu esnada Ebu'l-Hayr Han'ın pusuda bıraktığı birlik savaşa dâhil oldu ve Mirza Abdullah'ın ordusuna karşı saldırı başlattı. Bunun sonucunda Mirza Abdullah'ın ordusu bozulmuş bir şekilde geriye doğru çekilmek zorunda kaldı ve sağ-sol kanatları tamamen dağıldı.¹⁷⁴

Özbek askeri, Ebu Said Mirza'nın askerleriyle beraber Semerkand kapısına kadar Mirza Abdullah'ın ordusunu kovaladı ve panik halinde Mirza Abdullah'ın askerleri sağa-sola kaçıştı. Müttefik ordu şehrin içine doğru girerek etrafı yağmalamaya başladı. Özbek askeri civardaki diğer şehirlere de girdi. Bu arada Semerkand şehrinin içi *kan deryasına* döndü. Bir

¹⁷³ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.22-23, 24-25; Hândmîr, Târih-i Hâbibü's-Siyer, s.50-51.

¹⁷⁴ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.165-167; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.26-28.

müddet sonra Mirza Abdullah burada can verdi ve onun taraftarları bertaraf edildi. Daha sonra şehrin ileri gelenleri Ebu Said Mirza'yı tebrik etmek için yanına gelerek hürmetlerini sundular. Ebu'l-Hayr Han da onun yanına geldi. Bir süre sonra Ebu'l-Hayr Han ordusuna geri çekilme emrini verdi. Böylece Özbek ordusu 1451 senesinin Haziran ayında Semerkand'dan Deşt-i Kıpçak'a doğru boylar halinde gelerek şehrin dışında toplandı ve oradan da her boy kendi bölgesine çekildi. Bu başarılı ittifak sonucunda Timurlularda hâkimiyet Şahrüh kolundan, Miranşah koluna geçti.¹⁷⁵ Nihayetinde Ebu Said Mirza akıllı bir stratejiyle Ebu'l-Hayr Han'ın desteğini alarak Timurlu Devleti'ni bir müddet daha elinde tutabildi.¹⁷⁶

Özbekler başarılı bir siyasetle Türkistan işlerine de müdahil olmuşlardı. Bununla birlikte Uluğ Bey'in kızı Rabia Begüm Sultan ittifaklarının bir belirtisi olarak Ebu'l-Hayr Han ile evlendi.¹⁷⁷ Bu savaştan sonra Özbekler Semerkand ve civar şehirlere bir kez daha girmek istediler. Ancak Ebu Said Mirza, Özbeklerin şehre girerek yağma yapmasını engelledi. Ebu'l-Hayr Han da artık burada kalmasının bir mânâsı olmadığını belirtip kıymetli eşyalar, mücevherat vs. gibi hediyeleri alarak geri döndü.¹⁷⁸ Özbek askerlerinin Semerkand şehrini yağmalamasının yanında Timur hazinesinin mühim bir kısmını Ebu'l-Hayr Han aldı. Ayrıca Özbeklerden bazıları da Mâverâünnehir'e sınırına yerleşti. Aynı zamanda bir sınır ticareti söz konusudur. Burada yerleşik ahali-bozkır halkı takas yoluyla güvenli bir şekilde ticaret imtiyazı hakkı almış olabilir. Nihayetinde Özbeklerin gücü Mâverâünnehir'in içlerine değin uzandı. *Özbek Devleti* gücünün zirvesine erişmişti. Ancak Ebu'l-Hayr Han burada fazla kalamazdı. Zira bozkıra dönmesi gerekiyordu.¹⁷⁹

1450-1457 yılları arası Özbeklerin en güçlü olduğu dönemdi. Bu zaman içinde Özbekler girdikleri tüm savaşlarda muzaffer olmuşlar; yağma, akın ve ganimet sonucu bir hayli zengin oldular. Onların gücü ve zenginliği rakipleri tarafından biliniyor ve onları kıskandıırıyordu. Ebu'l-Hayr Han'ın yaşı artık elliye yaklaşmış ve artık tecrübeli bir han olmuştu. Aynı zamanda bu dönemde onun göçer ahalisi içinde muhalif bir güruh peyda oluyordu. Bunlar muhalifliklerini açıktan belli ediyorlardı. Zira Ebu'l-Hayr Han'ın hem Ulu Orda hükümdarları Mahmud Han ve Ahmed Han hem de Mirza Abdullah'ı mağlup ettikten sonra fazla vakit kaybetmeksizin yurduna dönüşünü bu olguyla açıklayabiliriz. Bunların

¹⁷⁵ Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Said Mirza Han", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 1994, C.X, s.224-225.

¹⁷⁶ Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.167; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî; Harun Kaya, Tevârih-i Güzide- Nusretnâme, s.183-184; Sevim Erdem, Zübdetü'l Âsâr, s.546; Hândmîr, Târih-i Hâbîbu's-Siyer, s.49-51.

¹⁷⁷ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.42-43, 45.

¹⁷⁸ Hayrunnisa Alan, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s.198.

¹⁷⁹ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.63-65, 66-67.

devlet içinde ayrılıkçı faaliyetleri su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Her ne olursa olsun Özbek hükümdarı zamanının en muktedir bir hanıydı ve kendisini mağrur görüyordu. Ne var ki, o henüz mağlubiyetin acısını tatmamıştı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞİBANÎ DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ

Ebu'l-Hayr Han, han seçildiği ilk vakitten itibaren mücadele ettiği rakipleri onun gibi Cengiz soyundan gelen belli bir bölgeyi yöneten Şibanîler, Altın Orda hanları ve Timurlu Mirza Abdullah idi. Bunun yanında ilk başlarda kendisini han seçen boy önderlerinin çıkarlarına göre bir siyaset izledi. O henüz genç bir han iken, yanındaki kuvvetli boy beylerinin ve emirlerinin etkisi altındaydı. Nitekim o Şiban Han'a bağlı ve kendisine katılan kabileler sayesinde Deşt-i Kıpçak'ta yaklaşık kırk seneye yakın yenilmez bir hükümdar olmuştu. Bu zamana kadar onun bileğinin bükülmeşi ve devletinin yenilmezliği Özbekleri mağrur yapmıştı.

4.1. ÖZBEK-KALMUK¹⁸⁰ SAVAŞI

Moğolistan'da Veys Han'ın (1418-1428) saltanatı döneminde Moğolistan toprakları Doğu Moğollarının baskısı altındaydı. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde doğuda Xangai dağları, kuzeyde Yukarı İrtiş ve Yenisey, güneyde Gobi çölü ve batıda Moğolistan arasındaki bir bölgede hüküm sürüyorlardı.¹⁸¹ Aynı yüzyılın sonunda bunların önemli dört boyu; Çoros, Hoşut, Torgut ve Hoytlar'ın birliği güçlendi. 1399'da Kalmukların reisi Ugeçi Haşaga, Moğol önderi Elbek'i öldürdü. Bu olayların olduğu zamanlar Kalmukların, Moğolistan ve Doğu Kazakistan topraklarına geldiği dönemdir. 1408'de yeni kağan Ulçay Temur (Olçay Temur) Moğolistan hanlarına ait olması gereken Beşbalık'ta tahta çıkarıldı. O buradan karargâhını Doğu Türkistan tarafına, batıya İli Nehri'nin yakınlarında bir yere nakletti.¹⁸²

Kalmuklar 1420'li yıllarda Moğolistan üzerine çok sayıda saldırı düzenlediler. Bu yıllarda Moğol-Timurlu mücadelesi devam ediyordu. Timurlu hükümdarı Uluğ Bey zamanında Timur ordusu 1414 yılında Kaşgar, Yedisu ve Güneybatı Tanrı dağlarına kadar hâkimiyeti altına almayı başardı. Ancak, bu başarılarla rağmen Uluğ Bey 1417-1420'li yıllarda tekrar Moğollar üzerine saldırıya geçmek istedi. Lakin şartlar oluşmadığı için harekete geçemedi. 1421 yılında Uluğ Bey tekrar Moğolistan'ın iç bölgelerine doğru yürüdü ve

¹⁸⁰ Kalmuk'ın (Qalmak) manası Oyrad Konfederasyonu içerisinde yer alan Torguudlar için kullanılan bu isim evvela Ruslar ve Türkler için kullanılan bir isim iken, Sonraları Oyrad kabilelerinin hepsi için kullanılan bir isim haline gelmiştir. Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi*, Ankara, 2008, s.6; *Oyrat (Oyrad) adı üzerine:* "Oin İrgen veya Oin Ard (Orman Halkı)" kelimesinden türediği düşünülmektedir. Ancak bazı kaynak veya araştırma eserlerinde birbirlerine komşu olarak yaşadıkları için Oironhon (Yakınlar/Komşular) adlandırıldıkları da yer almaktadır. Diğer taraftan bu adın "Oir +udd" kelimesinden meydana geldiği fikrini savunanlar da vardır. Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi*, s.2-3.

¹⁸¹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul, Ötüken, 8. Baskı, s.325.

¹⁸² Kalmukların doğudan batıya doğru yayılışları için bkz. Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, s.120-125.

Karabulağa mevkiine kadar ilerledi. Daha sonraları 1425 yılında vuku bulan mücadeleler sırasında Timurlu kuvvetlerinin 5.000 kişilik bir kuvvetle Moğollara saldırdığında; buna karşılık Cihanşah, Moğol emirleri Sadrü'l İslâm ve Melikü'l İslâm ile bir ittifak yaptı. Uluğ Bey bu haber üzerine Isık Göl civarına, Cihanşah'ın yurdunun sınırına yakın Sengin Taş'a Sadr-ı İslâm ile birleşmesini engellemek üzere bir ordu gönderdi. Cihanşah bu ittifakın oluşmaması üzerine Issık Göl'e giderken Sultan Üveys'in saldırısına uğradı. Bu mücadelelerin devam ettiği zamanlarda ahali civardaki Kırgız ülkesine ve Güneydoğu Kazakistan tarafına hicret etti.¹⁸³

1428-1429 yılında tekrar Uluğ Bey, Satuk Han ve Üveys'in yönetimindeki Timurlu ordusunu Moğolistan topraklarına sevk etti. Issık Göl civarındaki Bakabulan denilen yerde şiddetli savaşlar oldu. Birçok insan başka yerlere göç etmek zorunda kaldı. Bu mücadeleler esnasında 1430'lu yıllarda Kalmuk ordusu fazla bir engelle karşılaşmadan Kırgızistan toprakları üzerinden Issık Göl'e kadar gelerek ve buraları ele geçirdi. Bu dönemde Kalmukların hâkimiyet alanı Hangay dağlarının batı yamaçlarından güneyde Gobi Çölü, kuzeyde İrtiş'in yukarı kesimi ile Yenisey arasındaki geniş alan olarak açıklanabilir. Keza 1450'li yıllarda Güneydoğu Kazakistan, Kalmuk önderi Esen Tayşi'nin şiddetli saldırısına uğradı.¹⁸⁴

XV.yüzyılın ilk yarısında Veys Han, İli kıyılarında Kalmukların büyük reisi Togon'un oğlu Esen ile altmış bir kez savaş yaptı. Ancak bunlardan yalnızca bir tanesi kazanabildi. Aynı zamanda iki defa Kalmukların eline esir düştü; ancak kendi isteğinin aksine Esen'e kendi kız kardeşini vermek zorunda kaldı.¹⁸⁵ Esen, 1433 yılında "Tayşi"¹⁸⁶ unvanı alarak bozkır kabilelerini tek elde birleştirme siyasetini tasarladı ve bunu başarıyla uyguladı. Daha sonraları Esen Tayşi 1453 yılında tahta çıkarak kendisini "Büyük Moğol Devletinin" imparatoru ilan etti. Böylece Kalmuklar bu dönemde Tarbagatay ve Cungarya taraflarından Altay ve Kangay dağlarını içine alan Kara İrtiş ve Selenge kıyılarına değin geniş bir alana hükmetmeye başladılar. Onlar evvela Çin ve Doğu Türkistan'a saldırdılar. Kalmuklar bu zaman zarfında iktisadi ve siyasi yönden güçlendiler.¹⁸⁷ Bundan sonra Kalmuklar gücünü iyice pekiştirdirerek batıya doğru Türkistan şehri ve Sayram'a değin uzanan yağma akınları

¹⁸³ V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 87-89, 90-91; İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, s.132-133.

¹⁸⁴ Mustafa Kalkan, Kırgızlar ve Kazaklar, s.123.

¹⁸⁵ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.228-229.

¹⁸⁶ "Taişi" Çince asıllı Tai-zu kelimesinin Moğolca'ya uyarlanmış şekli olup prens (han veya noyan'ın oğlu) anlamında kullanılmaktadır. Ekrem Kalan, Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi, s.7, dipnot: 29.

¹⁸⁷ W. Barthold, Türkistan Halklarının Tarihi, çev.Gülnisa Aynakulova, Ankara, 2018, s.191-193, 194-195; Ekrem Kalan, Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi, s.8-9.

yaptılar.¹⁸⁸ Ancak Esen Tayşı'nın 1455'teki ölümünden sonra Kalmukların doğudaki güçleri zayıfladı. Ondan sonra tahta oğlu Amasanci Tayşı tahta geçti.¹⁸⁹ Bu dönemde Kalmuklar askeri ve siyasi güçlerini Türkistan taraflarına kadar genişletti.

Özbekler 1451-1457 senelerinde sükûnet içinde savaş yapmadan hayatlarını idame ettirdiler. Aynı zamanda bu dönem onların müreffeh ve güçlerini korudukları dönem oldu. Bu olağan zamanda göçer Özbekler Deşt-i Kıpçak'tan Hazar kıyıları boyunca yaylak ve kışlak faaliyetleri ile meşgul oldular. Buna karşın, Özbek Ulusu içinde Ebu'l-Hayr Han'a karşı birtakım huzursuzluklar baş gösteriyordu. Zira bunlar artık muhalefetini açık bir şekilde belli ediyorlardı. Bununla birlikte bu dönemde devletten bazı kopmalar olmuş olabilirdi. Zira bu geniş Türk-Moğol konfederasyonu gevşek bağlarla bağlıydı ve bu zamana kadar kazandığı zaferler ve ganimetlerle birliğini koruyabiliyordu.¹⁹⁰

Amasanci Tayşı'den sonra Kalmuk önderi Uz Timur Tâşî Özbeklerin önderi Ebu'l-Hayr Han'ın güçlü ve zengin olduğunu ve büyük bir servete sahip olduğunu duyduğunda “kinini dışarı vurdu.”¹⁹¹ Uz Timur Tâşî emirlerini ve savaşçıları savaşmak için topladı ve onlara şöyle söyledi: “*Ebu'l-Hayr Han büyük bir servet toplamış ve sayısız silahlara sahip. O eğlence ve işret peşinde onun üzerine bir anda saldırırsak onu mağlup edebiliriz.*”¹⁹² şeklinde bir cümle daha sarf etti. Bunun üzerine Uz Timur Tâşî ordusunu iki kısma ayırdı. O evvela ordusunun birinci kısmını bozuk bir yoldan gönderdi. Sonra Uz Timur Tâşî ve Kalmuk ordusunun ikinci kısmı aileleri, arabaları ve hayvanlarıyla İli Nehrin'e geldi. Ancak İli Nehri'ne gelince ailelerini ve diğer malzemelerini “Cucus” denilen yerde bırakarak harekete devam ettiler. Fazla vakit kaybetmeksizin Kalmuk ordusu Sıgnak civarına geldi. Bu esnada Ebu'l-Hayr Han yaylaktaydı ve kendisine Kalmuk ordusunun üzerlerine geldiği haberi verildiğinde önce bu haberi tahkik ettirdi ve haberin doğru olduğu anlaşıncı Özbek beylerine hemen Sıgnak'a gelmelerini buyurdu. Onun beyleri başkent Sıgnak'ta hemen toplandılar ve durumu değerlendirmek üzere bir kengeş yaptılar. Burada Kalmuklar ile savaşmak üzere bir karar aldılar. Özbek ordusu boy beylerinin öncülüğünde vakit kaybetmeksizin toplanmaya başladı. Kuhistanî savaşa katılan beylerin isimlerini şöyle sıralıyor: “Kul Muhammed Seyyid, Ali Oğlan Tavi, Kara Seyyid Bey, Buzancar Bey-Kıyat, Hasan Oğlan-Çimbay, Pişkade Oğlan-İcan, Mustafa Oğlan-Timur Suyunç Oğlan-Bukai, Mahmud Bey-Kongrat, Devlet Hacı

¹⁸⁸ Mustafa Kalkan, Kırgızlar ve Kazaklar, s.131.

¹⁸⁹ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.243, 255-256.

¹⁹⁰ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s. 59-61, 62-63.

¹⁹¹ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.48-50.

¹⁹² Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.49-51.

Divan-Kuşçu, Tuli Hoca-Kongurbay-Kibek Bey-Kuşçu, Sarı Şişman-Mangıt, Ebu Bekir Numan ve Yakup-Durman..”¹⁹³ Ebu’l-Hayr Han bir öncü birliğini Sıgnak civarındaki Kök-Kaşan’a gönderdi. Daha sonra da Özbek ordusu’nun ana kısmı burada toplandı. Ebu’l-Hayr Han öncülüğündeki Özbek ordusu oradan da Nur-u Nuziya denilen mevkiye ulaştı. Ancak burada Ebu’l-Hayr Han’a muhalif bir grup yola devam etmeyerek ana ordudan koptu. Bu olayla birlikte Özbek ordusunun savaşa devam eden kısmı Sıgnak yakınlarındaki Kuh-ı Aynî denilen yere geldi.¹⁹⁴ Kalmuk ordusu da bu mevki de savaşmak için hazır bir şekilde beklemekteydi.

Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî müellifi Kuhistanî’ye göre, Kalmuk ordusu savaşmak için değil yalnızca yağmalamak için gelmişti. Ancak Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî durumu açık bir şekilde anlatmasa da Kalmukların büyük bir orduyla gelmesi yalnızca yağma için geldiği düşünülemez. Bunun yanı sıra Ebu’l-Hayr Han’ın ordusu içinde savaşa gitmek istemeyen beyler vardı. Kuhistanî bunları “*kin güden emirler*” şeklinde nitelemiştir.¹⁹⁵ Nihayetinde Özbek ordusu başkent Sıgnak’ta toplandı. Oradan da Kuh-ı Aynî denilen yere geldi ve savaş meydanında yerini aldı. Kalmukların reisi Uz Timur Tâşî, Ebu’l-Hayr Han’a bir elçi gönderdi. Kalmuk elçisi ona “*Gömlüklerden ter akmasın, askerlerin (kahramanların) vücudundan kan akmasın.*” şeklinde bir mesaj gönderdi. Ebu’l-Hayr Han’ın beyleri ve emirleri elçinin getirdiği bu mesajı hor gördüler. Bunun üzerine başka bir Kalmuk elçisi daha gelerek “*en iyi barış devadır*” şeklinde bir mesaj daha ilettili.¹⁹⁶ Ebu’l-Hayr Han’ın beyleri ve emirleri bu mesajı da ciddiye almadılar. Bu haber üzerine Kalmuk ordusu savaş meydanına doğru harekete geçti. Ebu’l-Hayr Han’ın ordusu da aynı yere doğru gelmeye başlandı. Kalmuk ordusu ve Özbek ordusu birbirine iyice yaklaştı ve Kuh-ı Aynî’de karşılıklı olarak bir müddet beklediler. Daha sonra 1457 senesinin güzünde seher vaktinde iki ordu savaşa başladı ve iki tarafta baltalar ve kılıçlar ile birbirine girdi.¹⁹⁷ Savaş boyunca iki ordu bir o tarafa bir bu tarafa savruldu durdu. Savaşın ileri safhalarında üstünlük Kalmuk ordusuna geçti ve Özbek ordusu geriye doğru çekilmeye mecbur kaldı. Bunun sonucunda Özbek ordusu savaş meydanında acı bir yenilgiye uğradı. Ebu’l-Hayr Han’ın en yakın adamları Bahtiyar Bey ve Ahmet Bey savaş meydanında kaldı. Ebu’l-Hayr Han bu haberi öğrendiğinde kahroldu. Özbek ordusu geri

¹⁹³ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî, s.50-51.

¹⁹⁴ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî, s. 50-51.

¹⁹⁵ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî, s.49.

¹⁹⁶ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî, s.49-51; Mesud bin Osman Kuhistanî, “Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî”, 169-171.

¹⁹⁷ Yücel, bu savaşın 1447 senesinde meydana geldiğini belirtmektedir. Bkz, Mualla Uydu Yücel, “Kalmuklar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001, C.XVIII, s.267-268.

çekilirken, Kalmuk ordusu etraflarını kuşattı. Bu geri çekilme esnasında Ebu'l-Hayr Han'ın torunu ve Şah Budak'ın oğlu Mahmud Sultan Kalmuklar'a esir düştü.¹⁹⁸ Özbek ordusu Sıgnak surlarının gerisine doğru çekilerek savunma pozisyonuna geçti. Kalmuk ordusu direnişle karşılaşmadan Sayram, Taşkent, Şahruiye ve Türkistan şehri'ne kadar yağmaladı ve ahaliyi perişan etti. Bu şehirlerde binalar tahrip edildi ve etraf kan gölüne döndü.¹⁹⁹ Kalmuk ordusu'nun önderi Uz Timur Tâşî gitmeden evvel Ebu'l-Hayr Han ile sözlü bir barış yaptı. Buna göre; Özbeklerin ganimetinin birçoğu, serveti ve silahları karşı tarafın eline geçti. Bu barış sonucunda, Kalmuk ordusu Sayram civarında toplandı ve Ab-ı Çupusu yöresine doğru gittiler. Oradan da İli Nehrine geri döndüler. Özbekler bu savaşın sonunda ilk defa acı bir mağlubiyet tattılar. Ebu'l-Hayr Han beylerinin ve emirlerinin ve ordusunun önemli bir kısmını kaybetti.²⁰⁰

Özbekler ilk defa ciddi bir yenilgi aldılar. Bu durum Özbek toplumu içinde derin bir üzüntüye sebep oldu. Ebu'l-Hayr Han'ın egemenliği altındaki şehirler ve ahali yağmalanarak bir kısmı esir edildi. Ayrıca onların servetleri, malı-mülkü Kalmuklar tarafından ele geçirildi. Özbekler bugüne kadar yaklaşık kırk sene refah içinde muzaffer bir şekilde yaşamışlardı. Ancak Kalmuk bozgunu sonrası 1457-1468 dönemi huzursuzluğun olduğu, zorbalığın arttığı ve iç mücadelenin yaşandığı bir dönem olacaktır. Ebu'l-Hayr Han da prestijini kaybetti. Bu dönemde devletinden ayrılmak isteyenlerle mücadele etmesi gerekecekti. Bunun yanında Kalmuk bozgunundan dolayı ağır maddî kayıplar ve bunun ahali üzerindeki etkisi de diğer önemli bir etkidir. Kısacası Özbekler rakiplerini hafife almanın bedelini ağır ödediler. Bu dönemde hem dış düşmanlarla hem de iç rakipleriyle mücadele edeceklerdi.²⁰¹

Kalmuk bozgunu sonrası Özbeklerden bazı boyların ana kütleden komşu devletlere gitmesi olasıdır. Bu durum haliyle kanlı bir şekilde bastırıldı. Bununla birlikte karşı bir misilleme hareketi de oldu. Haliyle bu olumsuz olaylar devleti zayıflattı.. Feth-nâme yazarı Molla Şadi'ye göre; Ebu'l Hayr Han'ın oğlu Şah Budak muhtemelen 1458-1459 senesinde ana kütleden kopmaların olduğu bir zamanda onları engellemek için giriştiği bir mücadele de öldürüldü.²⁰² Bu durum haliyle Ebu'l-Hayr Han'ı üzdü ve sinirlendirdi. Onun sert bir

¹⁹⁸ Mahmud Sultan, yaklaşık yedi sene Kalmukların elinde esir olarak kaldı. Bu süre zarfında ona bir Sultan'a yaraşır bir şekilde hürmet göstermişlerdi. Harun Kaya, Tevârih-i Güzide-Nusretnâme, s.237.

¹⁹⁹ A.A. Semenov, K Voprosu o Proishojdenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana, s.26.

²⁰⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.51-52, 53; Mesud bin Osman Kuhistanî, "Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî", s.169-171; Harun Kaya, Tevârih-i Güzide-Nusretnâme, s.237.

²⁰¹ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.62, 67-68.

²⁰² Molla Şadi "Feth-nâme", s.50; A.A. Semenov, K Voprosu o Proishojdenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana, s.11-12.

reaksiyon vermiş olması doğaldı. Ayrıca, Moğolistan bu dönemde Ebu'l-Hayr Han'dan memnun olmayanlar ve ona karşı koyamayacak güçlü olmayanlar için bir sığınma merkeziydi.

4.2. KAZAKLARIN EBU'L-HAYR HAN'DAN KOPMALARI

Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu Şah Budak'ın iç karışıklıklar esnasında muhaliflerce öldürülmesi üzerine Han sert bir tepki gösterdi. O hem oğlunun intikamını almak ve kendisine muhalif Cuçi evlatlarından kurtulmak, hem de devletin gücünü koruyabilmek için onların üzerine yürüdü. Aynı zamanda devlet görevlilerinin artan suistimalleri, yağmaların olması ve devlete karşı hoşnutsuzluk duygularının yükselişe geçmesi sebebiyle birçok kimse Ebu'l-Hayr Han'ın muhaliflerinin safına dâhil oldu. Bunun sonucunda Özbek Devleti içindeki çözülme sürecinde farklı gruplar meydana geldi. Mahmud İbn Veli bu hususta şunları kaydetmiştir: “Ebu'l-Hayr Han Deşt-i Kıpçak yurdundaki Cuçi soyundan gelen tüm sultanların ipini kopardığında ve bu kabileyi ülkenin [her] tarafından kopardığında bu ayrılık ve kopuş [onların] birleşmesinin ve ittifakının sebebi oldu. Kısa sürede uygun zamandan [faydalanan] onlar bilinmeyen köşelerinden [çıktılar] [ve] bozkırda keşif çadırlarını kurarak doğu ve kuzey ülkelerinin büyük kısmında devletin bayrağını kaldırdılar.”²⁰³

Böyle bir keşmekeş ortamında ve hoşnutsuzluğun hâkim olduğu zamanda birçok boy aynı akıbetin kendi başına gelebileceği düşüncesiyle Ebu'l-Hayr Han'dan uzaklaşmaya başladı. Burada başı Canibek ve Girey (Kirey) sultanlar çekiyordu. Onlar Ebu'l-Hayr Han ile mücadele edebilecek güçte olmadıkları için kendilerine bağlı az bir toplulukla Moğolistan tarafına hicret ettiler. Tarih-i Reşidî müellifi vaziyeti şu şekilde izah ediyor: “*Ebu'l-Hayr Han bütün Deşt-i Kıpçak'ın efendisi haline geldiğinde kendilerinde fesatçı tasarıların belirtilerini gördüğü Cuçi soyundan Sultanlardan birkaçını temizlemek istemişti. Ebu'l-Hayr Han'ın niyetini sezen Kirey (Girey) Han ve Canibek Han, diğer birkaç Cuçi Sultanıyla birlikte Moğolistan'a kaçtılar. Bu memleket o sıralar Esen Buka Han (1429-1462) idaresindeydi. Esen Buka Han onları himmetle kabul etti ve Moğolistan'ın batı ucunda Çu ve Kuzubaşı (Cud Kozu Başı) onlara verdi. Onların sayısı 200 bin kişi kadardır ve Özbek-Kazak²⁰⁴adını*

²⁰³ Mahmud bin Emir Veli, “Bahru'l Esrar fî Menâkıbu'l-Ahyar”, s.352; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.241-247.

²⁰⁴ Özbek-Kazak ifadesi Kazakları tanımlamak için bir müddet bu şekilde kullanılmıştı. Zira bu ulusun nasıl ve hangi şartlarda meydana geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu kullanım bir süre daha devam etmiş ve daha sonra Özbek adı kullanımdan düşerek yalnızca “Kazak” adı kullanılmaya başlanmıştı. Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.207, 286.

aldılar."²⁰⁵ Böylece Canibek ve Girey hanların başını çektiği bu topluluk bir müddet daha Özbek-Kazak adını kullanmaya devam etti.

Moğolistan Hanı (Doğu Çağatay Hanı) Esen Buka, kuzey ve batı tarafındaki Timurlu Ebu Said Mirza'nın Esen Buka'nın kardeşi Yunus Han'ı desteklemesi nedeniyle Canibek ve Girey'ı onlara karşı bir tampon bölge veyahut desteklerini almak için buraya yerleştirdi. Bu bölge aynı zamanda bundan böyle Ebu'l-Hayr Han'dan memnun olmayanlar için bir sığınma alanı oldu. Esen Buka 1462 senesinde vefat ettikten sonra onun yerine geçen kardeşi Yunus Han da onlarla iyi geçinerek ilişkilerini geliştirdi. Bu zaman zarfında Kazaklar, Kalmuk ve Kırgızlara saldırarak yağma akınlarıyla kendi durumlarını kuvvetlendirdi. Mahmud bin Emir Veli bu durum hakkında şunları dile getiriyor: "Onlar (Canibek ve Girey) sınır boylarında soygunculuk yaptıkları için Kazak olarak anılmaya başlandı."²⁰⁶ Ebu'l-Hayr Han'ın devletinde ve halkında hoşnutsuzluğun olduğu zamanda ondan memnun olmayan gerek tebaadan gerekse zadegandan herkes Canibek ve Girey'e iltihak ediyordu.²⁰⁷

Özbek Ulusunda kopmalar olması, Canibek ve Girey'in hâkimiyeti altına girenlerin sayısının gün geçtikçe artması Ebu'l-Hayr Han'ı tedirgin ediyordu. Zira gerekli kuvvet ve özgüveni buldukları takdirde Özbeklere saldırıp hanlarını bertaraf edebilirlerdi. Bu tehlikeyi sezen Ebu'l-Hayr Han erken davranarak onlara karşı bir harekât başlattı. 1468-1469 senesinde İdil Nehri boyunca hareket eden Özbek ordusu ilerledikçe katılımlar oldu ve ordunun sayısı gitgide arttı. İdil boyundan hareketle Moğolistan sınırına gelen Özbek ordusu burada durdu. Ancak aşağıda daha teferruatlı bir şekilde değinileceği üzere Ebu'l-Hayr Han'ın burada vefat etmesi sebebiyle sefer akim kaldı. Böylece ordu savaş yapmadan geri çekildi.²⁰⁸

Neticede Ebu'l-Hayr Han'ın vefatı münasebetiyle burada bir savaş meydana gelmedi. Bu yıl aynı zamanda Kazak Orda'nın kuruluşu olarak kabul edilir. Ancak Mirza Haydar Duğlat hanlığın kuruluşunu h.870 (m.1465-1466) olarak belirtiyor.²⁰⁹ O muhtemelen Canibek ve Girey sultanların Ebu'l-Hayr Han'a karşı mücadeleye giriştikleri ilk anı esas almış olmalıdır. Han'ın aniden vefatıyla Özbek Ulusu dağılmaya ve iç mücadeleye doğru giderken, Kazaklar Moğolların uhdesinde günbegün güçlendi. Canibek ve Girey sultanlardan sonra yerine Burunduk Han geçti. Daha sonra Canibek'in oğlu Kasım Han geçti. Kasım Han

²⁰⁵ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.246, 446-447.;S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türk'ün Üç Bin Yılı, s.240-241, 242-243,244.

²⁰⁶ Mahmud bin Emir Veli "Bahru'l Esrar fî Menâkıbu'l-Ahyar", s.352-354.

²⁰⁷ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.246-247.

²⁰⁸ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.68-69.

²⁰⁹ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.246.

zamanında Kazakların gücü bir hayli arttı ve ciddi bir nüfuz oldular. Tarih-i Reşidî müellifi : “Kasım Han bütün Deşt-i Kıpçak’ı kendine tâbi kıldı. Onun ordusu bir milyondan fazlaydı” demektedir.²¹⁰ Bu sayı abartılı olabilir; ancak Kazakların gücünü göstermesi açısından mühimdir.

4.3.EBU’L-HAYR HAN’IN VEFATI VE ÖZBEK DEVLETİNİN DAĞILIŞI

Kalmuk bozgunu sonrası Özbekler içeride ciddi bir travma geçirdiler. Özbek Devleti kurulduğu ilk günden bu zamana değin yaklaşık kırk yıl geçmişti. Onlar bu müddet zarfında hep galip gelmişlerdi. Ancak Ebu’l-Hayr Han ve onun beylerinin ve emirlerinin Kalmukları küçümsemesi hem kendileri hem de devletleri için bir felaket oldu. Özbek-Kalmuk barışı, Özbekler aleyhine ağır hükümler ihtiva ediyordu. Özbeklerin mal-mülk, servet, hayvanları vs. gibi maddi metaları Kalmukların eline geçmişti. Haliyle bundan sonra Özbeklerin iç ve dış siyasetinde vaziyet değişti. Bu buhranlı zamanda ahalinin memnuniyetsizliği, Canibek-Girey öncülüğünde kopmalar olması ve onların güçlerini arttırmaları ve Şah Budak Han’ın öldürülmesi Ebu’l-Hayr Han’ı askerî bir sefere sevk etti.²¹¹

Ebu’l-Hayr Han’ın bu zor zamanlarında Abdüllâtîf’in oğlu Muhammed Cuki Mirza Özbek sınırına geldi. Timurlu hükümdarı Ebu Said Mirza o zamanlar Horasan ve Mazenderan tarafına sefer için gitmişti. Muhammed Cuki Mirza başkent Sıgnak’a geldiğinde Rabia Begüm Sultan onu sevinç ve muhabbetle karşıladı ve onun için eğlenceler tertip ettirdi. Muhammed Cuki Mirza evvela kendi durumunu Rabia Begüm Sultana anlattı ve onun aracılığıyla Ebu’l-Hayr Han’dan yardım talep etti. Bunun üzerine Ebu’l-Hayr Han da bu durumu beyleriyle ve emirleriyle istişare etti. Nihayetinde Özbekler Muhammed Cuki Mirza’ya yardım etmeyi kabul ettiler.²¹²

Ebu’l-Hayr Han, Berke Sultan²¹³ ve Pişkade (Başkent) Oğlan öncülüğünde bir Özbek ordusunun hazırlanmasını emretti. Daha sonra Muhammed Cuki Mirza bu beylerin öncülüğünde bir ordu ile Semerkand’a geldi. Bu zaman zarfında Ebu’l-Hayr Han da Moğolistan taraflarında Canibek ve Girey’in üzerine doğru hareket etti. Ebu’l-Hayr Han

²¹⁰ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.246-247.

²¹¹ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî, s. 51-52-53; B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.65-66, 67-68; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türk’

²¹² Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî, s.67-68.

²¹³ Berke Sultan elimizdeki bilgilere göre Cengiz nesebinden gelen hanlık hakkı elinde bulunan bir Sultandı. Bunun yanında Ebu’l Hayr Han ve Berke Sultan, geçmişte Arapşah ve İbrahim Ayba gibi iyi geçinerek ilini ve ulusunu beraber esenlikle idare ettiği gibi, Berke Sultan da Ebu’l Hayr Han’ın yaşamı boyunca güvenebileceği birisiydi. Onun nesebi şu şekilde sıralanabilir: Şiban-Bahadır-Cuci Buka-Kutluk Buka-Badekil-Mengü Timur-Arapşah-Tuğlu Hacı (Tuğluk Hacı)-Temur Şeyh-Muhammed Seyyid-Yadigar- Berke (Bürke), Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname, s.117-119; Ebu’l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.136-139.

hastaydı ve durumu vahimdi. Muhammed Cuki Mirza ve onun müttefik Özbek beyleri önce Türkistan şehrine ve oradan da Taşkent'e vasil oldular. Ebu Said Mirza'nın beylerinden Emir Sultan Argun orada Muhammed Cuki Mirza'ya katıldı. Onlar Taşkent'i aldıktan sonra Ceyhun Nehrini geçtiler. Buradan da Semerkand ve Buhara'yı gelerek bu şehirleri ele geçirdiler.²¹⁴

Ebu Said Mirza bu haberi duyar duymaz ordusuyla beraber hemen Semerkand'a doğru hareket etti. Bu haber Muhammed Cuki Mirza tarafından duyulduğunda müttefik ordusuna burada savaşmak için hazır bir şekilde beklemesini emretti. Ebu Said Mirza'nın emrindeki Timurlu ordusunun emirlerinden Emir Mezid Tarhan Semerkand'a geldiğinde Ebu Said Mirza'dan sırt çevirerek Muhammed Cuki Mirza'nın ordusuna katıldı. Keza burada bir savaş vuku buldu. Bu savaş sonucunda Emir Mezid Tarhan'ın askerlerinin birçoğu öldürüldü ve bazıları da kaçtı. Daha sonra Mahmud Cuki Mirza'nın ordusu da Ebu Said Mirza karşısında mağlup oldu ve kendisi de kaçtı. Bu mağlubiyetten sonra Özbekler etrafı yağmalamayı başladılar. Muhammed Cuki Mirza onlara ne kadar engel olmaya çalıştıysa da engel olamadı. Bu Özbekler şehrin ahalisini saldırarak hayvanlarını, değerli eşyalarını ve diğer malzemelerini ele geçirdiler.²¹⁵ Bu galibiyetten sonra Ebu Said Mirza'nın askerlerinin geri kalan kısmı da Semerkand'a geldi. Onun askerleri burada asayişi temin ettikten sonra kaleleri ve istihkamları tamir ettiler. Bundan sonra Ebu Said Mirza Horasan, Türkistan ve Mâverâünnehir'in beylerine savaş yapmak için ordularını hazır bulundurmaları istedi. Bunun üzerine toplanan Timurlu ordusu kıtalar halinde Semerkand'a ulaştı ancak burada savaş yapacak kimseyi bulamadı. Muhammed Cuki Mirza'nın ordusuna katılan Emir Mezid Tarhan kaçarak canını kurtardı. Muhammed Cuki Mirza'ya bağlı askerler savaş yapmaya cesaret edemedi ve bazıları da saklandı. Bunun üzerine Ebu Said Mirza öncülüğündeki Timurlu ordusu da Semerkand ve Buhara'yı yağmalayarak etrafı talan etti.²¹⁶

1468-1469 senesinde Ebu'l-Hayr Han büyüyen Canibek-Girey tehlikesine karşı bir sefer kararı aldı. Han, ordusuna İdil Nehri civarında toplanmalarını emretti. Ebu'l-Hayr Han'ın ordusu kısa süre içinde toplanmaya başladı. İdil Nehri'nden hareket eden Özbek ordusu ilerledikçe katılımlar arttı. Daha sonra Ala Taka (Taga) ve Kızıl Nadir Yaylası üzerinden Yedi Kutuk mevkiine geldi. Ebu'l-Hayr Han da karargâhını buraya kurdu. Burada bir müddet yağmur ve fırtına ve bunu takip eden kuvvetli bir ayaz başladı. Biraz sonra

²¹⁴ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.68-69; Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.136.

²¹⁵ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.70-71.

²¹⁶ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.70-71.

havanın biraz açması üzerine Ebu'l-Hayr Han oğlu Köçkuncü komutanlığında Emir Yıldız, Hasan Bey Kongrat, Timur Macar, Taşbek Kıpçak öncülüğündeki Özbek ordusuna ileriye doğru hareket emri verdi. Ancak Ebu'l-Hayr Han'ın durumu gittikçe kötüye gidiyor ve kriz geçiriyordu. Ebu'l-Hayr Han konuşmakta zorlanıyor ve onun ağzından kan geliyordu. Bir müddet sonra Özbek ordusu Ak-Kışlak'a geldiğinde soğuk şiddetini arttırdığı için ordu hareket edemedi. Ebu'l-Hayr Han da soğuk sebebiyle hastalığı daha da ağırlaştı. O oğullarını ve emirlerini yanına çağırdı. Onlara nasihatlar da bulundu. Ebu'l-Hayr Han az sonra aynı sene içinde elli yedi yaşında vefat etti.²¹⁷ Nihayetinde Ebu'l-Hayr Han'ın vefatı nedeniyle burada bir savaş meydana gelmedi ve Özbek ordusu geri çekildi. Özbek ordusu geri çekildikten sonra onun oğulları ve beyleri Ebu'l-Hayr Han'ın naaşını alarak Sırderya'ya geldiler. Oradan da Türkistan (Yesi) şehrine gelerek Ebu'l-Hayr Han'ın naaşını toprağa verdiler.²¹⁸

Ebu'l-Hayr Han Moğolistan seferi esnasında vefat ettiğinde Moğolistan sınırında bulunan bir Özbek birliği Yunus Han'ın obasından uzakta Kara Tugay'da olduğunu öğrendi. Bu Özbek birliği hemen yirmi bin askerle Yunus Han'ın obasının ve halkının evlerine girerek yağmaladı. Bu haber üzerine Yunus Han derhal geri döndü ve Moğol ordusu iyi bir hazırlıktan sonra bu Özbekleri gafil avladı ve onların bir kısmını tutuklayarak orada idam etti. Bunu müteakip Yunus Han ordusunu yeniden topladı ve Özbeklerin geri kalan kısmını takip etti. Bu Özbeklerin birçoğu farklı yönlelere dağıldı.²¹⁹

Berke Sultan ve Pişkade Sultan öncülüğündeki Mâverâünnehir'de bulunan Özbek askeri bir müddet sonra Semerkand'ın içinden dışarıya doğru çekilmeye başladı. Onlar Muhammed Cuki Mirza'nın ordusu ile tokalaşarak bölükler halinde şehrin dışına doğru çıktılar. Ancak bir kısım Özbek askeri Mâverâünnehir'in diğer şehirlerine gitti. Kısa zaman içinde Buhara Kalesinin civarında toplanan Özbek askeri bozkıra doğru yola koyuldu.²²⁰

Mâverâünnehir bölgesindeki Özbek askeri beylerinin kararıyla Mâverâünnehir şehirlerini kuşattı. Ancak onlar buradaki direniş karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Bu Özbek askerinin bir kısmı buralarda mağlup edilerek Mâverâünnehir ve Horasan tarafına

²¹⁷ Mahmud bin Emir Velî, seferin ve hanın ölüm tarihi olarak Fare (1468) yılını gösteriyor. Bu durum Moğolistan seferinin ve Ebu'l-Hayr Han'ın ölümünün 1469 Haziran ayı ile 1470 yılının Temmuz ayında olması gerekiyor. Mahmud bin Emir Veli, "Bahru'l Esrar fî Menâkibu'l Ahyar", s.358-361; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s. 243-244; Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s. 68-69.

²¹⁸ Ümit Gedik, Mihmân-Nâme-i Buhara, s.210-214.

²¹⁹ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.256-257.

²²⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu' Hayr Hanî, s. 69-70.

dağıtıldı. Geride kalan Özbek boylarının da bazıları bozkır tarafına, diğerleri Türkistan ve Kaşgar serhatlerine, Belh ve Bedehşan ve Azerbaycan taraflarına kadar göçtüler.²²¹

Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu Şehzade Köçkuncü Türkistan şehri civarındayken isyan ve arbeye başladı. Bundan dolayı, o Taşkent'e vasıl oldu. Daha sonra kendisine bağlı Özbeklerle Taşkent'e onun girmesini istemeyen muhalifler ile bir savaş yaptı ve kazanan kendisiydi. O otağını burada kurdu ve uzun müddet burada güvenli bir şekilde yaşamaya devam etti.²²² Berke Sultan da bu keşmekeşin ortasında Ebu'l-Hayr Han'ın başkent Sıgnak'taki otağının yağmalandığını görünce o da canını koruyabilmek için yağmaya katıldı. Başkent'te sular biraz durulduktan sonra Berke Sultan kendisine bağlı askerlerle Sırderya kıyılarının aşağı taraflarına doğru gitti ve orada otağını kurdu.²²³

Ebu'l-Hayr Han'ın vefatı sonrası sular biraz durulduktan sonra Özbek beyleri ve emirleri hanlık makamına geçecek han namzeti için başkent Sıgnak'taki kengeşte toplandılar. Burada Özbek boy beylerinin ve emirlerinin yaptığı kengeş sonucu Ebu'l-Hayr Han'ın beşinci oğlu Şeyh Haydar Han Özbek Devletinin yeni hanı oldu.²²⁴ Zira bu dönemde Şeyh Haydar Han'ın yanında fazla kimsenin kaldığı söylenemez. Devletin içindeki güçlü Cuçi evlatları ve Özbek emirleri yeni Özbek hanına karşı sürekli mücadele halindeydiler. Tevarih-i Güzide-Nusretnâme müellifi bu dönemde Şeyh Haydar Han'a karşı mücadele edenlerin isimlerini şöyle sıralıyor: “*Hacı Muhammedin oğlu Seyyid İbak*²²⁵ *Barak Han oğlu Canibek ve Girey, Arab Oğlan neslinden Berke, Mangıt boyundan Abbas Beğ ve Musa Yamgurçı Beğ.*”²²⁶ Aynı zamanda bu zikredilen beyler kendi ahalilerini başka yerlere göçürterek Özbeklerin insan

²²¹ Muhammed Yar Bin Arap Katagan, Musahhiru'l-Bilâd, s.79; Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.140.

²²² Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.82-84, 85-86.

²²³ Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.140.

²²⁴ Muhammed Yar Arap Bin Katagan, Musahhiru'l-Bilâd, s.9; Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretnâme, s.190; A.A. Semenov, K Voprosu o Proishozhenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana, s. 13-14, 15-16, Ümit Gedik, Miḥmân-Nâme-i Buhara, s.211.

²²⁵ Seyyid İbak, Ebu'l-Hayr Han'ın mahrum ettiği Cengiz Han nesebinden gelen bir han namzedi olmalıydı. Ebu'l-Hayr Han'ın devletin dağılmaya yüz tuttuğu zamanlarda Batı Sibiryâ tarafında faaliyet göstererek Sibir Hanlığının temelini atmıştı. İbak'ın da nesebi Şibanî Han'a dayanabilir. İbak'ın kız kardeşi Taybuğa neslinden Mar Han ile evliydi. Ancak kesin belli olmasa da 1460'lı yıllarda bu iki hanedan arasında bir rekabet doğmuş ve ikbal için yapılan mücadelede Seyyid İbak tarafı kazanmıştı. Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, editörler: Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul, 2018, İstanbul Kitabevi, s.782-783.

²²⁶ Ebu'l-Hayr Han'ın vefatı sonrası Deşt-i Kıpçak'ta Gazi'nin oğlu Musa önderliğinde Nogaylar eski toprakları Aral Denizi etrafındaki yerlerini yeniden elde etmişlerdi. Onlar yeni siyasî vaziyet doğrultusunda Kazaklarla mücadele etmişlerdi. Nogay Orda'nın kuruluşu 1490'lı yıllardaki hâkimiyet çekişmesi sonucu yeniden kurulmuş olmalıdır. Mehmet Alpargu, Nogaylar, s.37-39, 40-41.

kaybetmesine de sebep oluyordu. Bu olaylar üzerine Özbekler ve onun muhalifleri arasındaki mücadele savaş haline dönüştü.²²⁷

Canibek ve Girey sultanlar geçen on seneye nazaran güçlenmişlerdi. Bu sefer güçlü olan taraf onlardı. Aynı zamanda devlet içinde kalan diğer boy beyleri de Şeyh Haydar Han'dan ayrılmaya başladılar. Bunun dolayı o yanında kalan az bir insanla mücadele etmek zorundaydı. İktidar el değiştirmek üzereydi. Özbek Devletinin içinde kopmalar olduğu ve iç huzursuzluğun devam ettiği günlerde Seyyid İbak, Batı Sibiry'a'dan bir orduyla gelerek Şeyh Haydar Han ile bir savaş yaptı ve onu öldürdü. Bu savaş sırasında Ebu'l-Hayr Han'ın büyük oğlu Şah Budak'ın oğulları Muhammed Şibânî ve Şehzade Mahmud Uygur boyundan Atake Bay Şeyh ile beraber Hacı Tarhan'daki Kasım Sultan'ın yanına giderek canlarını kurtarabildiler. Atake Şeyh Bahadır da onları Mengü Timur Bey'e teslim etti. Hemen ardından Ulu Orda hükümdarı Ahmed Han, Seyyid İbak ve Mangıt Abbas Bey, Kasım Sultan'dan Şehzadeleri kendisine teslim etmesini istedi. Buna karşın o Şehzadeleri vermeyince orada bir savaş vuku buldu. Ancak Muhammed Şibânî ve Şehzade Mahmud canlarını kurtarabildiler.²²⁸ Nihayetinde Özbek Ulusu dört bir tarafa dağıldı. Bu mücadeleler sonucunda Özbeklerin kurduğu ilk bağımsız devlet yıkıldı.

Ebu'l-Hayr Han'ın göçer Özbek Devleti yaklaşık kırk yıl Doğu Deşt-i Kıpçak, Batı Sibiry'a ve Türkistan'da mühim bir rol oynadı ve buradaki muhtelif Türk-Moğol boylarına bir "Özbek" kimliği inşa etti. Onun bu süre zarfında yaptığı işler ve boyların çıkarına dayanan dış siyaseti sürekli fütuhat ve ganimet üzerine kuruluydu. Bilhassa Sırderya'nın alt şehirlerine yerleşmesi ve Mâverâünnehir'de ilişkilerini geliştirmesi onların bu bölgede kalıcı olduğunun göstergesiydi. Ebu'l-Hayr Han geniş bir konfederasyon kurmasına rağmen, tam bir gelişmiş ve kurumsal bir devlet kuramamıştı. Bununla birlikte bir meşruiyet kurabilmişti. Zira Muhammed Şibânî Han (1500-1510) zamanında göreceğimiz gibi Ebu'l-Hayr Han'ın dağılan boylarının çoğu onun çevresinde tekrar bir araya gelebileceklerdi. Onun devletinde kendisi gibi Cuçi soyundan gelen Cuçi evlatları da mevcuttu. Ebu'l-Hayr Han güçlü zamanında onları sindirmişti. Ancak Özbek Devleti bir zaafa düştüğü zaman gerek onlar gerekse boy beyleri kendi çıkarları uyarınca onu bırakmaktan çekinmemişlerdi. Şunu da belirtmeliyiz; Ebu'l-Hayr Han tam anlamıyla bir hanedanlık kuramasa da onun nesebinden gelenler bölgenin geleceğinde yaklaşık bir asır belirgin bir rol oynayacaklardı. Buna ilaveten Ebu'l-

²²⁷ S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türk'ün Üç Bin Yılı, s.246-247.

²²⁸ Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretnâme, s.190-191; Molla Şadi "Feth-nâme", s.56-58, 59-60. Mahmud bin Emir Veli, "Bahru'l Esrar Fî Menâkıbu'l Ahyar", s.361, 362, 363; A.A. Semenov, K Voprosu o Proishojdenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana, s.11-13, 14-16.

Hayr Han Devleti'nin içinden: Kazak Orda, Sibir Hanlığı, Nogay Orda ve Mâverâünnehir Özbek Devleti gibi siyasi yapılar onun kurduğu devletin büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.

4.4. MUHAMMED ŞİBÂNÎ HAN²²⁹ VE ÖZBEK ULUSUNUN YENİDEN YÜKSELİŞİ

Mâverâünnehir Özbek Hanlığının kurucusu Muhammed Şibânî Han 1451 senesinde dünyaya geldi. Onun bir de 1454 yılında dünyaya gelen Şehzade Mahmud adında bir kardeşi vardır. Babaları, Ebu'l-Hayr Han'ın on bir oğlunun en büyüğü Şah Budak'tır. Onun annesi Kalmuk asilzadelerinden birinin kızı olan Akkuzu Begüm'dür.²³⁰ Muhammed Şibânî, dedesi ve babası öldükten sonra Deşt-i Kıpçak'ta Kasım Han'a hizmet etmeye başladı. Küçük yaşlardan itibaren bu hanın yanında kendisini yetiştirdi. Kasım Han'ın yanında bir müddet kaldıktan sonra Buhara'ya gitti.²³¹

Daha sonra Mâverâünnehir'e dönerek siyasî ve askerî faaliyetlerine hız verdi. Burada Semerkand hâkimi Sultan Ahmet Mirza'nın emiri Mir Abdül Ali'nin hizmetine girdi. Muhammed Şibânî'nin Mir Abdül Ali'nin ordusu içinde 3000 taraftarı vardı. Bu esnada Moğol-Timurlu savaşları devam ediyordu. Sultan Ahmet Mirza bir savaş esnasında bir ırmak kenarında beklerken, Muhammed Şibânî Moğol hükümdarı Mahmud Han'a kendisiyle görüşmesi için haber gönderdi. Onlar o gece sabaha kadar konuşarak tartıştılar ve Mir Abdül Ali'ye saldırması konusunda anlaştılar. Muhammed Şibânî orduyu bozup kaçmayı üstlendi. Ertesi gün savaş başladığında Moğol ordusu Taşkent civarındaki Çir nehrini geçti ve savaş başladığında Moğollar gücünü Mir Abdül Ali'ye doğru yöneltti. O anda hemen Muhâmmmed Şibânî 3000 taraftarıyla birlikte ordudan koparak Timurlu ordusunun ağırlıklarına saldırdı. Bundan dolayı Sultan Ahmet Mirza'nın ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Bununla birlikte Muhammed Şibânî'nin ordusu da Çir Nehri civarına doğru çekilirken askerlerinin çoğu

²²⁹ Mâverâünnehir Özbek Hanlığının kurucusu Muhammed Şibânî Han'ın adı farklı kaynaklarda farklı şekil ve telaffuzlarda dile getirilmektedir. Kaynaklarda "Muhammed Şeyban Han", "Muhammed Han Şeyban", ya da dedesi Ebu'l-Hayr Han tarafından kendisine verilen "Muhammed Şibânî" adını verip ona "Şah-Baht" unvanını verdi. Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-i Mukim Hanî, çev. Ahmet Özturhan- Ahmet Korkmaz, İstanbul, 2022, s.29; Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-i Mukim Hanî, s.29-32; Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s.135-136; Mirza Haydar Duğlat da "Şahi Beğ Han" şeklinde telaffuz etmektedir. Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.284; Togan da Şaybağ'ın Şah-Baht'tan bozma olduğu ihtimalini belirtir. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili, s.123; Bunlarla birlikte Muhammed Şibânî Han'ın çağdaşı Gazi Zahîreddin Muhammed Babür, Baburnâme adlı eserinde Şaybağ şeklinde telaffuz etmektedir. Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, Baburname, Doğu Türkçesinden çeviren: Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, 2006, Kabalcı, s.134-135; Biz de tezimizde dedesi Ebu'l-Hayr Han'ın kendisine verdiği "Muhammed Şibânî Han" adını kullanmayı yeğledik.

²³⁰ Akkuzu Begüm, Kemaleddin Binaî'ye göre Altan Han soyundan gelmektedir. A.A. Semenov, K Voprosu o Proishojdenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana, s.11-12; Hândmîr, Târih-i Hâbibü's-Siyer, s.273; S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türk'ün Üç Bin Yılı, s.249.

²³¹ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.284-286; Muhammed Yar Bin Arap Katağan, Musahhiru'l Bilâd, s.37-43.

boğuldu. Bunun üzerine O da mağlubiyet alarak Semerkand'a geri döndü. Sultan Ahmet Mirza'dan bağışlanmasını talep etti. Bunun üzerine ikisi arasında bir barış yaptılar.²³²

Bir müddet sonra Muhammed Şibânî Taşkent hâkimi Mahmud Sultan'ın (1494-1495) daveti üzerine Mâverâünnehir'e geldi ve onun hizmetine girdi. Bu dönemde gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde Sırderya boyunca uzanan: Arkuk, Özkend, Sıgnak ve Sabran gibi kaleleri ele geçirdi.²³³

Muhammed Şibânî'nin diğer önemli rakibi bilhassa Semerkand konusunda Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Gazi Zahîreddin Muhammed Babür'dür.(1483-1530). Muhammed Şibânî ve Babür bu şehri elde etmek için yoğun bir çaba göstermişlerdi. Daha evvel 1498 senesinde Mâverâünnehir'e sefer yapan Muhammed Şibânî muvaffak olamadı. Ancak daha sonra 1501 yılında açtığı sefer başarılı olur ve Semerkand'ı ele geçirir. Bunun üzerine Babür itibarını kaybetmemek için şehre bir sefer kararı aldı. Muhammed Şibânî'nin Buhara seferini haber alan Babür, hemen geri döndü ve şehri ele geçirdi. Ancak bu şehrin ahalisinin ve askerlerinin Özbeklerin tarafını tutması sonucunda Babür bir takım sıkıntılara maruz kaldı. Semerkand şehrinin Babür tarafından muhasarasını Buhara seferinde haber alan Muhammed Şibânî hızlıca geri döndü ve 1501 yılında iki tarafın orduları Semerkand dışındaki Ser-i Pul denilen yerde meydan muharebesinde karşılaştı ve Muhammed Şibânî Babür'ün kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Babür surların gerisine çekilerek kuşatılmış bir şekilde şehirde mahsur kaldı. Ancak dört ay süren muhasaranın sonunda Babür, şehri elinde turmanın imkânsız olduğuna kanaat getirerek aynı yılın ikinci yarısında şehri terk etti ve Muhammed Şibânî ile anlaşma yaparak şehirden ayrıldı.²³⁴

İlerleyen süreçte, Babür, Moğol hanları Ahmed ve Mahmud ile bir ittifak kurarak daha evvel Özbek askerinin ele geçirdiği Andican üzerine sefere ikna eder. Bu ittifak üzerine birleşik Moğol ve Babür ordusu 1503-1504 yılında yaklaşık 30.000 kişilik bir kuvvetle Fergâna'ya doğru yola koyuldu. Nihayetinde Müttefik ordusu ile Muhammed Şibânî'nin kuvvetleri arasında Erhiyân şehri yakınlarında bir muharebe meydana geldi. Bu şiddetli muharebe sonucunda Moğol hanları ve Babür ağır bir mağlubiyet aldı. Buna karşılık, Muhammed Şibânî, hâkimiyet alanını doğuya doğru Andicân, kuzeyde Taşkent ve Şahruiye,

²³² Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, s.282-283; Muhammed Yar Bin Arap Katagan, Musahhiru'l Bilâd, s.37-43.

²³³ Muhammed Yar Bin Arap Katagan, Musahhiru'l Bilâd, s.37-46.

²³⁴ Gazi Zahîreddin Babür, Baburnâme, s.227-229, 230-231, 233-236, 237-241.

güneyde Hisar dağları, Belh ve Bedahşan, batıda ise Harezm'i kapsayacak şekilde genişletti.²³⁵

Muhammed Şibânî Han, Moğol hanları ve diğer rakiplerini bertaraf ettikten sonra hâkimiyet altına aldığı toprakları Özbek hâkimiyet telakkisi²³⁶ gereği, verasete dayalı toprak paylaşım esasına göre akrabalarına üleştirdi. Buna göre; kardeşi Şehzade Mahmud'u Buhara'ya, amcası Köçküncü ve Suyunç Hoca Hanları da Taşkent ve civarına, Fergana Bölgesi Canıbek Sultan'a, Taşkent'i Suyunç Hoca'ya, Türkistan şehrini Köçküncü Sultan'a, Hisar'ı Hamza Sultan'a, Teşaganiyan'ı Mehdi Sultan'a, Kunduz ve Bedahşan'ın bazı yerlerini Mahmud Sultan'a verdi.²³⁷ Böylece Mâverâünnehir'de 1504 yılında Özbek Hanlığını (Buhara Hanlığı) kurdu ve tahta cülus etti.²³⁸ Bunun akabinde dedesi Ebu'l-Hayr Han'dan kalan Özbek boyları onun çevresinde toplanmaya başladı. Kısa süre zarfında yaklaşık 50.000 kişilik bir ordusu oldu.²³⁹

Özbek hükümdarının bundan sonraki hedefi Timurlu Hüseyin Baykara'ya bağlı ve Mâverâünnehir Özbek Devleti için her türlü tehdit oluşturan Harezm'i ele geçirmektir. Bu sebeple Harezm'in başkenti Ürgenç'i 1505 senesinin Ağustos ayında zapt etti. Aynı yılın içinde ordularını Ceyhun Nehrinin öteki yakasında yer alan Horasan topraklarına gönderdi ve bu ileri askerî harekât Meryeme ve Faryâb'a kadar uzandı. Bütün bu gelişmelerden tedirgin olan Hüseyin Baykara, Timurluları Özbek tehlikesine karşı tek bayrak altında toplamak amacıyla oğlu Bediüzzaman Sultan ve Babür'e bir teklif getirdi. Ancak bu teklifi oğlu kabul etmiş, Babür ise yaklaşmamıştı. Hüseyin Baykara bu girişimi ile Muhammed Şibânî'ye karşı hareket etmeyi kararlaştırırsa da başlattığı harekâtı tamamlayamamış ve Herat yolundaki Baba İlahî (Bâbâllâh) denilen yerde Mayıs 1506'da vefat etti.²⁴⁰

Mâverâünnehir ve Harezm seferlerini başarıyla nihayete erdiren Özbek hükümdarı Horasan'ın tamamına hâkim olmak amacıyla 1507 yılında ordusuyla Ceyhun Nehrini geçerek Horasan bölgesine adımını atar. Muhammed Şibânî Hanın buraya bizzat gelmesindeki bir diğer önemli etken onun emirinin bölgede yenilgiye uğramasıdır. Buhara'dan hareketle Belh'e gelen Muhammed Şibânî Han Zünnûn boyunun beyi Argun yönetimindeki 12.000 kişilik bir

²³⁵ Abdülkadir Macit, Şeybânî Özbek Hanlığı, s.87.

²³⁶ Özbek Verâset sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Macit, Şeybânî Özbek Hanlığı, s.143-149.

²³⁷ Muhammed Yar Bin Arap Katagan, Musahhiru'l Bilâd, s.78-79, 181.

²³⁸ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l-Hayr Hanî, s. 69.

²³⁹ Muhammed Yar Bin Arap Katagan, Musahhiru'l Bilâd, s. 78-81.

²⁴⁰ Abdülkadir Macit, Şeybânî Özbek Hanlığı, s.88, Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, s. 558-559.

orduyla bir savaş yaptı. Bu savaşta adı geçen bey öldürüldü ve Özbek orduları Belh²⁴¹ başta olmak üzere Şibirgân, Kunduz, Bağlân, Arhânîğ gibi çevre bölgeleri tamamen hâkimiyeti altına aldı.²⁴² Bu zafer üzerine Babür Kabil'e geri döndü ve Timurlu mirzaları bundan sonra Mâverâünnehir ve Horasanın kendileri için güvenli olmadığını düşünerek Herat'a çekildiler.

Muhammed Şibânî Hanın bir sonraki hedefinin Hüseyin Baykara'nın Herat'ta bulunan oğulları Bediüzzaman Mirza ve Muzaffer Hüseyin Mirza'yı ortadan kaldırarak Horasan'da tam egemenliğini sağladı. Muktedir Han, muzaffer ordusuyla ilk Horasan seferinde Timurlu ve Babürlülerin elindeki Horasan'ın büyük kısmını almayı ve Bistam'dan Türkistan'ın doğusundaki son kaleye kadar almaya muvaffak oldu.²⁴³ Bir sonraki yıl Batı Horasan'ın Cürcân, Dâmğân, Sebzvâr, Merv ve Cam gibi mühim şehirleri ele geçirdi. Bununla birlikte aynı yılda içinde egemenliği Bedahşan tarafına ve Kandahar ve Gur dağlarına kadar ulaştı.²⁴⁴ Bu seferlerle birlikte çok geniş bir alanı hâkimiyet altına alarak gücünü pekiştirdi. Bu topraklarda Timurlu hanedan üyelerini ortadan kaldırarak, Timurlu adı yerine Özbek adı kaim kıldı. Böylece Türkistan tarihinde yeni bir dönem başlatmış oldu.

²⁴¹ Muhammed Şibânî Han, h. 903 (m.1507) yılında Belh şehrinin fethini gerçekleştirdiğinde 11 Muharrem Cuma günü Herat camiinde dedesi Ebu'l-Hayr Han ve kendi ismi ile hutbe okutmuştur. Bu hutbede adını İmâmu'z-zaman ve halîfetu'r-Rahman şeklinde ifade ettirmiştir. Abdulkadir Macit, Şeybânî Özbek Hanlığı, s.153.

²⁴² Abdülkadir Macit, Şeybânî Özbek Hanlığı, s. 89; Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-i Mukîm Hânî, s. 50.

²⁴³ Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-i Mukîm Hânî, s. 19-26.

²⁴⁴ Muhammed Yar Bin Arap Katagan, Musahhuru'l Bilâd, s.78-81 Hândmîr, Tarih-i Hâbü's-Siyer, s.306-307, 308, 385-389.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

5.1. DEVLET İDARESİ VE TOPLUM

Ebu'l-Hayr Han'ın devleti Cuçi Han'ın beşinci oğlu Şiban'ın neslinden gelen bir hanın bulunduğu geniş bir boylar konfederasyonuydu. Özbek Devleti olarak adlandırılan bu devlete Şibanî Devleti de denilebilir. Ebu'l-Hayr Han'ı destekleyen çeşitli Türk-Moğol boyları sayesinde kurulan bu siyasi teşekkül yaklaşık kırk yıl boyunca Deşt-i Kıpçak, Batı Sibirya ve Türkistan'ın tarihinde belirgin bir rol oynadı. Nitekim, Ebu'l-Hayr Han kendi hanedanlığını kuramamasına rağmen, Buhara Hanlığı'nın hükümdarı II. Abdullah'a (1533-1598) kadar hanlar onun nesebinden gelmişti.

Cengiz Han'ın nesebinden gelenler doğuştan Sultan unvanına sahipti. Bununla birlikte, siyasî şartlara, ekonomik duruma ve niteliklere bakılmaksızın bu onların hakkıydı. İktidar hakkı, onlara doğuştan verilmişti. Bu durum sınırlara ve etnik vaziyete bakılmaksızın Moğol geleneğinin var olduğu her yerde uygulanabilirdi.²⁴⁵

Göçer Özbek Devletinin üst sınıfı ve idarecileri; Han ve ailesi, beyler, emirler ve din adamları aristokrat sınıfı teşkil ediyordu. Aynı zamanda toplumun en nüfuzlu kişileri idiler. Özbek Devletinde hükümet Han'ın nezareti altında Kuşçu boyunun yönetimindeydi. Zira Han, savaşlarda da ordunun komutanlığını genellikle bu boydan seçerdi. Kuşçu Boyundan Bahtiyar Sultan vefatına kadar Ebu'l-Hayr Han'ın en güvendiği beylerinden biriydi.²⁴⁶

Ebu'l-Hayr Han, han seçilirken boy beylerinin yanında din adamlarının da desteğini almıştı. Ebu'l-Hayr Han'a yakın din adamları Kul Muhammed Seyyid ve Kara Seyyid idi. 1431'de yapılan Harezm Seferi'nde onların rolü meşruiyet açısından önemliydi. Aynı zamanda bu şahıslar ordunun sol kanadının beylerinden bazılarıydı.²⁴⁷

Kengeş devletin üst düzey siyasî kararlarının alındığı merci idi. Ebu'l-Hayr Han'ın daveti üzerine boy beyleri ve emirleri ve diğer devlet adamları Han'ın başkanlığında toplanırdı. Göçer Özbek Devletinin divanında özellikle Kuşçu boyu ve Uygur boyu dikkat çekiyordu. Burada Özbek toplumunun tüm sorunları, savaş, göç, iç işler vs. konular değerlendirilirdi. Ebu'l-Hayr Han'ın vefatı sonrasında toplanan kengeş'te Özbek beyleri

²⁴⁵ S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.350.

²⁴⁶ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.4-6, 6-8.

²⁴⁷ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.48.

ittifakla onun oğlu Şeyh Haydar'ı hanlık makamına oturtmuşlardı.²⁴⁸ Muhammed Şibânî Han, XV.yüzyılın 80'li yıllarında Kazak Sultanlarına karşı savaşılmaya gittiğinde onun Kengeş reisi Mikay Uygur'du. Yine onun Mâverâünnehir seferi esnasında Kengeş reisi Kuşçu kabilesinden Karaçi Divanın reisi Yakub Kökeltaş idi.²⁴⁹

XV. yüzyılda Ebu'l-Hayr Han'ın devletinin idari yapısı geniş toprakların bulunduğu alanlarda her boyun kendi tebaasıyla birlikte yaylak-kışlak olmak üzere konakladığı bir yurdu vardı. Bu sayede Han, ulusu üzerindeki egemenlik hakkını siyasi ve askerî yönden idare etmeyi, aynı zamanda meraları ve su kaynaklarını kullanma hakkını elinde bulunduruyordu. Görüldüğü üzere Han'ın bölgesel ve siyasi bir nüfuzu vardı. Han, sahip olduğu gücü ve iktidarı kendisini başa geçiren boylara borçlu olduğunun farkındaydı. Aslında Han'ın kendi boyunun hâkimiyet alanı dışında diğer boy ve mahalli uluslar üzerinde fazla bir siyasi nüfuzu yoktu. Ulusun toprakları onun mülkü sayılırdı. Han, topraklarını genişletme, daraltma ve bir başkasına verme hakkına sahipti.²⁵⁰

Göçer Özbek toplumu genel itibariyle aristokrat kesim (ak-süyek) ve halk (kara-süyek) olmak üzere iki kısımdan müteşekkildi. Zira bu ayrım iktisadî ve ayrım yönünden değil, siyasi ve hukuki yönden idi. Buradaki ahali, özlük ve mülkiyet hakkı bulunan özgür bireylerdi. Burada temel prensip hiyerarşiydi. Aslında kara süyek zümresine mensup bir bireyin imkânları mensup olduğu boyun gücüyle sınırlıydı.²⁵¹

Özbek toplumunda siyasi ve hukukî durumun yanında malî durumda elbette önemliydi. Her toplumda olduğu gibi onların içinde de zenginler ve fakirler vardı. Bozkır toplumlarında zenginlik hayvanların çokluğu ve araba evlerin sayısı ile orantılıydı. Fakir insanlar zengin olmak istediklerinde kısa süre içinde zengin bozkırlarda koyun besleyerek büyük varlık elde edebilirlerdi. Bunun dışında yerleşik hayata geçen bir kısım Özbek boyunun zenginlik anlayışı zaman içinde değişmişti. Onların zenginliği ve refaha ulaşması verimli tarlalar, sulama sistemleri, ticaret ve güçlü bir devlet sistemine dayanıyordu. Bu iki sınıfın dışında bir de köleler vardı. Siyasi ve hukukî bakımdan toplumda en az hakka sahiptiler. Kölelik, insanı temel haklardan mahrum kılar onu bir nesne yerine koyardı. Genellikle angarya işlerde, hayvan bakımı, çobanlık, ev işleri, savaş malzemelerinin taşınması, hamallık

²⁴⁸ Harun Kaya, *Tevarih-i Güzide-Nusretnâme*, s.189-190.

²⁴⁹ Harun Kaya, *Tevarih-i Güzide-Nusretnâme*, s.216.

²⁵⁰ S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s.350-351; B.A. Ahmedov, *Gosudartva Koçevih Uzbekov*, s. 82-83.

²⁵¹ Dinçer Koç, "Kazak Hanlığı", *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.183-184.

vs.gibi işlerle kullanılırlardı. Aynı zamanda onlar bir ticaret malzemesiydi. Bu köleler Deşt-i Kıpçak ve Kırım sahilleri üzerinden başka memleketlere satılırdı.²⁵²

Ebu'l-Hayr Han hâkim olduğu topraklara (şehirlere) muhtelif yöneticiler atamıştı. Bu yöneticiler daruga olarak adlandırılır. Büyük Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda Devletinde olduğu gibi darugalar, yeni fethedilen bölgede idari ve sivil işlerin yanında; yerel halktan askerî birlikler oluşturma, istihbarat vs. gibi işlerle meşgul olurdu. Ebu'l-Hayr Han, Tura civarındaki Burkut kabilesinin beyleriyle savaş yapmaksızın biat ettiklerinde Uymaduk Bahadır, Şeyh Bahadır ve Yadigar Bahadır adlı kişileri daruga olarak tayin etmişti. Zira üç daruga tayin etmesi memleketin büyüklüğünden dolayı olmalıdır.²⁵³ Darugaların en önemli vazifelerinden biri de vergi toplamaktı.²⁵⁴ Büyük Moğol İmparatorluğu'nda daruga vazifesinde Uygurlar başı çekmekteydi. Göçer Özbek Devletinde de bu vazifeyi Kuşçu boyu ve yine Uygur boyu üstlenmiş olabilir.

Tarhanlık yarlığı olağanüstü zamanlarda hak edilene verilen bir unvandı. Bilhassa savaşlarda kahramanlık gösteren askerlere verilirdi. Bu yarlık ile savaşçılar mükafatlandırılıyor ve kendilerine bir arazi ve bazı zamanlarda o arazinin (şehrin) gelirleri veriliyordu. Bununla birlikte Tarhanlık yarlığı'nın sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutuluyor ve işlediği dokuz suça kadar kendisinden hesap sorulmuyordu.²⁵⁵ Muhammed Şibânî Han 1501 yılında Semerkand seferinde şehrin ele geçirilmesinde yararlılık göstermesi hasebiyle beylerine hayvan, mal-mülk ve bazı yerlerin idaresini vermişti.²⁵⁶

Yasavul, Han'ın otağında (sarayında) çeşitli siyasi ve idari işlerin yanında ordunun düzenini ve diğer önemli işleri düzenleyen vazifelidir. Askerî seferlerde ordunun nizamını ve teftişini de sağlardı. Aynı zamanda vergilerin sayımını ve üretilen hasatın hesabını da tutardı. Muhammed Şibânî Han, savaşlar sonucu ele geçen yerlere yasavullar tayin ederek onların emirlerine ordular tayin etmişti.²⁵⁷

Özbeklerin aslî ve önemli görevlerden biri askerlikti. Göçer Özbeklerin daimi orduları yoktu. Savaş durumunda Han'ın emriyle boy beylerinin önderliğinde askerler toplanarak orduyu meydana getirirdi. Boy beyleri aynı zamanda kendi birliklerinin komutanlarıydı.

²⁵² S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.354-355.

²⁵³ Kemaleddin Binai, Şeybanîname, s.7-8.

²⁵⁴ Ganizhamal Kushenova, Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241), İstanbul, 2013, IQ Yayıncılık, s. 82-83.

²⁵⁵ İsmail Aka, Timur ve Devleti, s.164-165.

²⁵⁶ Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretnâme, s.210.

²⁵⁷ Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretnâme, s.211; B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.102.

Ebu'l-Hayr Han ordusunun büyük komutanlarını genellikle Kuşçu boyundan tayin ederdi. O askerî seferlerde ordunun genel komutanlığı onların uhdesine vermişti. Özbek ordusu boylardan meydana gelerek 10'luk, 100'lük ve 1000'liklerden oluşuyordu. Ulusunun başında bulunan Han, aynı zamanda başkomutandı ve her askerî seferde ordusunun başında gider ve onlarla aynı zorlukları ve tehlikeleri paylaşırdı.²⁵⁸

Ebu'l-Hayr Han devletinin ordusunun yapısı; merkez, öncü birlik, sağ kanat (barangur), sol kanat (cavangur), keşif birliği (karavul) ve artçı birlik kısımlarından müteşekkildi. Özbek ordusunun başkomutanı ve boy beyleri savaş öncesi bilgi toplamak amacıyla “Karavul” çıkarırdı. Bunlar düşman hakkında bilgi toplamak, irtibatı sağlamak ve savaş yeri tayini vb. gibi işlerle ilgilenirdi. Han, ordusunun sağ ve sol kanatlarını bizzat kendisi düzenler ve teftiş ederdi. Merkezi kısımda ise kendisi ve yakın maiyeti bulunurdu.²⁵⁹

Özbekler göçer bir toplum olması hasebiyle her birey asker sayılırdı. Onların boy beyleri ve savaşçıları Han'ın çağrısı üzerine toplanırdı. Onların atları, silahları ve savaş araç-gereçleri daima hazır bulunurdu. Toplanan askerler kendi boy birliklerine katılır ve onlarda emir doğrultusunda ayrı ayrı birlikleri oluşturlardı. Bu işlerle “Tavacı” meşgul olurdu. Bu vazifeli gayet titiz bir şekilde tüm sorumlulukları, organizasyonu ve emirleri yerine getirirdi. Keza Cengiz yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önde geliyordu. Geniş yetkileri bulunan Tavacılar ordunun nizam ve inzibatı sağlıyor, ganimeti paylaşıyor ve hükümdar önünde askerî geçit törenlerini yaptırıyorlardı.²⁶⁰

Özbeklerin temel silahları, kılıç, mızrak, ok-yay, balta, tek ağızlı ve çift ağızlı balta idi. Ayrıca, miğfer, alt başlıklar, atlar için koruyucu zırh da kullanıyorlardı. Okları, huş ağacından, yay kirişini de koyun bağırsağından yaparlardı. Orta Çağ seyyahı Johann De Plano Carpini, Moğolların silahları hakkında şunları belirtiyor: “*Moğollar yanlarında iki veya üç yay, üç büyük sadak, bir balta ve savaş aletlerini çekmek için ip taşırdı Atları zırhlıdır ve askerlerin ayakları zırhlıdır.*”²⁶¹

Özbeklerin savaş için sembolleri tuğlardı. Aynı zamanda bu tuğlar savaşçının bağlı olduğu boyu ve askerî birliği de gösterirdi. Bu Kutsal Tuğ barış zamanlarında itina ile korunur, savaş zamanlarında ise çıkarılırdı. Savaş zamanında Han, bayraktarlık görevini

²⁵⁸ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.103-105, 105-107.

²⁵⁹ Muhammed Yar Bin Arap Katagan, Musahhiru'l Bilâd, s.276; Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, s. 579-580.

²⁶⁰ İsmail Aka, Timur ve Devleti, s.162.

²⁶¹ Johann De Plano Carpini, Moğolistan Seyahatnamesi, s.101-102.

güvendiği boy beylerinden birinin uhdesine verirdi.²⁶² Ebu'l-Hayr Han'ın beylerinden Bahtiyar Sultan bu vazifeyi üstlenmiş olabilir.

Savaş ganimeti Özbeklerin ekonomisinde bir hayli mühimdi. Keza Ebu'l-Hayr Han'ı, han seçen ve ona itaat eden boy beyleri kendi çıkarlarına uygun, savaş ganimeti ve yağmaya dayalı bir siyaset istemişlerdi. Ebu'l-Hayr Han, Harezm ve Mâverâünnehir'e yaptığı sefer sonucu birçok insan, hayvan ve mal-mülk elde etmişti. Muhammed Şibânî Han da Moğol Hanları Mahmud Sultan ve Ahmet Han ile yaptığı savaş sonucu birçok deve, at ve köle ele geçirmişti.²⁶³

Atalık makamının Özbek Devletinde Şehzade'nin eğitimi ve iyi bir yönetici olmasında öğretici bir vazifesi vardı. Tevârih-i Güzide-Nusretnâme'ye göre; Ebu'l-Hayr Han'ın atalığı Emir Karañçibek Derviş Hüseyin idi. Uygur kabilesinden Emir Şeyh Bahadır Şah Budak'ın atalığıydı. Muhammed Şibânî Han ve Mahmud Sultan'ın atalığı yine Uygur boyundan Bay Şeyh Bahadır idi.²⁶⁴

Emir-i Şikar, av işleriyle ilgilenen sorumluydu. Bilhassa Hanların ve Sultanların av işlerinde onların büyük çabaları ve özeniyle büyük avlar tertip edilirdi. Aynı zamanda bir askerî eğitim maiyeti de olan ava ahaliden birçok insan iştirak ederdi. O kadar ki, yaklaşık 3.000 insanın bu avlara katıldığı olurdu.²⁶⁵

Mübaşir, bu vazifeliler genellikle hanlığın emir ve yarlıklarını bölgelere ve beylere ulaştırırdı. Bir savaş veya olağan durumda Han'ın emriyle ilgili haberleri ulaştırır veya olağanüstü durumda Han'a bilgi verirlerdi.²⁶⁶

Kobçur vergisi, konar-göçerlerin yetiştirdikleri hayvan üzerinden alınırdı. Belirtildiği gibi darugaların önemli vazifelerinden birisi vergi tedarikiydi. Bu vergi hayvan sürülerinden 1/100 oranında aynî olarak alınırdı. Bununla birlikte bu bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilirdi.²⁶⁷

Tagar bir vergi çeşidi olup tahıl, darı, pirinç vs.gibi mahsulden alınan bir vergi türüydü. Bu, yerleşik ahalinin verdiği nakdî veya aynî olan doğal hasılatlardan elde edilen savaşa ikmal için askerlerin gerekli besin ihtiyacını karşılardı. Diğer taraftan buna benzer bir diğer

²⁶² S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, s.345.

²⁶³ Harun Kaya, Tevârih-i Güzide-Nusretnâme, s.211.

²⁶⁴ Harun Kaya, Tevârih-i Güzide-Nusretnâme, s.190-191, 194; Hândmîr, Târih-i Hâbibü's-Siyer, s.263.

²⁶⁵ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.102-104.

²⁶⁶ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.103.

²⁶⁷ Ganizhamal Kushenova, Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraünnehir, s.81.

vergi “aşlıg” idi. Bu vergi türü Muhammed Salih’in anlattığına göre “Yalnızca savaş dönemlerinde ve olağanüstü durumlarda” toplanırdı. Bu vergi yerleşik ahali için son derece ağırdı. Muhammed Şibânî Han 1501 senesinde Taşkent’te Mahmud Sultan ile savaşında yerli ahali ve civar köylerden bu vergiyi tahsil etmişti.²⁶⁸

Zekat İslamî bir vergidir. Aynî veya nakdî olarak 1/40 oranında ödenen dayanışma için varlıklı insanların durumu olmayan insanlara ödediği bir vergiydi.²⁶⁹

Pişkeş (hediye) olarak adlandırılan bu vergi Han’a sunulurdu. Ruzbihan-ı Huncî Mihmân-Nâme-i Buhara adlı eserinde bu konu hakkında şunu söylüyor:“ Şibanî, 1509 senesinde Kazaklar üzerine sefere gittiğinde kendisine bazı sultanlar ve beyler katılmışlardı. Muhammed Timur Sultan fevkalade hediyeleri ona getirdi. Bunlar ustaca işlenen altınlar, debdebeli hilatler, askeri zırhlar, oklar ve savaşçı atları pişkeş olarak hana tevdi etti.”²⁷⁰ Bu hediyeler bizzat Hana ait olan şahsi hediyelerdi.

5.2. SOSYAL VE EKONOMİK YAŞAM

Ebu’l-Hayr Han’ın kurduğu devlet geniş bir göçer Türk-Moğol konfederasyonuydu. Bu devletin sınırları kuzey tarafından Batı Sibirya’ya, güneyden Aral Denizi’ne doğu cihetinden Ural (Yayık) Nehrine ve Harezm’in güneyine ve Sırderya’nın alt şehirlerine değin uzanmaktaydı.²⁷¹

Özbeklerin temel uğraşları hayvancılıktı. Onların hayvanları, temel gıda ihtiyaçlarını, barınaklarını, giyeceklerini ve ulaşım ihtiyaçlarını karşılardı. Özbek göçerleri kendi aralarında hayvancılıktan sağladıkları ürünleri takas ederek diğer ihtiyaçlarını karşıyorlardı. Konuyla ilgili Mihmâ-Nâme-i Buhara müellifi şunları yazıyor: “Kıpçak Ovası’nda etraf ve çevre bölgelerinde yaz aylarını bolluk içinde geçirirler. O cennet eserli sahraları devlet ordugâhı ve oturacak yerleri vardır. Onların orada koyun, dana ve at sürülerinin sayısını kimse tahmin edemez.”²⁷²

Bozkır atları çok dayanıklıydı. Kış boyunca kar ve buz tabakalarının altında yemini bularak kış şartlarında kendi başının çaresine bakabilirdi. Atlar, yük atları, binek atları ve koşu atları olarak üçe ayrılırdı. Her bir Özbek savaşçının ortalama 2 veya 3 ata sahip olurdu.

²⁶⁸ Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname, s.211-216; B.A. Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.95 .

²⁶⁹ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.95.

²⁷⁰ Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname,s.207-209, 210-215; B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov,s. 96.

²⁷¹ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.71.

²⁷² Ümit Gedik, Mihmân-Nâme-i Buhara, s.208.

Atlara sürü halinde bakılırdı. At sürüsüne yılkı (cılıkı) denir. 12-15 kısırak ve bir aygırdan meydana gelen gruba uyir denir. Birkaç uyir bir tabun oluşturur. Bu da tahminen 50-60 tane ata tekabül eder. Bir çoban sorumluluğunu üstlenen aygır, kısırakları bir arada tutardı. Bir kısırak eğer başka bir sürüye giderse, artık o sadakatsiz kırağı sürüye yaklaştırmazdı.²⁷³

Develer ve İnekler de önemli hayvanlardı. Bilhassa develer göçer Özbeklerin evlerini ve arabalarını taşımada önemli yer tutardı. Öküzlerin ulaşım amacıyla kullanılması gibi, develerde araba-yurtları taşımak için kullanılırdı. Ruzbihan-ı Huncî, Özbek ve Kazakların yurtlarını şöyle betimlemektedir: *“Tekerlek bağladıkları arabalarla kar üzerinde gidip gelirler. Onların (Kazaklar) hanı Burunduk bir şekilde tekerlek yapmış ve tekerleğin üzerindeki arabalar sanki yüklüymüş gibi deve ve atlar onları bir yerden bir yere çekiyorlar. Birbiri ardına tren gibi akıp gidiyorlar. Eğer birbirlerinin birbiri ardına gelirlerse Moğolların yüz fersahlık mesafeleri onların seviyesine erişir.”*²⁷⁴ Bunun yanında pek çok deveden oluşan kervansaraylar şeklinde ticaret amacıyla seyahat da ederlerdi.

Özbekler, koyun, keçi ve başka hayvanlar da yetiştirirlerdi. Koyunlar, ovalarda bol otlu ve sulak alanlarda özellikle yaz aylarında gezerlerdi. Onların kuyruğunun yağı için evinden uzak yerlere götürürler ve bağırsağından narın iplik yaparlar; etinden birkaç yıl saklanabilen erzak yaparlardı. Yününden giysiler ve bedenlerini sarmak için elbiseler dikerlerdi.²⁷⁵ Muhammed Şibânî Han, Hisar tarafına sefere gittiğinde durumlarını düzeltmek için bazı adamlarını civar vilayetlere göndermişti. Onlar da buralarda yüz bin koyun, bin at, elli bin köle, iki yüz bin deve ve bin beş yüz civarında hayvan ele geçirmişti.²⁷⁶

Göçer Özbekler yılda bir defa aralık ayında kışın gıda ihtiyaçlarını karşılamak için hayvanlarını kesip bunları muhafaza ederlerdi ve bu işe soğum derlerdi. Soğum miktarı ailenin maddi durumuna göre değişiyordu. Soğum günlerinde eğlence, ziyafet ve toylar yapılarak zaman geçirirlerdi. En önemlisi göçer Özbekler için zor geçecek ocak ve şubat aylarıydı. Bu aylarda insanlar dışarda fazla zaman harcayamaz ve hayvanlar kilo verir, zayıflar ve iyi bakım isterlerdi. Diğer taraftan bu zamanlarda göçer Özbeklerin hareket kabiliyeti azalır ve düşmanları onlara saldırabilirlerdi.²⁷⁷

²⁷³ S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.331-332.

²⁷⁴ Ümit Gedik, Mihmân-Nâme-i Buhara, s.208-209.

²⁷⁵ S.G.Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.333-334.

²⁷⁶ Harun Kaya, Tevarih-i Güzide-Nusretname, s.210-211.

²⁷⁷ S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.333-334; B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.95-96.

Hayvanların üzerinde ailenin özel mülkiyeti mevcuttu. Toplumun bireyleri otlak yerlerini kullanma hakkına sahipti. Ulusu meydana getiren boylar meraların kullanım hakkını nesilden nesile geçen sahibiyet hakkı sayesinde elinde tutardı. Ebu'l-Hayr Han'ın devletinin sınırlarındaki bölgelerin taksimi Cengiz Han yasasına göre yapılmıştı. Yalnızca sürü sahipleri göç edebilir; buna karşın fakir insanlar bütün yıl boyunca nehir kenarında zaman geçirirdi. Tüm meralar: kışlık, yazlık, güzlük ve ilkbahar olmak üzere dörde ayrılırdı.²⁷⁸

Kışlık meralar nehir kenarlarında kurulurdu. Özellikle göçer Özbekler Sırderya boyunca uzanan kesif sazlıkların ve odunların bol olduğu yerlerde kışlardı. Mihmân-Nâme-i Buhara müellifi şunları ifade ediyor: “*Onlar (Kazaklar) iki ay sonra kışlak mekanlarına Ab-ı Şir dediklere yere geldiler. Burada Seyhun'un bütün çevreleri boyunca ona kamış dedikleri ve çevresi sazlıklarla çevrilidir. Burada bol ot ve odun vardır.*”²⁷⁹ Bu çevrede hayvanların soğuktan korunması ve onların yem ihtiyaçlarının sağlanması açısından mühimdi. Ayrıca onların diğer kışlak merkezleri, Karakum, Balhas Gölü, Ural sahilleri ve diğer yerlerde bulunuyordu. Bunların obaları, kışlaklarda birbirlerinden hayli uzakta bulunur ve olabildiğince çevreye dağılırlardı. Hayvanlar içinse ağıllar yaparlardı.²⁸⁰

Göçer Özbekler, dört gözle bekledikleri bahar günlerinde yaylalara göç ederlerdi. Kış aylarından farklı olarak; obaları, yurtları ve çadır yurtları genelde dağ ve tepelerde kurarlardı. Bu zamanda hayvanlar semirir ve güçlenirdi. Ruzbihan-ı Huncî, Özbeklerin yaylağını şöyle tasvir ediyor: “*Bu geniş ova (Kıpçak Ovası) Özbeklerin yaylağıdır. Kazak Ulusu ise, onun çevresindeki bölgelerde yurt tutar ve hayvanların çokluğu ve mera ihtiyaçları sebebiyle bu geniş ovayı ellerinin altında tutarlar. Orada ve çevre bölgelerinde yaz aylarını bolluk içinde geçirirler ve koyun, keçi ve diğer hayvanlarının sayısı burada epeyce fazladır.*”²⁸¹ Bunun yanında ilkbahar ve sonbahar'da koyun, deve ve kısrakların tüyleri kırılırdı. Özellikle Temmuz-Ağustos ayının sıcağında ahali bozkırın serin yerlerine çekilirdi. Yayladaki yaşam onların en mesut oldukları dönemdi. Bu zamanda düğünler yapılır, toylar düzenlenir, oyunlar oynanır ve at yarışları yapılırdı.

Göçer Özbeklerin hem yurtları hem de “seyyar evleri” hayatlarını kolaylaştırmak adına önemliydi. Onların biri iki, diğeri de dört tekerlekli olmak üzere iki çeşit arabası vardı. Özbeklerin yurtlarının ve malzemelerinin ağırlığına göre; develer, öküzler veya atlar çekerdi.

²⁷⁸ S.G. Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, Türkün Üç Bin Yılı, s.332-333.

²⁷⁹ Ümit Gedik, Mihmân-Nâme-i Buhara, s.151-152, 209-210.

²⁸⁰ Mesud bin Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî, s.6-7.

²⁸¹ Ümit Gedik, Mihmân-Nâme-i Buhara, s.208-209.

Diğer taraftan askerî anlamda bunların işlevi de vardı. Ahali, kendisini savunmak ve gözetleme yapmak için yaşadıkları çevreyi bu yurtlarla çevirirdi. Şerafüddin Ali Yezdî, Timur'un Deşt-i Kıpçak üzerine düzenlediği 1391 seferini anlatırken onların yurtlarını ve askerî kamplarını şöyle anlatıyor: “*Bu halkın (konar-göçer) çadırları (hircan) ağaçtandı ve göç esnasında bozulmasına gerek olmazdı. Ne zaman yola çıksalar arabaların üzerine atar, konakladıkları yerde de arabadan indirirlerdi.*”²⁸²

Hareketli evleri, dört tekerlek üzerindeki yurtları gayet ince bir ustalık ve zekilikle yapılmıştı. Dairesel bir çerçeve halinde yurtlarını kurarlardı. Orta Çağ seyyahlarının da bu yurtlar dikkatini çekmiştir. Johann De Plano Carpini konar-göçerlerin yurtlarını şu şekilde tasvir ediyor:” *Payandalar, yukarıda bir çemberin içine doğru birlikte giden dallardan teşkil edilir. Bunun üzerinde yaka biçiminde bir baca yükselir. Çatıyı beyaz keçe ile kaplarlar ve bunu parlaması için sık sık kireç, beyaz toprak ve kemik unu ile sıvarlar. Bacanın etrafını resimli keçelerle süslerler. Girişin önüne de renkli nakışlarla süslenmiş bir keçe asarlar. Bu yurtları otuz ayak genişliğinde inşa ederler. Bir defasında ben bir öküz arabasının tekerlekleri arasındaki izlerin mesafesini yirmi ayak ölçmüştüm. Bu da gösteriyor ki arabanın üzerinde bulunan bir çadır, her iki tekerlekten beş ayak daha dışarı doğru sarkar ve bir arabanın önünde yirmi beş öküz gördüm.*”²⁸³ Bu arabalar göçer Özbeklerin işlerini bir hayli kolaylaştırmıştı.

Elimizde fazla veri bulunmamasına karşın, Özbeklerin bir kısmı tarımla da uğraşmış olabilir. Zira onların hükmettiği coğrafya göz önüne alındığında her alanda tarım yapılması biraz zordu. Ebu'l-Hayr Han Mustafa Han'ı mağlup ettikten sonra Sırderya boyunca uzanan yerleşik şehirleri ele geçirmişti. Burada Özbek boylarının bazıları yerleşik hayata geçmiş olabilir. Zira Özkend, Suzak, Arkuk vb. şehirler göçer Özbekler ve yerleşik ahali için bir sınır ticareti alanıydı. Özbekler burada hayvanlarını ve hayvanlarından elde ettikleri gıda maddelerini takas yoluyla satardı. Öte yandan bozkır toplumunun çok korkutan Jud, otlakların donması ve hayvanların kırılmasıydı.²⁸⁴ Bu durumda göçer Özbeklerin kış mevsiminde temel gıda maddeleri; özellikle arpa ve buğday daha da önemli oluyordu.²⁸⁵

²⁸² Şerafüddin Ali Yezdî, Zafernâme, s.196.

²⁸³ Johann De Plano Carpini, Moğolistan Seyahatnamesi, s.44.

²⁸⁴ Denis Sinor, Erken İç Asya'nın Tarihi, İstanbul, 2017, 8.Baskı, İletişim, s.20.

²⁸⁵ B.A. Ahmedov, Gosudartva Koçevih Uzbekov, s.80-81.

ALTINCI BÖLÜM

TARİH-İ EBU'L-HAYR HANÎNİN ÖZBEK DEVLETİ İLE İLGİLİ KISIMLARININ TÜRKÇE TERCÜMESİ

6.1. EBU'L-HAYR HAN VE MUSTAFA HAN MÜCADELESİ

322: Cenk ve cidal ile kerem-ü mülk-ü yüceyi (Ebu'l-Hayr Han) kıskırttı. Mustafa Han'ın askeri çoktu. Ve cihanda (Mustafa Han'ın yurdunda) adaletsizlik baş gösterdi. Mustafa Han'ın topraklarında, onun muhalifleri kalabalık bir grupla onun üzerine yürüdü. Bunun üzerine Mustafa Han onlarla karşı karşıya geldi. Onun seçkin askerleri ve yakınları muhaliflerin üzerine (doğru) gitti.

Mustafa Han çabuk sinirlenen biriydi. Ona bağlı kabile önderlerini muhaliflerine karşı yerleştirdi ve muhalifler hezimete uğradı ve kaçtılar. Mustafa Han'ın askerlerinin zafer-i penahı ve Allah-u Teâla'nın yardımıyla onların kanı döküldü. Onlardan kalanları farklı boylara dağıtıldılar ve onun askerlerinin içindekilerden muhalif olanları çekildi. Onların mağlup olan askerleri çaresizlikte o derece ulaşmışlardı.

322a: Mustafa Han'ın canı ve malı zaruret altındaydı. O kendi mülkünde kaldı ve sonra geri döndü. (Daha sonra) onlardan bir birlik atlarla beraber Mustafa Han'dan ayrıldı. (Bu arada) orada bir mücadelede oldu. Mustafa Han'ın malı-mülkü dağıldı ve beraberindekiler kaçtı. Muzaffer Han'ın (Ebu'l-Hayr Han) askerleri o cihete erişti. Orada vuku bulan savaşta Mustafa Han'ın ordusunun sancağı düştüğü söylendi. Onun dört bin beş yüz askeri orada cenk'te katl oldu.

322b : Burada düzenlenmiş altı kişi devriye gezdi. Mustafa Han savaştan sonra Seyhun'dan geçti. Burada (savaş meydanında) Mustafa Han'ın emirleri çok müsrif idiler. Onun feraseti, zekiliği ve bilgeliği.

Nihayetinde Mustafa Han'ın askerleri dağıldı ve gayet süratli bir şekilde ve tedirginlikle atının üzengisine binerek dizginlerinden tutarak yukarıya doğru gitti ve (tekrar bir çarpışmadan) vazgeçti. Ancak orada şiddetli bir çarpışma oldu.

322-3: Savaşın çağında, aşağıya doğru hareket ettiler. Sonra O (Mustafa Han) mağlup oldu ve kaçtı. Han-ı muadelet (Ebu'l-Hayr Han) sığınağı ve Hakan-ı Süleyman tahtı, askeri ve

hazret-i malikü'l mülkûn minnet-i Teâla ve takdisi (ile) münşisine kaza ve kader üzerine ferman yazdırdı. O zamanlar Ebu'l-Hayr Han'a muhalif askerler onun yanına sinsi ve kinli bir şekilde geldiler.

Sonra Mustafa Han'ın emvalı ve hazineleri askerler arasında paylaştırıldı. Orada aynı yıl içinde Ebu'l-Hayr Han buyurdu: Sığınak kalesinin fethi için. Zira Han, Mustafa Han ile savaş yaptı. Muzaffer Ebu'l-Hayr Han bahtlı ve lütfu ile Mülk-ü Allah'a müracaat etti.

Zamanın cihan güneşi ve şevk-i adaletin terazisi oldu. Feleğin devran-ı doğası çalışma dengesini buldu. Han-ı Afak (Ebu'l-Hayr Han) onun insanları için mühim olan Kışlak cihetine doğru yola çıktı.

323a: (Daha sonra- Güz mevsimine doğru) Feth-i Saygan için karar aldılar. Ebu'l-Hayr Han beylerini ve emirlerini düzenledi. Zira bu Özgür Sultan ve Şehzadeler çok sabırsızlardı. Onların (öncüsü) Taygut ve Hasan Oğlan-Çimbay idi. Onlar habersiz bir şekilde Buhara'ya doğru gittiler. (Sonra arkalarından); Derviş Hacı Divan-Kuşçu, Kongurbay Bahadır-Kuşçu, Akça Urus Kuşçu, Şeyh Sufi Nayman, Gabi Bey Bahadır-Asun, Muhammed Bey-Kongrat, Ebu Bekir-Nayman, Kuraş Nayman, Hacı Lak-Kurlavut, Küçük Uygur ve Cuçi nesebinden gelen savaşçı ve bahadırlar.

(Onlar) Ilgar yakınına doğru gittiler. Emirler ve Serdarlar'ın birliklerinin gözetimi dışında, İmîl üzerine ve oradan da süratle ve aceleyle Sığınak Kalesi'ne vasil oldular. Bu kalenin hâkimi, Ebu'l-Hayr Han'ın azameti karşısında çekildi ve boyun eğerek bağlılığını bildirdi. Ebu'l-Hayr Han'ın askerleri kale yakınına gelerek kaleyi teslim aldılar. Sığınak Emirleri ve Mülazımları Han-ı Keyvan'ın yanına gelerek orada kaldılar. Aşağı Gurgan, Argun, Suzak ve Uz (Özkend) aldılar ve tasarruf kılarak elde tuttular.

323b: Sultanlar Sultanı liyakate sahipti. Onun yöneticileri Sığınak'ta bulundu. Orada Ebu'l-Hayr Han, Özkend ve diğer şehirlere inayet buyurdu. Han-ı Feridun Celâl-i bi inayet ve el-celali ve el-efzali bi devlet-i ikbal orada bir müddet kalarak kışlak yaptı. Burada eğlence ve avcılıkla bu zaman zarfında hoşnut oldular.

Cihan'ın güneşi ve ayın hâmilinin şerefleri üst taraflara doğru ulaştı. Alem-i alemiyanın şiddetinden zorlu kıştan kurtuldular. Sonra Bağ ve Çayırda Ebu'l-Hayr Han mükafatlarda bulundu ve beylerine sıfat-ı renk hilatlar giydirdi. Onlar bir müddet bozkırın eteğinde dolaştılar.

Han-ı Keyvan (Ebu'l-Hayr Han) parlayan sancaklarıyla beraber ve âli cenapları Yaylak'a revan oldu. Ki haber malum oldu. Padişah'ın malumatı himayesine Şah Kalesine, Bahadır'ın cennet-i bakisine cihan üzerine müsaade buyurdular. Onlar fetihler üzerine karar aldılar.

324a: Mesud ve Şanslı Uluğ Bey'in değerli sipahisi ve askeri Horasan'a gitti. (Ebu'l Hayr Han) askerleri incelemelerden sonra ordunun toplanmasını emir buyurdu. Semerkand boştu. Mirza Uluğ Bey (de) Horasan ve Irak tarafına doğru gitmişti. Onun ayrılmasından sonra Ebu'l-Hayr Han belde-i mahfuza Semerkand'ı kuşattı. Emr-i Selatiyn kuşatmayı dışarıya doğru genişletti. Padişah-ı cemşidin makamına Şah-ı Rayet bayrağını dikti. Zaman-ı bendeganın nefs-i feridun yönüne revan oldular. Her menzilde İslâm askerleri, oymakları, maiyeti ve halkı bozkırda gözüktü. Burada Türkler ve Tacikler hediyelerini getirerek inkıyat gösterdiler.

Ebu'l-Hayr Han halkından şeraidin ve kendi yolunun ve hace-yi devletinin isteklerinin yerine getirilmesini istedi. Zira Han'ın askerleri, yüksek makama Şiraz kasabasına ulaştı. Şanını gösterdi. Ferman-ı gazinin akını, şanın kaynağı ve ihsanı sadr oldu. Elindeki askerlerin tasarrufu ile bozkır halkı civar yerlere o Ziraat ve İmarek sakinleri endişe verici bir şekilde rahatsız oldu.

324b: Kişi halefine ferman verdi. Ona birçok mal vererek bu haberin ahali tarafından duyulmasını sağladı. Bu haber vilayete ulaştığında bedirgahta Padişah-ı cemşid'in yanına geldiler.

Emir Celaledin Beyazıd Semerkand hâkimiydi. Ekabir ve Ayanı ve Erbabı tamamıyla güvenebilir büyükleri ve zamanın emirleri ahd-ı aman gönderdiler. Onlar hediyelerle Ebu'l-Hayr Han'ın yanına geldiler. Onlara sulh iltiması gösterdi. Diğerleri Mirza Uluğ Bey'e haber verdiler. Felek-i Nevvab'ın dergahında suçlu bulundular ve şeraid gereği o cemiyet orada boyun eğdi.

Sonra Han-ı âlem geri döndü. Taht-ı iltifat, Hâl-i riayeti ve yeteri kadar sancaklar gösterildi. Müracaat ve Makam-ı humayununa bizzat gitti. Münasib....devlet iki cihanda hayali oldu.

6.2. ÖZBEK ORDUSUNUN SEMERKAND'A GİRİŞİ

Padişah-ı Hamid Ulu Mecid-i Bedirgahında Han-ı Afak (Ebu'l-Hayr Han) Deşt-i Kıpçak'ta der ahiri eyyamında Sultan Abdullâtif Mirza zamanında, Ebu Said Mirza Padişah-ı lütfuyla giderek Buhara civarına kaçtı ve sıkıntılı bir şekilde Ebu'l-Hayr Han'ın yanına vasil oldu. Ebu'l-Hayr Han onu bir müddet bekletti.

325a: Envar-ı Devlet geçti. Bazı büyükler, Buhara üzerine ve İftihar âleminin seçkini Mevlana Şemseddin Mahmud Ordu ve onlardan gayri büyüklerinin âli nesebinin muhafazasında isyan etti.

Mirza Abdullah alem-i faniden “meyl be heşti” sonsuzluğunu sürdürdü. Sema-i Ruz'da Ebu Said Mirza dışarı çıktı. Muhaliflerin bayrağı yükseldi. Gazi ve Darugalarına şükranlarını sundu ve Buhara'ya gitti. Mirza Abdullah kaygı ve korkusundan dolayı onu takip etti. Der hane-i çün dil-i günah işleri seyrek ve karanlık ve mahrum kaldı. Bazı insanlar arasında çekingenliği, kini ve niyeti Şehzade arasında kaldı. Çerag-ı Hakk-ı Teala Sübhâni bi kamil-i azimet ve istiğnam bayrağı yükseldi. Mirza Abdullah isyanı bastırdı ve adaleti tevdi etti.

Bazı ekabirler ona engel oldu. Diğer gün haber ulaştı. Kuş ruhlu Mirza Abdullâtif kafes kalıbından kurtuldu.

Molla Ali, Ebu'l-Hayr Han'ın yanına kaçtı. Bu haber Ebu Said Mirza tarafından da doğrulandı. Hemen cemaat toplandı ve Makam-ı adaletin yanına şart-ı edebi ile gittiler. Şehrin sakinleri, büyükleri ve ayanları sığınma yeri olarak Ebu'l-Hayr Han'ın yanına gittiler. Tamam-ı minnet, askerler ve darugalar Şir ve Nevahi muvafakat ve mutabakat arasında hizmetkârlar ve hürmetlere layıktı. Değerli Buhara tahtından tasarruf sahibi Ebu Said Mirza geldi. Adillerin kapısı ve ihsan yüzü ile bu vilayetin sakinlerine kapıları açtı. Zulüm eli ve Advan ve Şir erbabı adaletsizlik ve isyan mal cihetinden Müslümanlar arasında bulundu.

Leşker-i Sipah Buhara'ya gitti. Sultanın dergahına geldi ve inayet-i mülki ve bab-ı cemii oldu. Varoluşu ve başlangıçtaki hali ve yokluğu İstikbal-i mülki ile Buhara memnun kaldı. Onlar Semerkand'ı kuşatmak için orada kaldılar. Oradaki bazı büyükler ve emirler şöyle söyledi: “ Mirza Abdullah güzün bol askerî birlikler düzenledi ancak dirliği sağlayamadı.” Ebu Said Mirza emir buyurdu ve oradan ayrıldı ve önemli bir karar verdi.

Kılıç alemleri ve Kaza hâkimi, Mirza Abdullah ile çarpışmak için Mirza Sultan azmiyle Buhara'dan Semerkand'a yöneldi.

325b: Şehzade Abdullah'ın askerleri ve birçok sipahisi toplandı. Ordusunun barangar (sağ) ve cuvangar (sol) kanatları ileriye doğru hareket etti. Bunların bahadırları onları muharebe için düzenledi ve önden gönderdi. Onların ordusunun tarafı birlikte ulaştılar. Ebu'l-Hayr Han ve Abdullah'ın orduları karşı-karşıya geldi. Onların sipahileri ve civanları cesaretle gelerek birbirlerine tek tek saldırdılar ve teker teker döküldüler. Felek-i Devvar takdir etti. Ebu'l Hayr Han Abdullah'ın ordusunu mağlup etti.

Ebu Said Mirza'nın yanındakiler (de) düştü. Böylece bu meydan savaşından kaçtılar. Bu lütufla Hazreti Perverdigar (Ebu'l-Hayr Han) Türkistan'a yöneldi. Şehzade Abdullah muzaffer bahtlı ve şadman kendi tahtgâhına müracaat buyurdu. Ebu Said Mirza mutlu bir şekilde Ebu'l-Hayr Han'ın dest-i hümayununa çıktı. Onlar Bahar'a kadar Türkistan etrafında kaldılar. Nihayetinde Ebu Said Mirza, Ab-ı derhunundan dışarı çıktı ve gitti.

326a: Hazret-i mühimme'nin ahalisi Bedirgah'ta Han-ı Afakın yanında idi. Kıpçak ve Feth-i zikri Semerkand'da Firdevs'e kadar İtibar-i azimeti ile memleketini genişletti. Alem'in iradesi ve memleketin cihanbânisi hakan Ebu'l- Hayr Han.

326b: Güneş'e kadar, Şark ve Garb'ta onun şanı aleme yayıldı.

Ebu Said Mirza Semerkand yakınlarındaki çalışmasında gece ve gündüz bahar boyunca dolandı durdu. Sonra birçok meşakkat ve sayısız zaruret çekti. O, Yesi Kalesini aldıktan sonra onun taraftarları yanına geldi. Penah-ı Feleki Hazret-i Afak ile yetiştiler.

Eşraf-ı mülazametleri Han-ı Alişan'ın (Ebu'l-Hayr Han) mekan-ı müşerreflerine gittiler. Oradan da Kerem-i umumi padişah-ı bâni iltifat-ı azim şahı buldu. Makam-ı an altı değerli ve mükerrerem ile bu envai ikram ve ihsanı ile yanındaydı.

Bu değerli müddet zarfında otağının bir bölmesindeydi. Ve onun bargâhını açtığı anda birçok kişi ve muteber akl-ı kâmil ile uygunluğunu gösterdi. Onların tamam-ı itimadına sahipti. Onun refakatindekiler padişahın yanına geldi ve buyurdular, (ki) o esnada sıkıntılı halleri sözlerinden belliydi. O da anlayış gösterdi. (Onlara) izzet-i arzusunu teslim etti. Bu şartlardan sonra ihtiyat lazım oldu ve arz sundu. Şehzade Devletmend ve kıymetli saltanat-ı padişah-ı ahvali ruşeni müeyyed idi.

327a: Han-ı Süleyman Cenâb-ı Emir ve Ayan ve Tamam-ı Selatiyn ve Feth-i Memleket, Ebu Said Mirza'yı yanına çağırıldı. Onlar orada kengeş yaptılar. Erbab-ı Devlet onayı ile Mülkün Ashabı ve Millet-i Azim (ile) savaşmak için Semerkand'a bildirdi.

Tamam-ı sipahi, zafer-i penahının dergahında, Âlem-i penah-ı hazret (Ebu'l-Hayr Han) yanında hazır bulundu.

327b: Böylece emir buyurdu; Allah-u Teâla-yı Sübhan-i Teâli ve Tamam-ı Leşkeri ve maiyeti ve süvarileri ve hizmetçilerinin yanında Semerkand'a yöneldi. Bu musibet ile Sübhâni azze İlâhı Taht-ı tasarruf kılındı. Zafer-i penahına karşı olanlar Din-i devlet düşmanlarının mülkü ve halkı maksur ve mağlub oldu.

Taht-ı memleket Semerkand'ın liyakatsizliği ile tahtgâhın yanına asl-ı müracaat buyurdu. Ebu Said Mirza hürmet gösterdi. O iyi dilekleriyle hizmet ve tevazu ile bu durumda uygundu. Zira O, gayet zaferin sesiyle mükemmel bir şekilde süslenmişti. Han-ı Felek sağlamlığı ve Padişah-ı cemşid ile izzet ve iftihar-ı selatiyn ve seçilmiş sultan cesaretle ve yüreklilikle İsfendiyar oldu. Evvela Sipah-i zafer penahına gitti. Onun beyleri ve emirleri meşhur ve yigitti.

328a: Düşmanlığı dürtülerek kan ve kin buldu. Yoldan ve doğruluktan ayrıldı. Mızraktan ve dilinden ayrıca ses duyuldu. Muhaliflere bu haber iletildi. Ab-ı tığ'ın ateşi ve baş baş düşmanları oldu.

Ebu'l-Hayr Han yaylakta iken "ber buruc-i Şimal'den" saltanat sancağını yükseltti. Ayrıca hava çok ısınmıştı. Nihayetinde Hazretleri'nin kudretinin ortaya çıkışıyla Perverdigar Hakan-ı Siper-i İktidar'a döndü. Medar-ı emir buyurdu: " Amel etti ve işgali gösterdi." Sipah-i Nusret-i Penah elinden cesaretle vekillere geçti. Zira burada bir cemaat yapılarak (başka) işlerle meşgul oldu.

(Onlar) Taşlık yer denilen yere geldiler. Rabbu-l Alemiyn ve Kudret-i Mülkü Mübiyn Ubur-u Asuman yaz ayında Sahib-i Niyaz (Ebu'l-Hayr Han) (orada iken) rahmet dökülüyordu. Başlangıçta tetkik-i be payı kıymeti haktan benliği renk değiştirdi. Nizamın tesisi ile yeşil yeşil rahmet yağıyordu.

Hakan-ı azamın görünüşüyle belli bir zaman geçti. Kah bulutlu kah bereketli oldu. O atlar Ab-ı didih'te belliydi. Ebrar-ı yezd, Çeşm-i aşıktan müberred-i serkeşti. Böylece diğer atlar ve atlı süvariler yola devam ettiler.

329a: Onun kalbi Bahar'dan Yaz ayına kadar kin ile doldu. Ve Fazl-ı Perverdigar yeşilliklerde ve sınırda zuhur etti ve yakınından geçti. Zira bulutlar gözüktü. Devlet düşmanları Hakan-ı aşkıdan döküldü. Belki avucunda Derya-ı kismetinde Sultan-ı feyz-i El-Amme "beher" diyara ulaştı. Siper-i ez nigarı bulutlar ve yağmurlar ve karlar sonbaharda toplandı. Hakan-ı Gerdanın iktidarı açıldı ve atlılar geceleyin toplandılar.

Yağmur etrafı temizledi. Sipah-ı Nusret Penahı, Zafer-i belirlenmiş destgâhında (iş) kolaylaştı. Orada kale önünde geçit töreni düzenledi. Şehzade Abdullah bin İbrahim Sultan ki; Padişah-ı Semerkand ve Türkistan ve Tamam-ı memleketin Mâverâünnehir ve Kabil ve Bedehşan hâkimiydi. O (savaş alanına) askerleriyle yöneldi. Muzaffer Hanın haberi oldu. Ve emir buyurdu önderlerine ve ordusuna: "Hepiniz benim otağıma gelin".

Şehzade Abdullah'ın askerleri onun dergahında toplandılar ve emir buyurdu onlara: Yaya halinde Sonbahar'a (doğru) Timur Gürgan'ın iklim-i aleminde toplanacağız. (Daha sonra) Taraz'dan askerleriyle çıktılar ve orada askerlerine teşekkür ve hediyelerini sundu. Abdullah geri döndü ve askerlerine para verilmeye başlandı.

Ordu düzenlendi ve debdebeyle ve enginlikle askerler görüldü. Felek-i kem gördü ve aslanlar çıktılar ve savaş için yöneldiler. Sonra geceleyin Felek-i daireleri de Merkezi Han'ın eliyle askerlerin yanında bulundu. Şiraz nevahisi yakınlarındaki Deşt-i Ganu civarında (bulunan) Bulangur (Bulungur) Nehrine geldiler.

İki tarafın askerleri savaş alanına yaklaştı. Kuzey şimalinden Feridunun ordusu bir taraftan bir tarafa saf saf dizildi. Ve Kuzey tarafından Ab-ı Mezkûr'da Abdullah'ın askerleri sağ tarafta duruyorlardı.

329b: Simurg-u Aftabı be Azman-ı mülk ve Ab-ı Siyaset (ile) bu iki ordu teke tek dergah eşliğinde gün batımına doğru geldiler. Ve (orada) gece-gündüz karanlıkta kaçışmalar başladı. Akd-ı pervinin muhafazasında Şah-ı şükûfe'nin arasında "İakzalar" yeşilliklerini gösteriyordu.

Ve gelenlerin önderleri kalenin önünden geçtiler ve mülkünün feleğinde beklemekteydiler. Bu iki ordu karınca gibi çoktu. Onların aslan avcılarını ile beraber diğerleri de savaş alanına doğru geldiler. Alanda kandil ateşi ve lambalar Ruy-i zemin kıskançlığı ile yüce muhafazasında kuruldu. Menzilden askerler dışarı çıktı. Taze bir şekilde ordu yeniden düzenlendi ve tekrardan sancaklar Şah-ı encümenin renginde Âlem-i devlet geri döndü.

Han-ı Cihangir ve Hakan-ı Süleyman, Ser Padişah-ı Felek-i Saf-ı Şikar, Sahib-i Asker Ebu'l-Hayr Han Afrasiyab gibi düzenledi ordusunu. Pay-i azim ile atının üzengisinde ve çevresinde kararlıydı. Bağlılığı tarafından tutulan atının dizginleri ve askerlerin kalbindeki engeller İskender gibi duruyordu. Ordusunun sağ ve sol kanadının cenahında şöhretli Sultan ve Emirleri âl-i mekdar-ı asuman ve fermaney-i zemininde alanın ve zamanın muhatabı oldu.

330a: Suyun titremesi ile yetiştirdi. Kılıcının dehşetinden ayın serzenişinin büyüklüğü ve muhafazası gayet korkunç ve ciddiye. Behram-ı Han, kan içen ve onun akınının siyaset-i savaşı ve şükranı. Zira onun gölgesinin üstünde görülen ve onun Zuhal-ı bülend ve darbelerinin siyaseti gök çadırının altındaydı. Ebu'l- Hayr Han emir buyurdu : “Yiğitlerine ve meşhur beylerine ve eli kılıç tutanlara.” Yıldızlar ve ayın işaretleri çekildi. Onların kükremelerinde ve davulların seslerinde söylendi; Kılıcını kınından çeken askerlerin kılıçları parlıyordu. Âlimler rengarenktiler ve geride durdular.

330b: Tazelikler geçti aynı şekilde felek gemilerinden yıldızlar ülkesine kadar. Onun dizginleri gökyüzünde kaynamaktayken kükreyerek geldiler.

331a: Sipah-i zafer penah önemini gösterdi. Şehzade Abdullah'ın müddet-i gülistanında Saltanat-ı Bostan-ı Hilafet (ile) gelen ordusunun sağ ve sol kanadı kendisinin yanında mükemmel bir şekilde teçhiz edilmişti. Onun yiğitleri ve Ulus-u Çağatay'ın ordusu Âlem-i keşan tarafından ordu-yu meratib gereğince düzenlendi. Onların ışıltı saçan kılıçları ve hançerleri ve kendi muhafazasında Sahne-yi felekin süs ve ziynetini tutanlardı. Böylece temkinli bir şekilde gelenler karşılarında muzaffer bir ordu gördüler. (Onların) askerleri ve yiğitleri, memleketin tanınanları tarafından düzenlemişti.

(Nihayetinde) iki ordunun arasında muharebe başladı. Diğer tarafta oraya ulaştı. Onlar gelene kadar iki dağ ateşi arasında çıkışlar ve yer yer bağışmalar oldu. Askerler saflarında tutkuluydu ve heyecanlı bir şekilde yuhalamalar arasında savaş meydanına geldiler.

331b: Kılıcın parıltısından ve yıldırımlardan ateşli harbler meydana geldi. Feleğin gerisindekiler ile Zengi-yi zemin'den geçtiler. Silahlarından felek misali zemini toz-toprak kaplamıştı. Atlılar bozkırın yeşilliğinde Zemin-i şaş ve Asuman'dan geçtiler.

İki Derya'nın askerleri kılıç, ok, balta ve tedbir-i hun (ile) kan akıttılar. Sancaklar dikildi. Davulların sesi ve atlı süvarili adamlar meydana atıldı. Safkıran yiğitler yokuş aşağıya doğru köy-köy Meydan-ı Altan'a doğru gelerek üzerlerine doğru gittiler. Savaş gününde kan bize kadar geldi. Sipahilerin tenindeki göğsü açıldı. Çarpışma ve hamlede, bahadırlar ve yiğitler iki tarafın aslanlarının felekleri arasında ızdırabtaydı.

Bu zamanda Hür Sultan'ın (Ebu'l-Hayr Han) kaplanları deryada timsah gibi vefayla bağlıydı. Kanlı kılıçları dağıtıldı. Can-ı sitan'ın avucundaki kükreyen aslanlar (onun) emriyle karşı tarafa hamle yaptılar.

332a: Askerleri ırmağa doğru (gitti) ve ırmak kan oldu. Zira Deniz'de yeşillikler buluşmaktaydı. Bu alanı ayrı ayrı seçtiler ve acı çekmekteydiler. Alandakiler ayrı ayrı üzerlerine (doğru) gitti. Boğaz boğaza girdiler. Geride yalnızca kadınlar kalmıştı. Karşılıklı mücadeleler oldu. Biz Siperden Kan deryasına çıktığımızda oradakilerin (üzeri) kan olmuştu. Düşmanlar geçti. (Onların) elinden kah bazılarının canı alındı. Her birinin başındaki miğferler düştü. Padişah-ı Vezirin Mülkleri ve Vezir-i Teâla'nın kutluluğu ile yenilerek düşmanın eline düştüler. Cihan-ı Suz Hakan'ın alameti onların eline geçti. Firuz Şah, (ki) Abdullah onun safları Rüstem gibi parçalandı.

332b: İsfendiyar gibi gelenler cânı ve nazarı getirmiyorlardı. Onların adilliği padişahı cesaretlendirmişti. Savaş gününde atının yuları (ve) savaşın hâkimiyeti onun elindeydi. Zira kurnaz gibi olmuşlardı. Savaşın elinde ve mücadelede cenk-ü cidal kısa sürdü. Âlemlerin yüzü gülmüştü. O Sâhibkırandı. Her gün böyle muktedirdi.

Şehzade Abdullah değersiz atını talep etti. Can-ı selametini çıkardı ama Hâkim-i ezelinin takdiri "cem yezelü" ile yiğitlerin muhafazası ve Zafer-i penahının gerisinde kaldı. Şehzade'ye yardım ederek elinden tuttular. Aziman-ı fermanıya onun tahtı ve tacı "ez Şir-i Setman" düştü ve Âlem-i fena'ya geçti. Şah'ın kanı düştü ve Miğfer-i keyan oldu. Ser-Negune gencin ikbali bostanı, Timur Gürkan-ı ve Gülbani Dâire-yi Gülistan İbrahim Sultan (onun) teninden takdir-i Sübhani ile toprağa düştü. Şehzade Abdullah sene hamse ve hamsiyn ve

semaniye’de (h.855) vefat etti. Daha iyi alpler ve pehlivanlar ve Ulus-u Çağatay’ın Esir-i hadimi Han-ı Afak’ın maiyetine geçti.

333a: Askerler dua ile birlikte yandaki dağa gittiler. Toprak ve Taş kanında boğuldu. (Onun) süvarileri toprağa (semizliğe) saldırdılar ve yağmaya devam ettiler. Halkın cümlesi ve gençleri ve yaşlıları İkbâl-i Hakan-ı Afakın çevresinde toplandı.

Muhalipler bastırılmış ve yenilmişlerdi. Müstehcen yüzüzlüğü, solgun kırmızı yüzü, serkeş ve parçalanmış gönlü ve kasvetli gözleri ile acı çeken kulları dergahına geldiler. (Onların) tacı ve mührü ve niyeti düşmanlıktı. Mülk-ü cihanın fethi ile böylece tamamlandı. Han-ı Âlem devam ederek emir buyurdu: Bahadır ve Yiğitlerine, “memleketin vesair askerlerin Zafer-i peyker’in ordusu ile beraber fetihle ele geçen esirler özgür bırakılsın.”

Hudaydad-ı Nasrat-ı Şehinşah’ın kötülükleri döküldü. Şah-ı Settâr’ı Meydan’ı Asuman’dan Muzaffer-i Kamuran gazal-i Haramiyd Padişah-ı Süleymanın Canibi ve Hayr-ı Mülkü Rikab-ı Nusretin dizginlemesi ile İkbâl-i rikabın inayetiyle mülkünün atası idi.

Onun atının dizginleri ile Murad-ı Canibi Ordu’yu Hümayunu yönlendirdi. Şah, şark kılıcının feleği arasında kan dökerek kendisini anımsattı. Güneş’in ufkunun parlaklığında menzilgâha kendisi geldi. İvedilikle memleketine indi. Cemşidin ülkesine, yıldızlar kümesinden güneşin dairesine kadar fethetmek için gitti. Memleketü’l Vüzera Urus-u Devletin lütfundan Musibet-i Subhani’yi bilirdi. Böylece İhlas-ı Adavatlerini ifâ etti. Vazife-i Hami-yi Sipehsalarını yerine getirdi. Ondan sonra askerinin şükrü ve Hazreti Ali-i Teâla’nın takdiriyle.

333b: Padişah-ı Âlem-i Makam-ı Serveran, Siper-i İhtişamı Sarayın’a Felek-i İştibah ile geldi. Selam-ı Feth-i Firuz-u Mübarek ve Devleti ruz-i yerine getirdi. Aziman-ı Hazreti Hakani’nin işret-i mutluluğu ve cümbüşü ve başarısı ile toplandı. Taife-i Devlet bu nidayla söylendi.

334a: Emirler ve Âlem-i fethi ovada (iken) nakolundu. Çünkü süslü bahçeler dilkeştir ve hürrem-i karar verdi. Fetihden sonra Ebu Said Mirza inayetle ve gayet Sübhan-i hâkime ile Canib-i hakanın (yanına) Semerkand’a geldi. Belde sakinlerinin gözleri ümitliydi ve korkmuşlardı. Zemin, tozlu-topraktan oluşan Zafer-i peykereş (ile) aydınlandı. Tamam-ı ekabir ve eşraf ve ayan, öncelikle vesair sakinler ikamet edenler Semerkand’a geldi. Gelen

ahali şükranlarını sunarak dua etti. Devlet-i Hâce'nin vazifesinin görünümüne eriştiğine söylediler.

Devletin doğuşu humayunu oldu. Adaletin Saye-yi merhameti ve Hüsrev-i ahlakî kara ve deniz üzerinde görülen âlem-i genişletmiş oldu. Eyyam-ü hümayunda ve Afet-i devranında etki eden ve maksatları ve Cihan-ı Fazlî Subhânî ve başarıları Şehzade Ali'nin yanındaki ahali için azimet ve Şefkat-i merhamet ile Huda'dan ümit buldular ve iltimas gösterdiler. Âlem-i Rabbanî'nin iyiliklerinin ortaya çıkışı Rabbaninin müfessirlerine hâkim olan müşkülâtın tenzili ve büyüklüğü ve hâkimiyet inceliklerinin açıklığı.

334b: Kudreti Müfessiriyn el-Muhakkıkeyn Sultanın Ekabiri ve Allame.Bu Hâce-yi azim gösterdi. Mülk'ün hakkının gözlerinden Mukteda-i ayetin keşfi ve Ashab-ı intibahî âlemi hüsrev bilginleri.

El-Hakikatü'l ved-dünya ve-ed-din Hâce-yi Fazlullah Kuddusu'l Sırrıhu'l Âli hediyeleri ve süvereyni. Başlangıçta dergah-ı münasibinde böyle padişah oldu. Mübarek selamlama (ile) feth-i buradan başlattı.

Bidayetin yanında Penah-ı meâlî destgahı ve Han'ın ordusunun Bargah-ı Saltanatı Destgahına teşrif buyurdu. Padişah-ı Âli Cenabı ve Hakan-ı Süleymanın sığınağı tazim ve tekrimi bu büyük Din-i Sürur-u Alleme-yi Ruy-i Zemin dayanağından ve Hüsrevani ve Çehar-ı baş cihan bâni idi ve buluştular.

Güneş ve Ay iki adımda kendisinin Memalik-i penahı oldu. Biri Şah-ı İklimin fazlî ve zenginliği diğeri Han-ı cemi kadiri ile dolaşan gözleri, yalnız Padişah-ı Tahtı Celali – diğeri zuhur eden kudreti zü'l celâli Sultanın mülkü ve İklimi ve'd-din – Güneşin muhafazası yüce Hâce-yi müdavim Mekan-ı âlişan-ı zibânî keramet-i beyanı açıklayan öğütlerin dili ve pend ve vaazları Ercümen-i tefsiri ayeti beyanatı (ve) kalam-ı kerametleri.

Teâla'nın takdisi ile kutlu günlerde Semerkand'ın aslanları Tamam-ı Memalik-i İslâm Arab ve Acem ve Türk ile vücut buldu. Şeref-i ferzandan ercümend-i zaferi bereketi âli hazretinin yüce övgüsü Gazi-yi Memalik-i Münci el-Halayık-ı Memalik-i ilânı alleme-yi zaman.

Güzel beyanın habercisi adil ve ihsan Sultan'ın ekabir-i afakının varisi Serir-i şeriat geldiğinde, istihkakı Efzal-ı barınağı ve'l Şerefü'l âleminin kısmeti halik-i mülk-i alışandı.

Sultanın ili fazl oldu. Onun yanında âlemi ve Üstad-ı Nüktedan Felek-i Tıfıl-ı mekteb idi. Menazim-i el-Hak ve'l Yakıyn Varisi el-enbiyai ve'l mürseliyn ed-düvel-i hakan-ı göksel-i mihr-i adaleti akdir-i gaza-yı felek hükmünde oldu. Hakkın ekseni ve'l hakikati ed-dünya ve'd-diyn Hace Abdullah ve's-sallallahu Teâla ve etbai ve muazzaz ve müşerref.

Semer kand'ın birkaç belde-i mahfuza derece-i ahd-ı zaman ve asr-ı ve onun ekabirinin Ercümend-i ayanı ve eşrafının saadetmend hâli yoktu. Zira galibi kuşkuydu. Büyüklüğü, vârluşunun cömertliği ve kereminin faziletleri ve kerameti.

336a: Ahlak-ı hamide-yi evsafın beğenilen ekabirinden, Semer kand'ın büyüklerinin önde gelenleri ve bilginleri ile cömertlik kuruldu. Ümitleri fazladan Hazret-i Teâla ve takdisi ile bu oldu. Eftab-ı devlet ve İkbal-i vesilesi ile coşkulu Celal-i hazretinin saadetini ve Kıyam-ı Erbab-ı Megarinin fazlı ve keremi ve ashabının duruşu ve'l celali ile sürekli bağış ve dua etti.

Müracaattan sonra, Hace-yi Âli Mekan Ordu-yu Hakan-ı Muadalet Sultan Ebu Said Mirza günbegün nadir hediyelerini layık bedirgahına gönderdi. Zira Padişah-ı mezkûr gayet Sübhani ve Yemin-i himme ve tertibi ile Hakan'ın tahtı üzerinde başarılarına karar verdi. İttifak-ı devletin erbabı ve önderleri mülkün ve devletin sahibi, Azimi Şir-i Âli-yi İftiharı el-Hatunları Rabia Sultan Begüm (ki) Sultanı Şehit Uluğ Bey Gürgen Nurullah-ı şatafat ve büyüklüğü ile Tamam-ı Selatiyn-i Pâki Din cihedi Harem-i Hanı Süleyman'ın itaatındaydı.

Ulular, yüzyılda ve anlarda ve emirlerin görkemli mekanları bozkıra Belkis ahdı ile gittiler. Şeraidler ve nikah orada yerine getirildi. Kaftanlarla Padişah-ı bâninin ihsanları ile hüsrevani başı yükseldi. Sonra geri döndü. Han-ı Derya Süleyman'ın nitelikleri.

Memleket-i Semer kand'ı süsleyen, bahş eden Ruy-i zemin tesadüfen (kendini) gösterdi. Firdevsi mertebesindedir. Keza o latiftir kerimanı ve cazibesi incedir. Adil ve samimiyetle ruhunu yüceltti. Ab-ı ibareti öğretilen makbulü verimlidir. Merkez-i Asya Tatar meşkbarnının evladı sürekli hüsrevan ile yüksek miktarda Padişah-ı zengin nefis nefise ve Can-ı aziz beraber erişti. Bu memlekete ağırlığını koymuş ve gayet himmet ve Nimet-i müteâmmi Zü'l-Celali (ile) Sultan Ebu Said Mirza'ya bahşetti. Kemali, Cömert-i kerim-i selayetinin mâiyetindeydi. Hakaniyn'in Âli Semim-i Miktar-ı muktedir oldu. Vücudu kudret buldu. Mutluluğunun sebepleri coşkusuydu.

Han'ın işleri muzaffer ve mutlu, Selatiyn-ı meşhur ve askerlerinin yardımıyla mülkü, Deşt-i Kıpçak'a ulaşarak oraya yerleşti. Sipehdarın askerleri penahında yüküyle beraber

gerisinde gözüktü. Adl-i ihsanı ile dil döken Sahra-ı Nişanyan, eğlence ve neşeyle, önderleri başarıyla karar verdiler.

6.3. EBU'L-HAYR HAN VE KALMUK MÜCADELESİ

Semaviye gösterilen ayda ve aşta “ Uz Timur Tâşî”, (ki) O Padişah-ı Kalmuk idi. Zira Han-ı Alişan’ın azimet ve mutluluğu (sayesinde) onun göğsünde ateş ve kin doğdu. Bu şeytanî yıldızın kıvılcımları ateşlendi. Emirlerinin ve Serdarlarının, kendi yanına gelmesini emir buyurdu. Ona göre, “ Ebu’l-Hayr Han’ın çok malı ve istimdatı ve mülkü dışında başka değerli malzemeleri” vardı. Ebu’l-Hayr Han Yaylak’ta aşk ve işret işleriyle meşguldü. Ona karşı haber verildi ve (Kalmuk) askeri hazırlandı. Onun önderleri şevk ile oraya gittiler. Onların gözden kaybolması ve gelmesi ile zuhur ettiler. Ordunun beyleri ve emirleri bu yoldan “bozuk yol”dan gittiler. Padişah’ın sözü ve Âlim penah-ı Maslahat-ı dirliktedir. Uz Timur Tâşî “Askerlerine ve Emirlerine savaş için hazır olmasını emir buyurdu.” Diğer bir başka sayıca kalabalık ordu da (istikrarlı bir şekilde) hazırlandı. O daha sonra savaş malzemelerinin getirilmesini söyledi. Daha sonra “Cucus” denilen yere ulaştılar. Onlar kendilerine güven ve iman ile geçtiler ve Ilgar yolu üzerinden devam ettiler.

Kale-yi fethi için böyle sayısız asker toz-toprak içinde çadır evleriyle beraber gitti. Zira latif arazi ve nemli bölümler içinde sayısız asker geldi. Onların gezgin hayvanları, Şahları önderliğinde yol boyunca askerlerin itibarı oldu. Böylece, Han-ı Kalmuk’un önderliğinde askerlerin ilerleyişi devam etti. Sipah-ı hayrah’ın kısmetiyle savaş için yöneldiler.

Han-ı Feridun Ebu’l-Hayr Han haberi tahkikten sonra ordusunun tamamına emir verdi. Nusret-penahına canlılıkla geldiler ve ordu savaş için hazırlandı.

338a: Haber askerlerine ulaştığında Mah-ı Han Bargah-ı Feleğin Penahın’da toplandı ve emir buyurdu. Sultan-ı Meşhur, Hür Sultanlar ve Ahmed Sultan ve bazıları yanına geldi. İşin özü evvelde saygı değer Seyyid-i Ebrar ber-dereceyi emaret ve risalet-i yadigar Sahibü-l Düvel-i Fukara-yı İftihar-ı Âli Haydar Kerrar: Kul Muhammed Seyyid, (Prens) Ali Devil, Kara Seyyid Buzancar, Kıyat-Hasan Oğlan Çimbay, Pişkade Oğlan İcan, Mustafa Oğlan, Timur Oğlan Suyunç, Bukai (Buga), Mahmud Bey Kongra, Devlet Hacı Divan Kuşçu, Tuli Hoca Kuşçu, Kongur Bay Kuşçu, Kebek Bey Kuşçu, Sarı Şişman Kıyat, Ebu Bekir Numan, Yakub Durman, vesair bahadırlar ve askerler Ebu’l-Hayr Han’ın yanına geldiler. Onlar düşmanın yanına doğru “Kök Kaşan” denilen mevkiye gittiler. Han-ı Alimgîr’in bahadırlarının gücü, kadınları ve

önderleri kırıldı. Deryanın dalgalanması ile gittiler. Neferlerinin sesi ve davulları Siper-i Devvar da zuhur etti. Keza bu mevzu Kök Koşan'da meydana geldi.

(Onlar) Çıraklı Kıyat denilen yerden, [oradan da] Nur-u Nuziyadaki yere ulaştılar. Zikredilen yere geldiklerinde “muzır ordu” orada kaldı. Oradan da Kuh-ı Aynî tarafına doğru gitti. Burada iki ordunun hakanı, ekabirleri ve beraberindekiler ve diğerleri de ulaştılar. Bu iki ordunun sesi, davulları ve seda-i kös ve bağrısmalar ve feleğin birleşmesi (ile) yüce makamda Mah ve Pervin ortaya çıktı.

Han-ı Kalmuk orada gözüktü. Onların ordusunun birçok sipahi ve askerlerinin ünlülerinden olanları kendisini gösterdi. Onların arasına sulh için haber verildi. Padişah-ı İslâm penahına eriştiler. Onların arasına gidenler feryad ettiler.

338b: Zira Hür Sultan, vesair meşhurların kavramından hadis el-salah'ı iyice gafil oldu. Kalem-i Takdir-i Padişah-ı Vezir-i Teâla ve Takdis-i şehadeti bu iki Sultan, din ve perver ve bahadırlar mamurlar ile mücadele etti. Sulh sözünü söyledi ve yanına gittiler. Gayet şecaat ve cesaret vardı. Düşman askeri onun nazarına gelmedi. Ateşli hamle (de) savaş başladı ve alevlendi. Ok ve Balta; ayrıca hançerler ile (savaş) devam etti. Savaş alanı kan dolmuştu. Hür Sultan (Ebu'l-Hayr Han) ve Ahmed Sultan'a kadar.

Kükreyen aslanlar hücre sıcaklığında yanmıştı. Düşmanın menziline hamle yaptılar ve her hamlenin toplamında ön ayak oldular. Aslanlardan haber geldi. Ebu'l-Hayr Han'ın ordusu içindeki “muhalifler” Sultanın askerleri arasından çekildi. Ordunun diğer kısmı şehadet derecesine ulaştı. Han-ı Behramın savaşa iştirak edenleri dağıldı. Zira yüce hanın tebliği buydu.

339a: Yiğitlerin menziline askerin şanına layıktı. Yekdiğerine hamle yaparak ok ve hançer ile birbirlerinin üzerlerine saldırdılar. İki ordunun da askerleri bir o tarafa bir bu tarafa savruldu durdu. Birçoklarına darbeler indirildi. Karşılıklı olarak bir diğëerinden bir diğëerine meşhur önderleri meydanda söylendi durdu ve belirsizlikler peyda oldu. Ondan başka savaş meydanında seslerin çıkışı ve onların zırhından çöşkun denizin gürlemesi meydana geldi. Feth-i zaferinin yanında (galibiyet) düşmanların ve muhaliflerin oldu.

Hakan-ı Afak, Sığnak kalesine geldi. Muhalif askerler çapulda ve yağmayla meşgul oldu. Onlar bozkırda, Padişah-ı Hükm-i Fermanında Kudur-ı Kahhar'ın talepleriyle Felek-i devvar zorluklarla gece-gündüz yürüdü.

Han-ı Afak Sığnak Kalesinde karar verdi. Kalmuk padişahına bir sorumlu kişiıyi gönderdi. Sulh isteği ve uzlaşma istedi ve antlaşma yaptılar. Müracaat buyurdular. Oysa, Han-ı Kalmuk'un askerleri Türkistan etrafından şahruhiyye ve Taşkent yakınlarına kadar ahalinin ve vilayetlerinin ganimetlerini aldılar.

Sulh ve Bariştan sonra, Uz Timur T yi'sinin askerleri Sayram'dan mutluluk ile "Ab-ı  pusu" yöresine doğru gittiler. Malzemeleri ve ağırlıkları ve ilave eşyalarını yanına aldılar. Onlar Ilgar'a gitti ve orada onun askerleri toplandı. Kalmuk askeri ve sipahileri kendi başkent tarafına gitti. (Onlar) mirasını burada buldu.

Ebu'l-Hayr Han Selatin-i Penah ve şehinşah'ın askeri onun yüksek makamında toplandı. Uz Timur T yi'ye müracaatından sonra Sığnak'tan dışarı  ktılar. Ebu'l-Hayr Han'ın il ve ulusu toplandı. Ebu'l-Hayr Han memleketlerin zabtını ve yurttaşlarını düzenledi. Sipah-ı zafer-i penah meşgul oldu. Bu az zamanda adil ve ihsan han Deşt-i Kıpçak'ta biraz zaman geçirdi. Maiyetinin tamamı Deşt-i Kıpçak'ta oradan oraya dolaştı. Taht-ı Han onlara yanına gelmelerini emir buyurdu. Feth-i devletini cihan tahtı üzerine bin  etmesini ve Makam-ı âlem-i fethi feyz-i fazlıyla karar verdi. Onun yönlendirmesiyle, ince sözüyle Hadise-yi Mucize-Nizam-ı Seyyid İnamı Aleyhisselam-ı ve's-selam.

Taninan Kutbu'l evliya ve Ahyar-ı vazifesi; haberlerden önce makbul nden " Abdullah Kuddusu-l Sırru  lem-i rakımpz de'nin tüm beyanıyla vefatı.

340a: Ebu Said Mirza, benzer işlerde  ağatay-ı felekinin yadigar ve takdiri (ile) Hazreti Perverdigar'ın ... zira Bahar'da olmuştu. Serkeş ve perişan günleri oldu. Padişah-ı inayet ve Padişah-ı ruy-i zemin idi. Asuman-ı ve Zemin-i Teâla şani ve Azim "Yesi Kalesini"nin membalarında Kale-i Türkistan'da idi. Taht-ı Tasarruf (bizzat)  ıktı ve içeriye doğru yöneldi.

Feyz-i Asar-ı Sultan-ı Memalik-i Tarikat-ı Padişahı İklimin hakikatı "Hace-yi Ahmed Yesevi Kuddusu'l Allah-u Sırrahu'l Azim-i âlemi'nin yanından geçti. Bir zaman sonra o menzilde "Beheşt-i Ayni Revi" zemininde ihlas okudu. Asumanın yanında dua ile o zamanlar bu Vazifey-i ubudiyyet ve Ferman-ı perverdikarı devletin esenliği ve uyanışı (ile) Server-i Evliya Hace Ahmed Yesevi'nin yanında bulunuyordu. Orada iki Leşker-i Ekabir Meclis-i İşan'da hazır bulundu. Ebu Said Mirza oradan kalktı. Padişah-ı İklım-i Hakikat İltimas (ile) Fatiha süresini okudu. Hoca buyurdu : "Bu azizin ahir-i meclisinde Fatiha süresi'ni okuyanlar mezkûr Sultanın itibarı ve Vilayet-i penahının mutluluğu idi. Mezkûr şehzadenin talebinden sonra

İftihar-ı Evliya-yı Ruz-i zemiyn bir iş buyurdu. Zira onlar Taşkent'ten geldi. Hazret-i Vilayet-i Penahının yanında haberi öğrendi. Beraberindekilerle birlikte yöneldi. Zira Ebu Said Mirza'nın yanındakilerin bakışları Vilayet-i penahı'nın yanındayken yerdeydi. Onlar ivedilikle devam ettiler.

Onlar orada kendi elbiselerini çıkardılar ve ince elbiselerini giydiler. Beraberlerindeki ve yanındakilerle de oraya ulaştı. Onlar Allah-ü Teâla'dan “fetih” niyazında bulundular. Hoca buyurdu: “ Feth-i heman” oldu. Emir-i Sultan Evliya-yı Türkistan üzerine dualar okundu. Onların ayrılmasıyla eser tamamlandı. Ekseriyetle, diğer iltimas ve dualar ile yalvarıp-yakarmayla.

340b: Ebu Said Mirza, Feth-i hanendelerin ismi ve isimlerinden Hazret-i Subhani Teâli'nin takdis ve tazimi (ile) öğrendi. Buna karşın muhalifler, Seyyid-i Devvar'ın dua ve ihlasıyla bitirdi. Bunu okuyanların isimlerinin ve muhaliflerinin yanındakiler meydan ve Feth-i nusret ve Hudavend-i subhani ve Teâla-yı talibinin Eser-i kudretinden ve inayeti ve gayet Âli-yi Teâli Şan ve azmi ber-bâni idi. Zira Han-ı Süleyman Ebu'l-Hayr Han nur-i kabri Padişah-ı mezkûra günbegün muhalif olmuşlardı. (Onun) askerleri ve yanındakiler hazırlanmıştı. Ateşli harb ve Muharebe-i kıtal ile meşgul oldular. Emir Sultan Argun, Ebu Said Mirza'ya : “ Hazreti Hâce ferman buyurdu”. Ebu Said Mirza : “Fırsat ve vefa yoktu” dedi. Negâm-ı ruz cenk ve cidal zamanıdır. Diğer cengaverler de hazırlandılar.

Askerler, Asuman-ı ilahinin tevfiğiyle Subhani'yi Mirza'ya söylediler. Bizim canımız kendisinin özverisiyle şöyle ifade etti: “ Onların tahtı acıklı ve kötüydü”. Oradakiler (de) şöyle söyledi: “Başkaldırmaya karşı Emir-i şimşir çekildi. Onların merkezi ve mirzanın hürriyeti eline geçti. Tevekkül ve ihramla ve muvazayla yüceliğini göstererek geldiler.” Orada iki rekat namaz kıldılar ve onun ismiyle oradaki muhaliflere darbe indirdiler. Emirleri buna şâhid oldu. Hazreti Hâce, beyaz bir at üzerinde süvarilerle birlikte atıldı. Muhalif askerlerin arasından geldi. Askerleri Şehzade Abdullahı anlattılar: “O yıl düşmanlarının perişan edildiğini ” söyledi. Ebu Said Mirza, sonra, namazının edasının teslimi ile Hazret-i niyazı ile atına atladı. Emirler : “Hacenin yanındakiler (onu) gördü ve kıvraklıkla atına bindi” dediler. Muhalif askerlere doğru saldırdılar. Mirza buyurdu: “Zamanında ben de atımdan indim. İleriye doğru atıldım ve onları gördüm” dedi. Sonra orada o düşünceyle yakalanma korkusuyla hakikaten namaz ve dua ile meşgul oldum. Zira Ebu Said Mirza'nın bu kerameti ona denkti. Tam bir güvenle Feth-i nasrat savaş için atına bindi.

341b: Be hadd-ı Kudderatü'l Evliya Hace Ebu'l Nasr Parsa Rahmatullahı Teâla görüldü. Onların yazdığı Şeyh Ebu Bekir Kuttabi'nin büyükleri Müşayih-i eyyam idi. Onun ziyareti ile Kutb-u Evliya'yı Hace Ali Hâkim Tirmizi Kuddusu'l-Sırruhu gitti. Hace : “ Biraderim Ebu Bekir mahallesine gitti. Bugün birlikte memnun kaldılar ve şeyhin elinden tuttu" dedi. Hace oradan dışarı çıktı (ve) Tirmiz Nehrinin kenarındaki bir yere gitti. Bir müddet sonra Şeyh Ebubekir'i ziyaret etti. Ab-ı Tirmiz ve Kuh-ı Tirmiz'in görünüşü belirsizdi. Görülen bozkırın gayet sığ zemininin birçoğu çekildi. Taht onların arasında bu sahrada kuruldu ve yün elbiselerini giydi. Heybetinin tamamı (ile) tahtın üzerine oturdu. Sonra Hace'nin yanına ulaştı. Büyük bir tevazuyla aşağıya doğru inerek yanına geldi.

342a: Hace'yi taht üzerine oturtular ve büyük diğer pehlivanlarla beraber karar verdiler. Sahra-yı leşkerin, sipahi ve bağlı kollarının ve süvarilerin kılıcı, pehlivanları saf kırandır. Onların arasında yek Padişah-ı bâni-yi muazzam'ı getirdi ve vilayeti onun üzerine yaptı. Kendisi: “İlerideki tahtı (kendi) üzerine yaptı ve sahibi oldu.” Saltanat kefenini getirdi ve eyaleti onun üzerine yaptı. Bu Sipah ve Ordu-yu tâbiler Hükm-i ferman idi. Onların nazar-i gayiz idi. Ben onun makamında hayretle beklemekteydim. Hace Mahmud Ali Hükmî: “Ey Biraderim hayratında ben söyledim ” dedi. Acaib ve Garaib bakışında birçok der nazar-ı geldi. Ama benim başlarındaki olaylardan haberim olmadı.

Hace buyurdu : “Bu yer ben-i İsrail'dir. Kavm-i Musa Sallallahu Ala Nebiyyu-l ve'l Âli.” Birkaç sene sonra buraya geldi. Bu durum hikâyenin Tahsil-i kisasında enbiya ile yazılmış ve bu büyük eskiden bu tahtta oturmuştu. Halis nâmına sahipti, Kutbu-l Abdal'dı ve ben Kutb-u İrşad idim. Ben ittifak olmadan o işi yapamam. O, Padişahın ziyaretini kabul ettirmişti. Kayser-i Rum idi. Onun bazı nahoş hareketleri belli oldu. Bugün İklim-i Rum Padişahı onu yakaladı. Onun mansabı su tarafında ve hayat-ı mazuldu.

342b: Vefakâr Padişahzâdenin müddeti doldu. Felan “.....” menzilde niyaz ve ihlas ile hazretin bedirgahında bekledi. Niyazı olmadan ve işini Bende-i nevaz (ile) arz etti. Bugün bu isim İlâhi-yi padişah'a saygı buyurdu. Şeyh-i Ebu Bekir : “Ondan sonra onun önemi benim için küçük idi” dedi. Hace'nin kendisini Tirmiz Nehri kenarındayken gördüm. O haneye ulaştığımda bu vakıanın gerisinde bu hikâyeyi yazdım. Beş ay sonra bezirgahta yanına gittiğini “ Felan gün felan padişahzade ile müddet-i adadan dışarı çıktım ” dedi. Asker ve Sipah-i Rum oradan cenke gitti ve savaş oldu. Saltanat-ı Rum karar verdi.

343a: Askerlerin önderleri memleketlerin zapt edilmesini sağlayarak emrindeki (askerleri) hadd-ı femaniyle yerleştirdi. (Bunun üzerine) Muhalifler ve düşmanlar “ism-i tığ” ile meşakketle bozkıra gittiler.

Babası, zamanında bahadırlarına : “ Yiğitliği ve cesareti Rüstemin dostlarından ve Sam-ı Neriman idi ”dedi. Tamamının yakınları ve seçkinleri Uluğ Bey Gürkan’ın yanında idi. Ferman-ı Sultan Uluğ Bey Gürkan’ın tahtının yakınlarını Şehzade Abdülaziz için düzenlemişti. Şehzade Müşarünileyh (onun) çeşitli nimetlerini şefkatle dağıtmıştı. Zaruret-i Taht-ı Mülaziman Mirza Abdüllâtif geldi. Onun cemiyetinin velinimeti kendisine sahipti. Ve o Abdülaziz’e kin ile kasd etti. Altı ay sonra Mirza Abdüllâtif “Deribağ Meydanında” Çehar Baliş cihanbâni zamanında (öldürüldü). Başarılı ve iyi kalpliydi. Onu Abdülaziz’in yakınına getirdiler. Abdüllâtif, onun elinde burada uyanmakta idi. Hüsrev Şeyh Nizami Âli Rahman onun üstündeydi. Hasbihal ettiler ve dışarı çıktılar.

343b: Âlem-i nuri ziya ile kendisini aydınlattı. Şehzade-i Hatır-ı Perişan, Bağ Meydanında atına bindi. Azimetinin canibinde Bağ-ı Çaher’e odaklandı. Babasının zamanında bahadırların ok ve kını karşılıklı olarak yerleşti. İki Bey ve Can-ı Setan tek ok ortasından ileriye doğru yakındaki mevkeblere şehzadeler de gittiler. Şehrin kapısından dört yana Sultan-ı Ruzgâr’a çıktılar ve yerleştiler. Biri Divar-ı Bağ tarafında, diğeri ise Hendek tarafında babasının yanındaydı ve düz bir yerde duruyorlardı. Bir nevi, yanındakilerle beraber Selatiyn-i Yüce Mekan (da) geldi. Mevakib-i Kevakib Eser-i Sultan-ı Felek Peyker geçti. Babası zamanında tevekkül üzerine Kerem-ü mülki müstean idi. Gönlü ve canından yakalanan beyler ve Can-ı setan mülküne bir bir yerleşti. Altmış emirden”....” El-emir çekilerek tevdi edildi. Bu ok ve ferman. Muktedir ve güçlü düşmanların arasından bir ok Mirza Abdüllâtif’e ulaşarak sinesinden yüce başına değdi.

344a: Darb-ı heman, yalnız, ok ağacında hüsrevani idi. Zira söğütün yaprağının sertliğinden oldu. Düşkünlüğü toprağa artmaktaydı. Zira Peder-i büzürg birader-i meşhurdu. Gaddar, Felek-i Emr-i Ferman-ı Perverdigar-ı Teâla-yı Şanı ona erişti.

Akıbet-i zulüm son buldu. Nihayet zulüm işlerinde Gazab-ı elim Mirza Abdullah’ın yanındakiler ve beraberindekiler yer almadı. Şehzade’nin naaşıyla meşgul oldular. Babasının zamanında onun yanına gitti ve geri döndü. Türkistan civarına gittiğinde onun askerleriyle beraber babasının kaniyle Hüsrev-i perviz-i ferman verdi. Ondandır altı ay sonra geçti. Muzaffer,

onun babasının kendisi Mütevekkil-i Halife oldu. Keza bu altı ay içinde Mirza Abdullâtif de öldürüldü. Meşhur emirlerden Ulus-u Çağatay ile İttifak-ı Büzürgan ve Ekabiri.

344b: Semerkand eşrafı Şehzade İbrahim bin İbrahim Sultan bin Şahruh Sultan'ın tahtı üzerine oturdular. Saltanat-ı Mâverâünnehir vesair vilayetler üzerine karar verdiler. Şehzade gibi Ebr-i Nisyan dest-i sehaveti (ile) ihsan verildi. Hassa ve Ahali onun ihsanından kendisi memnun oldu. Bu vakiada Mirza Abdüllâtif'in değerli çocuğu Muhammed Cuki Mirza karar verdi:

Bir müddet sonra Devletinin yanında Ordu-yu Hümayün Hilafet Penahı Ebu'l-Hayr Han, ki onun kiblegâhı Selatiyn-ı Ruzgâr-ı Hakan-ı Kabe arkadaşı mukadder oldu ve yanına yöneldi. Asitane-yi Sultan onun yanına ulaştı. Şeref-i destinin elini öpmesiyle şeref buldu.

Han-ı Derya neval-ı kudreti muzahher-i zu'l celali idi. Onun gölgesinin azimetinde altında ve merhametinde kendisinin şefkati yerindeydi. Kendisinin ahaliye ihsanı ahvaline şamil idi. İyiliklerinin çeşitliliği onu yüceltmmişti. Ziyadesiyle hazırlıklı ve Âli ve Setare-i azimi “ kayd-ı fi ahd-i” ve belkiseyn zamanı. Sonra Sultan Begüm, hürrem ve muhteremdi. Muhammed Cuki Mirza, güçlü ve şefkatli biraderzâdesinin yanına geldi. Hal-i müreffeh ve Han-ı Süleyman'ın yanındakilerin işlerinde isyan baş gösterdi. Birkaç zaman sonra, Ebu Said Mirza Horasan ve Mazenderan vesair memleketlerin fethiyle meşgul oldu.

Muhammed Cuki Mirza, Semerkand-ı Raiyyet-i Saltanat-ı Miras-ı hayali (ile) Bozkır Hanı'nın yanında Feridun-u Maab-ı İltimasın ordusundan meded umdu.

345a: Din-i nimet ve Hakan-ı Memleket, Semerkand-ı Taht-ı Tasarruf'un kendisini Hazret-i Hakanı İltimas Ebu'l-Hayr Han kabul etti. Berke Sultan ve Pişkade Oğlan ve bahadırlar toplandı. Muhammed Cuki Mirza, Semerkand vilayetine gitti. Muhammed Cuki Mirza'nın bağlılarına kerem ve ikram gösterildi. Keza Ebu'l-Hayr Han'ın hastalığı ölümcüldü. Sir-i Şikar idi.

(Daha sonra) Türkistan'a yöneldiler. Zafer ordusu Penah-ı Türkistan'dan geçti. Onlar Taşkent ve oradan da Şahruhiye'ye geçtiler. Onların büyük emirleri Çağatay'ın sureti gibi, Emir-i Nuri Said'in kuvvetleri (ve) Emir Sultan Argun, Ebu Said Mirza'dan yüz çevirdi. Muhammed Cuki Mirza'ya katılan askerler ve Uluğ Bey'in vilayetlerinin bazı askerleri “*Çağatay'ın işleri gibi*” Felek-i Devvar ile onun yanına geldi. Muhammed Cuki Mirza askerlerinin Tamam-ı ihsanıyla kendilerinden ümitliydi.

Askerlerin başarılarıyla, evvela Receb ayında Taşkent'i ele geçirdiler. Sonra Ceyhun Nehri üzerinden Semerkand civarına geldiler. Emir Mezid Argun da onun yanına geldi. Ebu Said Mirza ve onun cesaretli askerleri ve meşhur emirleri da yanına geldiler. Semerkand şehrinin askerleri ve sipahisi savaş için düzenlendiler. Bozkıra Ferman-ı mülki Allah'ın takdiriyle geldiler. İki ordu da söz ve ihtişamın yanına ulaştı.

Davulların sesi evc-i felek etkisiyle ulaştı. Yiğitler ve Sipahiler ateşli harb ve ölüm ile heyecanlandı. Savaşın aslanları mücadelerinde ateşliydi. Savaşın başlangıcında meydana yiğitlerini gönderdi. Onların yanına hamle-yi bahadır ve savaşçılar da geldi. Sultanın gönlüne ve canına yakın, meşhur emirleri birbirine hamle yapmaya devam ettiler. Muhammed Cuki Mirza askerlerinin kalbine emir buyurdu. İşlerinin tamamında celayirinin yanındakiler muhaliflere hamle yaptılar. Emir Mezid Argun ve yanındakiler Semerkand'a askerlerini gönderdi ve adamlarına (hedefi) gösterdi.

Emir Mezid Tarhan'ın askerlerinin ve yiğitlerinin birçoğu öldürüldü. Onun kalan askerleri de hezimete uğrayarak kaçtılar. Muhammed Cuki Mirza'nın ordusu arkada kaldı ve kendisi de kaçtı. Ayrıca onun askerlerinin çoğu öldürüldü. Son emirleri Emir Ferid Şehr-i Semerkand'tan geldi : "Şehr-i ayana hazır olunmasını emir" buyurarak imarethanesine gitti. O (emir Ferid) istihkamlara doğru gitti ve kalenin istihkamlarını ve donanımını tamamladı ve tekrar geri döndü. Vakıanın suretini ve elindekileri sundu. Onların tamamı Padişah-ı İslâm'ın Bedirgahında toplandılar ve Horasan'a gittiler. Zira onlar muktedirdi. Ebu Said Mirza hakkında ve onun askerlerinin bilgilerini verdiler. Horasan askerinin hazır olmasını, Mâverâünnehir ve Türkistan askerleri ve sipahileri de savaş için Bedirgah'a ulaştı. Siper-i Hurşid-i Devlet ve Cemşid (ile) Ebu Said Bahadır ve onun yanındakiler Semerkand'a doğru yaklaştılar.

346a: Muhammed Cuki Mirza yenildikten sonra Emir Mezid Tarhan kaçtı. Ebu Said Mirza zafer kazanan askerleri arasında Semerkand tarafına yöneldi. Onun askerleri ve sipahileri Semerkand şehrini yağmalayıp şehri talan ettiler ve ganimetlerini aldılar. Bu haber Muhammed Cuki Mirza'ya ulaştığında o elindeki malı-mülkü ve ahalisini uzunca müddet toplayamadı. Yağma ve Talandan sakınmak için belirgin bir şekilde gazabtan ve Padişah'ın kahrından korktukları için saklandılar.

346b: Zira Askerler duruma hâkim oldular. Yağma ve Talan kısa süre sonra bitti. Ahalinin malı-mülkünün yağmalanması kısa sürdü. Tamamen korkusuz bir şekilde yüzlerce yağmacı ve maiyetleri bozkıra bölük bölük gittiler. Muhammed Cuki Mirza'nın yanındakiler de geri döndüler. Bu insanların birçokları Türkî göçerlerdi. Mülkün sahipleri Muhammed Cuki Mirza'nın yanına geldiler. Onun yanındaki askerler ve sipahiler de ayrılmaya (devam) ettiler. Bu Türkî göçebeler Muhammed Cuki Mirza'nın cemiyetindeki askerlerle tokalaşarak ayrıldılar. Onlar Semerkand şehrinin dışında Buhara kalesinin ve diğer bazı kalelerin vesair vilayetlerin civarında toplandılar. Askerler, Tahtın tasarrufu ve nevvabları Muhammed Cuki Mirza'dan ayrılarak geldiler.

Memalik-i ayan ve korumaları, yollar ve müstahkemler üzerinde dürüstlükte Muhammed Cuki Mirza'nın bedirgahında toplandılar. Mülazımlar ve Uluğ Bey'in askerleri, Saye-yi İkbal-i Muhammed Cuki Mirza Tab ve Eftab arasında olaylar oldu. Muhammed Cuki Mirza'nın çevresindeki vilayetleri ele geçirdiler. Mevzu-yı Kufiyn ve nevahilerine geldiler ve burayı da aldılar.

347a: Haber Sultan'a geldi. Ebu Said Mirza da teyit etti. Muhamed Cuki Mirza askerlerini ve ordunun önderlerini geri çekti. Maslahat-ı mülki ve Devlet-i muammar idi. Sultanın önderleri Deşt-i Kıpçak'taki (olayları) onlara anlattı. Askerleri çok ve sayısız sipahi ve ahalinin himayeti ile Muhammed Cuki Mirza'nın uhdesinde toplanarak Ab-ı Amuye'ye gittiler. Savaşçılık melekeriyle eğitilmişlerdi. (O askerler) Ab-ı Amuye'den geçmediler. Muhammed Cuki Mirza'nın emriyle Tebriz'e gitmeye karar verdiler. Zira Emir-i Çağatay, Emir Sultan Argun ve Emir Nur Said ittifak ile ona katılmadılar ve Ab-ı Amuye suyunu geçtiler.

Sahra-yı Şahrüh'ta orduyu düzenlemek amacıyla durdular. Keza, onlar geldikten sonra Ebu Said Mirza'nın bazı emir ve askerleri Semerkand'ta ondan ayrıldı ve bazıları da kaldı. Bundan dolayı birçok hile ile Ebu Said Mirza aldatıldıktan sonra Muhammed Cuki Mirza bu yoldan ve uygun sokaklardan Devlet-i muharriyi yanında topladı ve ahali ona müracaat etti. Bayrak kaldırdılar ve askerleri yanına çekmeye başladı. Muhammed Cuki Mirza'nın haberinin olduğunu biliyorlardı. Eğer yanındakiler ayrılırsalardı, onlar, Ebu Said Mirza'nın yanına gelecekti. Ebu Said Mirza'nın askerlerinin elinden zulüm ve haykırışlar duyuluyordu. Onlar isyan etseler ve buna muktedir olsalardı, Deşt-i Kıpçak'a giderek kuvvet bulurlardı. Büyük gevşeklik (teşkilatsızlık) bu işlerde onlara mâni oldu. (Nihayetinde) Ebu Said Mirza'nın askerlerinin Semerkand'ı Feth-i firuzuyla oradan ayrıldılar ve Şahruhiye tarafına yöneldiler.

347b: Muhammed Cuki Mirza'nın mecal-i mukavemeti ve takatı kalmadı. Onun askerleri zaruret sebebiyle çekildiler. Şahruhiye Kalesinin mükemmel istihkamı gayet sağlamdır. Bu kale Ebu Said Mirza tarafından ele geçirildi. Onun savunulması bir şey ifade etmedi.

Ser Divan üzerinde çalışan bir sevinç ile hayr yapıyorlardı. (Daha sonra) Burc ve mustahkemler ile bu kale sağlam bir şekilde tahkim edildi. Yaşama şevkinden ve Hayr-ı eshabından kalenin hazırlığını tevekkül ve kerem ile yaptılar. Ebu Said Mirza'nın askerleri sayısız birlikler ile Horasan ve Bedehşan vesair memleketlerden (gelerek) toplandılar ve Şahruhiye'ye yöneldiler.

348a: Muhammed Cuki Mirza'nın askerleri ve sipahileri özveriyle kaleden dışarı çıktılar. Onun askerleri o gün orada ölmek için toplandı. Tâ muhasara zamanına kadar kaleyi kuşattılar. (Ancak) Onun birçok askeri geri çekildi ve fetih için gelerek ikbal gösterdiler. Ebu Said Mirza: "Kale-i Şahruhiye'nin istihkamlarını çevirin" emrini verdi. Ebu Said Mirza muhaliflerin ahalisini ve mülkünü, din ve devletle mücadele edenlerin dışarı çıkmasına müsaade etmedi. Oradaki muhalif askerlerin ve maiyetinin büyük bir kısmı öldürüldü. Bundan sonra Ebu Said Mirza'nın askerleri karşısında istihkam ve engeller buldular. Ebu Said Mirza'nın askerleri bu engelleri aşmak için yoğun çaba gösterdi ama başaramadılar ve onun birçok askeri orada öldü. Ancak diğer taraf da asker kaybetti. Güler yüzle gelen zaferin sureti Hayal-i âşîkar oldu. (Bir müddet sonra) Ebu Said Mirza'nın askerleri kale geçidinden içeriye girdiler ve burada fitne olmadı. Ancak eğlence de olmadı. Onlar buraya geldiklerinde kemiklere ulaştılar. Kale sakinleri orada ümitli olmadı. İrtica-yı Âlicenap Erşad-ı Maâb-ı Vilayeti Penah Hoca Nasrullah ve'd-diyn Abdullah vaziyeti ona açıkladı. Hazreti Hacı'nın iltimasıyla İl ve Kale Ebu Said Mirza'nın tasdikiyle Semerkand civarına dâhil oldu. Ebu Said Mirza şeraid istikbali ve Tazim-i niyazıyla takdir buyurdu.

Emir-i Mezkûr Erbab-ı Halas, kendisinin yakarmasıyla birçok ihsanlarda bulundu. Hazreti Hacı-yi Cihan İrşad-ı Maab Eftab-ı Cihan-ı Tab'ın Tevfik-i mülki kalenin kapısından Şahruhiye'ye geldi. Muhammed Cuki Mirza muvazayla ve arzuyla hikâyelerin getirisiyle övündü. Burada yapılan kale teslimiyle Ebu Said Mirza yanındakilerle birlikte başarı gösterdi. Ancak evvela burada toplandılar. Der Saye-i Muadeleti ve kendisinin merhameti görüldü. Burada Makam-ı İntikam peyda olmadı. (Onlar) vilayetin yanından Bidayet-i destgâhı ile kaleden dışarı çıktılar.

348b: Ebu Said Mirza oradaki ahaliye sitem etmedi ve onları öldürme niyeti gütmedi. O, bu ahaliyi belki inam ve ihsanla kendisine bağlamak istedi. Ebu Said Mirza : “Emir Nur Said Bikavut’a emir buyurarak Hace-yi Büzürg’ün iyiliklerini ve muhabbetlerini gösterdi ve diğerleri de teşrif buyurmalarını” söyledi. Muhammed Cuki Mirza, Emir Nur Said Bikevut ve Emir Sultan Argun (dâhil) tamamı buyurdular. Onları dışarı çıkardı ve toplanma günü dokuzuncu ayda Muharrem el-Haram Sene Sitteyn ve Semaniye (h.869) idi.

Muhammed Cuki Mirza yoldaşlarıyla beraber vilayet civarına Hace’nin penahına Nasreddin Abdullah Meclis-i humayununa Ebu Said Mirza’nın yanına ulaştı. Ebu Said Mirza, Muhammed Cuki Mirza’yı bir kenarından tutarak inam ve ihsan gösterdi. Ona şefkat göstererek ümit verdi. Ona içinden geçen şeyleri ifade etmesini söyledi. Muhammed Cuki Mirza da ittifak gösterdi. Muhammed Cuki Mirza emr-i yek ciheti ile Ebu Said Mirza’nın elini öptü ve müşerref oldu. O başındaki utançla ve ayıpla başı öne eğik dışarı çıktı. Ebu Said Mirza be ahd-i ile kendisine vefa gösterdi. Makam-ı intikam peyda olmadı ve : “Şehzade Muhammed Cuki Mirza’nın gecikmeden otağına gitmesini” emir buyurdu. Ebu Said Mirza güvendiği adamlarını ve yakınlarını dergâhında kendisinin yanında topladı. Buraya Muhammed Cuki Mirza’yı tayin etti. Zira Semerkand mühimdi.

349a: Ebu Said Mirza’nın aklındaki fitne ve endişe (hâlâ bulunuyorken) muhaliflerin isyan korkusu peyda olmadı. Semerkand’ın önde gelenleri muvakamet ile yanına geldiler. Şehr-i Semerkand’da Muhammed Cuki Mirza’nın çevresindekiler kaçarak ve ona güvenenler de yanına geldiler. Bi Nefs-i humayün ve Devlet-i ruzi ile diğerleri de yanına geldi. Zira Mukarrer-i Serir-i Saltanatına ulaştılar. Muhammed Cuki Mirza İhtiyar Kalesinde El-yemini- el yeminü’l-nüzül Müsabe-i mirar arasına istihkamlar yapıldı ve orada hapsedildi.

Zira Deşt-i Kıpçak ve Ab-ı Lütfu ayrı ayrı diğer vilayetlerin Sıfat-ı imtiyazının sancısını bir uçtan bir uca ve Taht-ı Sayın tasarrufunun bendeganları Han-ı Keyvan’ın mekanına geldi. Hane-i Kâr mülki ve milletin adaletinden ve merhametinden Padişah-ı feleki haşmeti ile düzenledi. Şan-ı Şimal Hüsrevanî.

6.4. EBU’L-HAYR HAN’IN NESEBİ

Bi-inayeti Allah-ü Teâla mucibiyle aydınlattı: Ebu’l Mansur Köçkuncü Han ve Ebu’l-Hayr Han-Suyunç Hoca Han-Ağa Buran (Burun) Sultan- Şah Budağ Sultan-Ahmed Sultan-Hace

Mahmud-Sultan-Seyyid-Baha Sultan-Şeyh Haydar Han-Sencer Sultan ve Şeyh İbrahim Sultan, Padişah-ı bâni ez-nesl-i Han-ı Hanan, Ebu'l-Hayr Han Nurullah...

Muzaffer, Semerkand ve Horasan memleketinde Saltanat-ı Padişah idi. İmamü'l İmam Sultan Feridun Mekan Mahmud Şibânî Han kuvvetle emir buyurdu; “ Alem-i Keşan be avn-ü Teâla-ı Alemi. O serhaddan Cend'e kadar bi-inayet-imülki müstean-ı Taht-ı tasarrufu ile fetihlerine devam etti.

Der şehir-i sene sitte ve tisamiye h.910 (m.1504) Semerkand'ta cülus etti. Bu durumda İftihar-ı el-fazl-ı Mevlana Muhammed Bedahşi tarihi feth-i Semerkand'ı aldığını söyledi.

SONUÇ

Ebu'l-Hayr Han'ın nesebi Cuçi Han'ın beşinci oğlu Şiban'a kadar uzanır. Cuçi Ulusunun sağ koluna tâbi olan Şiban ve halefleri Altın Orda hanlarına her daim destek olmuşlardı. Şibanîlerin hem Altın Orda'ya verdiği destek hem de başkente uzak oluşu onların güçlerini korumasını sağlamıştı. Şiban'ın halefleri sonraki süreçte de Altın Orda hanlarına sadakatle hizmet etmeye devam etmişler ve Sayın Han tahtına han dahi göndererek devletin varlığının devam etmesine yardımcı olmuşlardı.

Ebu'l-Hayr Han önderliğindeki Türk-Moğol boylarının Batı Sibiryâ ve Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kendisi gibi Şiban soyundan gelen hanları bertaraf ederek "Özbek" ismine bir devlet ve halk adı olarak asıl mahiyetini kazandırdı. Aynı zamanda bölgede bulunan yerel güçleri ortadan kaldırarak kendi uhdesi altında birleştirdi. Bundan sonra bu boylar Özbek Devletine katıldılar. Ebu'l-Hayr Han'ın kurduğu bu devlet tarihte Özbeklerin ilk siyasi teşekkülü oldu. Ebu'l-Hayr Han'ın önderliğinde Özbek boylarının yaptıkları bir dizi askerî ve siyasi faaliyet neticesinde Özbekler Doğu Deşt-i Kıpçak'ın yanı sıra Türkistan'da da söz sahibi oldular.

Bir göçer kabile konfederasyonu şeklinde teşkil edilen Özbek Hanlığı Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarını hâkimiyet altında tutarak XV.yüzyılın ikinci çeyreği ve üçüncü çeyreğinin önemli bir kısmında siyasi, sosyal ve ekonomik hayata yön veren yegane siyasi teşekkül haline geldi. Özbek Hanlığının siyasi gücünün artmasında Ebu'l-Hayr Han'ın Sırderyâ boyuna hâkim olmasının rolü önemliydi. Bu sayede Timurlularla kurulan yakın ilişkiler Özbeklerin Maveraünnehir'e doğru yönelmesinin önünü de açtı. Ne var ki aniden gerçekleşen Kalmuk saldırısı Ebu'l-Hayr Han'ın devletinin kırılganlığının ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Bunun neticesinde Özbeklerden ayrılarak Yedisu bölgesine göç eden boylar Kazak etnik unsurunu meydana getirdiler. Böylece Özbek Hanlığı güç kaybetti.

Ebu'l Hayr Han'ı lider seçen çeşitli Türk-Moğol boyları kendi boy bilinçlerini ve aidiyetlerinin farkında olsalar da onların yaptıkları askerî hareketler sonucu genel olarak Özbek adıyla anılmaya başlamışlardı. Özbek Hanlığını oluşturan boylar yerleştikleri coğrafyalara kendi boy adlarını getirmekle beraber Özbek adını da taşımaya devam ettiler. Ebu'l Hayr Han'ın vefatı sonrası dağılmaya başlayan Özbek Hanlığını oluşturan boyların Mâverâünnehir'e göç etmesi sonucu Özbek boylarının birçoğu bu coğrafyaya yerleşti.

Göçer Özbek Konfederasyonunu oluşturan Türk-Moğol boylarının Mâverâünnehir'e yerleşmeye başlaması ve burada bulunan boylarla kaynaşması bölgenin daha da

Türkleşmesini sağladı. Ebu'l-Hayr Han'a bağlı boyların bu coğrafyada yerleşmesi, Muhammed Şibânî Han'ın XVI. yüzyılın başında iktidarı elde etmesine yardımcı oldu ve Mâverâünnehir'de Özbek Hanlığının kurulmasını sağladı.

Muhammed Şibânî Han'ın kurduğu bu devlet özellikle Timurlu iktidarına son verdikten sonra Özbek umumi adı burada yaşayan Türk ahali için kalıcı bir isim oldu. Bununla birlikte Mâverâünnehir Özbek Devletinin kurulması ve diğer bölge devletleriyle de kurduğu ilişkiler sayesinde Türkistan hanlıklarının da temeli atıldı. Her ne kadar bu hanlıklar farklı isimler adı altında zikredilseler de genel ad olarak Özbek adıyla anılacaklardı. Nitekim Ebu'l-Hayr Han ve Muhammed Şibânî Han'ın nesebinden gelen Özbek hanları Türkistan'ın siyasi tarihinde uzun bir müddet belirgin bir rol oynayacaklardı.

Ebu'l-Hayr Han ve Muhammed Şibânî Han'ın verdikleri mücadeleler sayesinde Özbekler, Türkistan'da kalıcı izler bırakarak günümüze kadar gelen Özbek Türklerinin temelini attılar. Neticede Bugün, Türk dünyasının önemli bir parçasını oluşturan Özbek Türklerinin varoluşu ve tarih sahnesinde yerini alışı Ebu'l-Hayr Han ve Muhammed Şibânî Han'ın faaliyetleriyle sayesinde gerçekleşti.

KAYNAKÇA

- ALLWORTH, A. Edward **The Modern Uzbeks "From the Fourteenth Century to the Present"**, California, Hoover Press, 1990.
- ALEKSEİ, Markov **Moneti Cucikov: Zolotiy Orda-Tatarskiy Hanstva**, Kazan, İnstitute Kostantinovich İstorie, 2008.
- ALEKSANDER, Yu. **Altın Ordu ve Çöküşü**, çev. Hasan Eren, Ankara, Millî Eğitim Basımevi 1976.
- AHMEDOV, B.A **Gosudartva Koçevih Uzbekov**, Moskova, İzd. "Nauka", 1965.
- AKA, İsmail **Mirza Şahruh ve Zamanı(1405-1447)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- AKA, İsmail **Timur ve Devleti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.
- AKA, İsmail **"Hândmîr"**, DİA, c.XV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1997, s.550 -552
- AKBIYIK, Hayrunnisa **"Argun: Bir Türkmen Boyu"**, İÜEF Tarih Dergisi, Prof.Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, Cilt:0, sayı: 37, 2002, ss.7-25
- ALPARGU, Mehmet **"Türkistan Hanlıkları"**, Türkler, C.VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları 2002, ss.557-605.
- ALPARGU, Mehmet, **Nogaylar**, Sakarya, Değişim Yayınları, 2007.
- ALAN, Hayrunnisa- **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.
- Kemaloğlu İlyas
- ALAN, Hayrunnisa **"Muizzu'l Ensâb'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri"** *Belleten*, Cilt: 78, Sayı: 282, Ankara, 2014, ss.527-546.
- ALTIER, Semiha **"Semerkand Saray'ından Tarihe Bir Bakış: Mesud Bin Osman Kuhistanî'nin Tarih-i Ebu'l Hayr Han'ındaki Minyatürler"**, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar:18, 2013, ss.7-24.
- ALGAR, Hamid **"Kübreviyye"**, DİA, c.VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2006, s.505-506.
- BABUR, Gazi Zahiraddin **Baburnâme**, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, Muhammed Kabalcı, 2006.
- BARTHOLD, Vladimiroviç **Uluğ Bey ve Zamanı**, çev. İsmail Aka, Ankara, Türk Tarih Kurumu Vasiliy 1997.

- BARTHOLD, Vladimiroviç Vasiliy **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul Kronik, 2019.
- BARTHOLD, Vladimiroviç Vasiliy **Moğol İstilas Devrinde Türkistan**, çev. Seniha Sami Moralı, Ankara Türk Tarih Kurumu, 2019.
- BARTHOLD, Vladimiroviç Vasiliy **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, çev. Râgıp Hulûsi Özdem, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2019.
- BARTHOLD Vladimiroviç Vasiliy **Türkistan Halklarının Tarihi**, çev. Gülnisa Aynakulova, Ankara, Astana Yayınları, 2019.
- BREGEL, Yuri **"Abu'l Khayr Khan"**, *Encyclopedia Iranica*, C.I, London, ss.331-332.
- BİNAİ, Kemaleddin **Şeybaniname**, haz. A. Semenov, Moskva, Direkt Media, 2010.
- BOUVAT, L **"Şeybânî Han"**, İslâm Ansiklopedisi, C.I, Ankara, Milli Eğitim. Basımevi, 1979.
- BUDAK, Mustafa **"Ebu'l-Hayr Han"**, DİA, c.X, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1994, s.325-326.
- CARPİNİ, Johann De Plano **Moğolistan Seyahatnamesi**, çev. Ergin Ayan, İstanbul, Kronik Kitap 2020.
- CÜVEYNİ, Alaeedin Ata Melik **Tarih-i Cihânguşâ**, çev. Mustafa Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- ÇELİK, Muhammed Bilal **"Şibânîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vekayinameleri"**, *History Studies International Journal of History*, Volume: 4, Issue:2, 2012 ss.95-119.
- DAĞISTANLIOĞLU, Bilal **"Keşfü'l Hüda Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kasidei Bürde Şerhi"**, *Mehmet Özmen Armağanı*, 2014.
- DAĞISTANLIOĞLU, Bilal **Keşfü'l Hüdâ (Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi)** Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- DENİZ, Derya **Abdulgaffar Kırımı'nın Umdetü'l Ahbar'ına (Umdetü't Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2002.

- DEVLETŞAH, Devletşah **Devletşah Tezkiresi**, çev. Necati Lugal, İstanbul, Tercüman 1001 Bin Bahtışah Semerkandî Temel Eser, 1977.
- DUĞLAT, Mirza Haydar **Tarih-i Reşidî: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi**, İngilizce çev. E. Ross, Türkçe çev. Osman Karatay, Selenge, İstanbul, 2006.
- DUMAN, Şeyda **Zubdetü'l Âsâr(461b-474b)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2015.
- ERDEM, Sevim **Abdullah İbn Ali-yi Narullahî-Zubdetü'l Âsâr(Metin-İnceleme-Sözlük)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi İstanbul, 2019.
- FAHREDDİN, Rızaeddin, **Altın Orda ve Kazan Hanları**, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2003.
- FİDÂ, Ebu'l **Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvimu'l Buldan)**, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2017.
- GEDİK, Ümit **Fazlullâh Bin Rûzbîhan-i Huncî'nin Mihmanname-i Buhara'sı (İnceleme-Çeviri)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2002.
- GOLDEN Benjamin Peter **Dünya Tarihinde Orta Asya** çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.
- GOLDEN Benjamin Peter **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018.
- GÖMEÇ, Saadettin
- GÜNGÖR Erol **Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1976.
- SERTKAYA Osman **Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)**, çev. Halil İnalcık, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2020.
- GÜNDOĞDU, Abdullah **“Şibân Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”**, *Türkler*, C.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.606-615.
- HACI, Ötemiş **Cengiz-Nâme**, düzenleyen ve notlandıran: İlyas Kemaloğlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018.
- HAN, Ebulgazi **Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)**, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul,

- Bahadır Selenge Yayınları, 2020.
- HÂNDMÎR, Gıyasüddin **Târih- Hâbîbü's-Siyer Fi Efrâd-ı Beşer**, editör: El-Hüseyn-i, Tahran, Bin Hüsameddin Kitab-ı Furuş Hayyam-ı Hıyaban-ı Cumhuriyeyy-i İslamî, C.IV, 1972.
- Hüseyn-i
- HEMEDÂNÎ, Reşîdüddin **Camîu-t-Tevârih**, editörler: Muhammed Ruşen-Mustafa Musevî, Fazlullah-i C.I, 1373.
- HAYÎT **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.
- Baymirza
- İBRAGİMOV, S.K **“Mesuda bin Kuhistani: Tarih-i Ebu’l Hayr Hani”**, İzvestiya Akademi Nauk, Kazahskoy Hanstv XV-XVIII Vekov, Alma-Ata 1969.
- İBRAGİMOV, S.K **“Soçineniya Mesuda bin Kuhisani: Tarih-i Ebu’l Hayr Hani”**, *İzvestiya Akademi Nauk Kazahskoy SSR, Seriya İstorii Arheologii i Etnografi*, No: 3 (8), Alma-Ata, 1958, ss.86-102.
- İBRAGİMOV, S.K **“Feth-Name: Molla Şadi”**, İzvestiya Akademi Nauk Kazahskoy Hanstv XV-XVIII Vekov, Alma-Ata, 1969.
- İBRAGİMOV, S.K **“Bahru’l Esrar fî Menakibu’l Ahyar: Mahmud Bin Emir Veli”**, İzvestiya Akademi Nauk Kazahskoy Hanstv XV-XVIII Vekov, Alma-Ata, 1969.
- İZGİ, Özkan **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Türk Tarih Kurumu, 1970.
- KAFALI, Mustafa **Cuci Uлуу ve Şubeleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1970.
- KAFALI, Mustafa **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- KAFALI, Mustafa **“Cuci Uлуу ve Ak Orda Hanlıkları”**, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XVI, 1970, ss.59-68.
- KAFALI, Mustafa **Makaleler**, İstanbul, Berikan Yayınevi, 2005.
- KAFALI, Mustafa **Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Uлуу’nun Tarihi**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2009.
- KAFESOĞLU, İbrahim **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.

- KALAN, Ekrem **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018.
- KAMALOVA, Zebiniso **"Özbeklerin Ulusal Oluşumu"**, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, 1 (2), 2017, ss.160-173.
- KARATAY, Osman **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, İstanbul, İstanbul Kitabevi, 2018.
- ACAR, Serkan
- KATAGAN, Muhammed **Musahhiru'l Bilâd**, ed. Nadire Celalî, Tahran: Miras-ı Mektub, Yar Bin 2006.
- KAYA, Harun **Tevarih-i Güzide-Nusretnâme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2019.
- Kazakistan Tarihi**, Makaleler, Türk Tarih Kurumu, 2007.
- KAZVINÎ Hamdullah **Târih-i Güzide**, çev. Mustafa Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Müstevfi-yi 2018.
- KEYVANÎ, Mecdeddin **"Ebu'l Hayr Han Özbek"**, *Danışname-i İslamî Merkez Daire-i Maaruf Büzürgü*, Tahran, c.V, 2020.
- KOÇ, Dinçer **İdil Bulgarları**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021.
- KURAT, Akdes **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Nimet
- KUSHENOVA, **Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Ganizmal
- MACİT, **Şeybâni Özbek Hanlığı (Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı)**, Ankara, Nobel Yayınları, 2016.
- Abdülkadir
- MALİKOV, **"Semerkant Bölgesi'ndeki Özbeklerin Etnik Tarihi"**, *Türkler*, C.VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2022, s.617-623.
- Azim
- Muizzu'l Ensab**, Kazahstana B Persidskiy İstoçnikat, Alma Ata, 2006.
- MÜNŞİ, **Tezkire-i Mukîm Hâni (Seyr Tarihi, Ferhengi ve İctimâi der Ahdi Şiba niyân ve Esterhâniyan h.906-1116)**, Ferište Sarrafan, Tahran, Miras-ı Mektub, 2001.
- Muhammed
- MÜNŞİ, **Tezkire-i Mukîm Hâni**, çev. Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz, İstanbul, 2022.
- Muhammed

Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan- Ch'ao Pi-hsi), Moğolların Gizli

Tarihi, çev. Ahmet Temir, Ankara, 2016.

- NATANZÎ **Muntehabü't Tevârih-i Mu'îni**, Tahran, Jean Aubin Neşri, 1957.
- Muinüddin
- ÖZGÜDENLİ, **"Mâverâünnehir"**, DİA, c.XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s.177-180.
- ÖZGÜDENLİ **"Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî "**, DİA, c.XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2008, s.19-21.
- ÖZAYDIN, **"Hârîzm"**, DİA, c.XVI, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2008, s.217-220.
- Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası**, İstanbul, 2022.
- OMORLOV, **"Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları"** , *Türk Bilim Araştırma Vakfı Bilim Dergisi (TÜBAV)*, 5 (2), 2012, ss.7-18
- Timurlan
- RİEU, **Catalogue of the Persian Manuscript in the British Library Museum**, Londra, C.I, Order, of the Trustees, 1879.
- Charles
- ROUX, **Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e İki Bin Yıl**, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, Dergah Yayınları, 2020.
- Jean Paul
- ROUX, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, Dergah Yayınları, 2020.
- Jean Paul
- RUBRUCK, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, tercüme ve notlar: Ergin Ayan, İstanbul Kronik, 2020.
- Wilhelm Von
- RUMLU, **Ahsenü't- Tevârîh**, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Hasan-ı
- SARAY, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul, Nesil Yayınları, 1993.
- Mehmet
- SARAY, **"Altın Orda Hanlığı"** , Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, C.II, ss.538-540.
- Mehmet
- S EMENOV, A **"K Voprosu o Proishozhenii i Sostave Uzbekov Şeybani Hana"** , Taşkent, C.II, Raboçaya Hronika İnstituta Vostokovedeniye, 1944.

- SEMERKANDÎ, **Matla-ı Sadeyn ve Mecma'l Bahreyn**, düzenleyen: Abdülhüseyin Nevai, Tahran, C.I, Kitabhane-i Nevai, 1974.
- ABDÜREZZAK **Zafernâme**, Farsçadan çev. Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.
- ŞÂMÎ, **Zafernâme**, Farsçadan çev. Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.
- NİZAMÜDDİN
- ŞEŞEN, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul, Bilge-Kültür-Sanat-2020.
- RAMAZAN **Tarih-i Ebu'l Hayr Hanî**, Mahzen: İran, Genceney-i İsfahan, IRN-016-0927.
- TOGAN, Ahmed **Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)**, İstanbul Zeki Velidi Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- TOGAN, Ahmed **Başkurtların Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2020.
- Zeki Velidi
- TOGAN, Ahmed **Bugünkü Türkili ve Türkistan Yakın Tarihi**, İstanbul, Enderun Zeki Velidi Kitabevi, 1981.
- TOGAN, Ahmed **"Büyük Türk Hükümdarı Şahruh"**, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TDED)*, Zeki Velidi Cilt:3, Sayı:2-3, 1949.
- ULUGBEK, **Turt Ulus Tarihi**, Farsça'dan Özbekçe'ye Tercüme Edenler: A. Boriboy-Mirza N. Norkulov- M. Hacaniy, Taşkent, Çulpan Neşriyat, 1994.
- VAMBERY, **History of Bokhara From the Earliest period Down to the Present**, Arminius Composed for the first Time After Oriental Known and Unknown Historical Manuscript, Londra, Kraus Reprint Corporation, 1979.
- VASARY, **Erken İç Asya'nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2003.
- İvan
- VLADİMİRTSOV, **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı (Moğolların Göçebe Feodalizmi)**, çev. B.Y Abdülkadir İnan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- YEZDÎ, **Emîr Timur (Zafernâme)**, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, Şerefüddin Ali 2019.
- YILDIRIM, **Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar Dil-Tarih-Kültür**, İstanbul, Kürşat İstanbul Türk Ocakları Şubesi Yayınları, 2020.
- YILDIRIM **Genel Türk Tarihi El Kitabı**, İstanbul, Bilgeoguz, 2022.

Kürşat

YUVALI, **“Ebû Said Mirza Han”**, DİA, c.X, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1994, ss.224.

YÜCEL, **“Kalmuklar”**, DİA, c.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2001, ss.267-268.

Mualla Uydu

ZIMONYİ, **“Moğolların Batı Seferleri”**, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (Journal of Turkish History Researches)*, Prof.Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, 4(1), çev. İstvan

Şeyma Gezer, 2019

تاریخ ابوالخیر خانی

پ. 322, a.

نائرۂ جنگ و جدال را با مر ملک متعال برافروختند اهل شد و
 طغیان یعنی لشکر مصطفی خان چون دریای لشکر خان جهان ستارا
 بر کرد خود محیط دیدن چون ماهی در خشکی در اضطراب آمدند
 و هول روز محشر و فرغ الکبر به ایشان روی نمود عنان اختیار را
 از دست داده رو بکمر نیز نهادند مصطفی خان که سودای سروری
 را از سر نهاد و پشت به نیت نموده رو بکمر نیز آورد سپاه ظفر
 نیا به عون آله تیغ خون ریز در ایشان نهادند و چندان کس
 از لشکر مخالف کشته شد که محاسب و هم از شمار آن عاجز
 گشت - سه زبش کشته کا فکند بر کوه و دشت بی جهان گفت
 بس کن که از حد گذشت - نظم - هر معافی که اندر او دو نفس بی
 تیغ را با لغش قرآن باشد بی صد قرآن وحش و طیر را بس ازان بی

فلک از کشته میزبان باشد - مصطفی خان بصورت دل از مال و
p. 322, a.

ملک و خان و مان برداشته بیاری توس باد رفتار از ان
در یای فون جان بسلامت بکنار رسانید و اکثر شتم و قدم
و مال و جهات بدست شکران خان مظهر لوا افتاد گویند که

قریب چهار هزار و پانصد کس در ان جنگ از دشمنان بقتل
رسیده بود پیش از باب دولت و اصحاب رفعت و شوکت

مقرر است که هزار کس که کشته می شود یک کس بتقدیر ملک
p. 322, b.

بیچون سرنگون می ایستد و این امریست بغایت غریب و عجیب

که عقل هموشندان و فرائد دانایان بر آن نمی رسد - القهقهه سپاه
دانایان

مصطفی خان در کریم بخش از غایت سرعت و استعجال و اضطراب

رکاب از غنان و نشیب از فرازشا ختنه - قطعه - کرکارزار

گشت عدو را عجب مدار به تیغ تو روز رزم بسی کارزار کردی

آنرا که با تو و هشت و کسین در میان نهاد به دوران روزگار سزاوار ^{م. 322, 8.}
 گنا کرد - بعد از شکسته شدن و قرار نمودن مصطفی خان خان معدلت
 پناه و فاتحان سلیمان دستگاه شکر و سپاس حضرت مالک الملک
 تعالی و تقدس که منشیان قضا و قدر بر او ایخه توفی الملک من تشاء و تعزین
 تشاء و تنزع الملک منی تشاء بفرمان او نویسند بجای آورده مظفر
 و کامکار بغیض فضل حضرت پروردگار بجانب منزل کار خود مراجعت
 نمود و اموال و غنایمی که از شکر مخالف بدست افتاده همه را
 جمع ساخته به سلطانان و امرا و شکریان علی تفاوت در جاتهم
 العام فرمود - گفتار در توبه خان آفاق جهت فتح قلعه اصفهان -
 چون خان صاحب قران از جنگ مصطفی خان مظفر و کامران بغایت
 ملک مستعان مراجعت نمود در زمانی که آفتاب بهمان تاب
 در کفه میزان در آمده بود و از گردش فلک دوار طبع

م. 322, 6. روزگار اعتدال یافت و از تقدم سلطان خزان باغ و بوستان

م. 323, 5. زرافشان کشت - قطعه - سبزپوشان چمن کشتند نارنجی قبا به

شاهدان بوستان کردند از زرر کوشوار به کلابحرای عدم زرد فیه

از شهر وجود به بلبلان کشتند پنهان بهچو خوبان بهار به رفت

آتش یا سیمین و آتش کلاباد برد به لاله زرد بر خاک تاج و کشت

سیل سوکوار به - خان آفاق بیاری میجان خلل ق جهته قشلاق غریمت

فتح صیغان جزم کرده بغرود تا سلاطین و امراء و سرکشان چون

بختیار سلطان ویشیکه او غلطان اچان و وقاص لی مالکیت و

منه او غلطان تیغوت و صن او غلطان چمپای و بود بخار پی قات

و دولتچه ابه دیوان قوشچی و قوبغور پای بهادر قوشچی و آقچه

اوروس قوشچی و شیخ صوفی نیمان و قیلچ پای بهادر اسون

و محمد بیک قونکرات و ابابکر او کراش نیمان و خوابه لاق کورلاوت

و یکجک پی او یغور باغچی از مبارزان و جمعی از بهادران ۳۲۳، ۴۰

بر سبیل ایلغار پیش روان شوند امرا و سروران سپاه بی

توقف و ایمال بر سبیل سرعت و استعجال بقلعه صفاق رسیدند

حاکم قلعه چون کوکبه و کثرت و غلظت سپاه خاقانی را ملاحظه کرد بقدام

اطاعت و انقیاد پیش آمده قلعه را تسلیم امر او و ملازمان

خان کیوان ملکان کرد و آق قورغان و اروق و سوزاق

و اوزکند نیز تحت تصرف و قبضه تسخیر نواب درگاه در ۳۲۳، ۴۱

آمد خان فلک سریر جمشید نظیر قلعه سوزاق را به سلطان السلاطین

بختیار سلطان ارزانی داشت و حکومت صفاق را بمنه دان

او غلان تفویض نمود و اوزکند را به وقاص بی مالکیت

عنایت فرمود و خان فریدون جلال بعنایت و لطف و الجلال

و الافضال بدولت و اقبال آنجا قیام کرد و بعیش و کامرانی

بحال 323. م. و نشاطش کار آن زمستان را بخوشدلی و فراغت گذرانید

چون آفتاب جهان تاب به برنج حمل که محل شرف اوست
انتقال نمود و عالم و عالمیان از شدت و سختی سرمای
دی خلاص یافتند و صحن باغ و راغ از انعام سلطان
بهار دیبای هفت رنگ پوشید و روی و دامین صحرای شک
نکار خانه چین و عزت فرای سپهر برین گشت
سُرخ شد منقار کبک و سبز شد چشم کوزن به تا تو انگر
گشت کوه از لاله و دشت گیاه به خان کیوان جناب
میخواست که رایات فیروزی آیات را بجانب ییلاق
روان سازند که خبر شد که پادشاه معدت پناه شاه رخ
بها در بهشت باقی را بر جهان فانی اختیار نمود و مرغ زرع
پرفروش قرارش فرار شد ره آشیان ساخت و شهریار

کامکار کامران اولوغ بیک کورکان با سپاه کران و لشکر م. 324, a.

متوجه خراسان شد بعد از تحقیق این واقعه خان عالیجاه سران

سپاه را طلبیده فرمود که شهر سمرقند خالی است و میرزا الغ

بیک بجانب خراسان و عراق توجه نموده است عنان عزیمت

بجانب بلده محفوظ سمرقند معطوف خواهیم ساخت.

امرا و سلاطین و کردن گشان بفرع رضی پادشاه بمشید جاہ را

نیدند که از شاه رایت برافراشتن بزماندگان جان

فدا ساختن بحسب فرمان لشکر و سپاه در رکاب خان

فریدون جناب روان شدند بهر منزل که سپاه اسلام بپناه

می رسیدند ایماق و اقشام و رعایا و صحرائشینان از ترک و

تا بیک پیشکش و ساورین آورده اظهار انقیاد و فرمان

برداری میکردند و شرایط خدمتکاری و طریقه چاکری و

دولتخواهی بجای آوردند چون سپاه خان عالیجا به بقصه شیراز

رسیده نزول اجلال نمود فرمان قضا جریان از صدر جلال

و بکلی عواطف و احسان صادر شد که تشکیلات دست تصرف

از مال رعایا و صحرانشینان کوتاه سازند و به زراعت

و عمارت ساکنان ولایت مزاحم و متعرض نشوند و هر

کس خلاف فرمان کند او را به سیاستگاه - فشارانند چون

این منادی بکوشش هوش ساکنان ولایات رسید روی اخلاص

بدرگاه پادشاه بمشید جاہ آوردند - امیر جلال الدین با

یزید که حاکم سمرقند بود باتفاق اکابر و اعیان و ارباب کلا

نتران کسان معتمد از بزرگان زمان و امراء عهد و آوان

فرستاده پیشکش و ساورنی که لایق چنان پادشاهی باشد

روان ساخته التماس صلح نمود و پیغام کرد که سلطان الغ بیگ

در هواداری و دولتخواهی نواب ملک درگاه تقصیر نمیکند و 324, 6. م.

شرایط یک جهتی و انقیاد بجای می آورد اگر خان عالم گیر کردن

سیر التفات بحال رعایا و کافه برپا نموده رایات معاودت

و مراجعت بجانب مقام همایون خود روان سازند مناسب

دولت دو جهانی خواهد بود چون همگی همت عالی پادشاه جهان

بر تربیت و شفقت زیر دستان مصروف بود بدولت و

اقبال بجانب مستقر جلال روان شده چو شد داستان فرسان

که من بزرگ سمرقند گویم سخن - گفتار در ابتداء کار سلطان سعید و رفتن

او بعنایت پادشاه حمید مجید بدرگاه خان آفاق بدشت قبیاق -

در آفرایام سلطنت سلطان عبداللطیف میرزا سلطان ابو سعید

که فرسلطنت و پادشاهی بعنایت الهی در چین بمین او روشن و

میویدا بود که ریخته بجانب بخارا رفته هلال آسا بهر گوشه انتظار 325, 5. م.

۳۲۵، ا. انوار دولت می کشید و بعضی از اکابر بخارا مثل اقتدار العلماء زبده

الاصفیا مولانا شمس الدین محمد آورد و کو جنوی و غیر ایشان

از بزرگان عالی نسب در محافطت شاهزاده قیام می نمودند

اتفاقاً در آن روز که میرزا عبداللطیف از عالم فانی میل به بهشت

جاودانی نموده بود در همان روز سلطان ابوسعید خراسانی کرده رایت

مخالفت برافراشت قاضی و داروغه و سپاهیان که در بخارا بودند

از بیم و خوف میرزا عبداللطیف شاهزاده را گرفته در خانه که

چون دل کنایه کاران تنگ و تاریک بود باز داشتند بعضی

مردمان کوتاه بین مکررین بقصد شاهزاده بر میان بستند و

می خواستند که جراحی را که حق سبحانه و تعالی بکمال عظمت

و استغنا برافراشته الت از تند باد بی داد فروشانند بعضی

از اکابر مانع آمدند روز دیگر خبر رسید که مرغ روح میرزا

عبد اللطیف قفص غالب را گذاشته از مضیق دنیا بجانب ملاء اعلیٰ 325, 4. م.

پرواز کرد چون خبر قتل سلطان عبد اللطیف بتحقیق پیوست همان جماعت

که در مقام عداوت بودند بیای ادب و خدمت پیش رفته باتفاق

اکابر و اعیان و میهمان و ساکنان آن ولایت جناب سلطنت مآب 325, 4. م.

را بر سریر سلطنت فرمان دهی نشانند و تمام سپاهیان و لشکریان

و داروغگان شهر و نواحی مکر متابعت و موافقت بر میان بسته

در مقام چاکری و خدمتکاری بایستادند چون فاجعه بخارا در

تحت تصرف سلطان ابوسعید درآمد ابواب عدل و احسان بر روی

رعایا و ساکنان آن ولایت مفتوح گردانید و دست اهل ظلم و عدوان

و شرار باب بغی و طغیان را از مال و بهات مسلمان کوتاه ساخت

چون لشکر و سپاه بخارا بر درگاه آن سلطان کامیاب بغایت

ملک و باب جمع شدند با وجود ابتداء حال و عدم استقلال ملک

با. 325. م. بخارا قناعت نه نمود و از غایت همت بلند عزیمت تسخیر سمرقند
 بهشت مانند کرد هر چند بعضی اکابر و امرا گفتند که میرزا عبداللّه
 خراسان موفور و لشکر و سپاه معمور آراسته دارد با این استعداد
 و لشکر فتن مصلحت نیست سلطان ابوسعید فرمود که عزیمتی
 که در خاطر قرار یافته است بتقدیم رسانیم و اگر تیغ عالم بجنبیدر جای
 نبرد رکی تا نخواهد خدای بی نیفتد هیچ برگی از درخت بی
 قضا و حکم آن سلطان تحت سلطان ابوسعید میرزا بعزم رزم
 میرزا عبداللّه از بخارا متوجه سمرقند گشت چون بر توایان خبر
 با. 326. م. بسمع شاه زاده عبداللّه رسید لشکر و سپاه بسیار جمع کرده بر الفار
 و جوالفار را به دلاوران صفر و بهادران نامور آراسته متوجه
 حرب و پیکار شد چون لشکر جانین بهم رسیدند و صدای نفیر و
 نغاره باوج فلک زرنکار برآمد دلیران هر دو سپاه بخون

یختن یکدیگر تا فتنه از گردش ملک دوار و تقدیر حضرت پروردگار ۳۲۶، ۳۲۷

شکست بجانب سلطان ابوسعید افتاد بنابران از میدان

کارزار فرار نموده بتوفیق حضرت پروردگار متوجه ترکستان

گشت و شاهزاده عبداللہ مظفر و کامران و مسرور و شادمان

بجانب تملکاه مراجعت نمود سلطان ابوسعید نیز با امید

انکه دست حمایتیون در کردن شاه مملکت اندازد در اطراف

ترکستان مانند باد بهار سرگردان می گشت تا بر نهضت بجت

و دولت قلعه بسی را که از امهات قلاع ترکستان است

بجست تصرف خود در آورد - مشغول - چو فیروزی مرد آید پدید:

در باره راز و باید کلید: فرس را بهر سو که پیچد غنان:

کل فتح چینه ز فارسان: بهر جا که شمشیر بیرون کشد: بهر خشم

از آن آب در خون کشد - گفتار در رفتن سلطان ابوسعید بیاری

م. 326, a. حضرت میمن خلاق بدرگاه خان آفاق بدشت قبیاق و ذکر فتح

سمرقند فردوس مانند - چون آوازه عظمت و کشورگشایی
وصیت عالم ستانی و جهان بینی فاقانی ابوالخیر فانی بغیض فضل ربانی
م. 326, b. مانند آفتاب جهان تاب در شرق و غرب عالم انتشار یافت

تا بتائید پروردگار جهان : جهان شد پر از نام ابوالخیر فانی :
شاه زاده سعادت مند رشید سلطان ابوسعید که از جور اخوان و
جفای روزگار در لیل نهار مانند باد بهار سرگردان بود
بعد از مشقت بسیار و محنت بیشمار بعنایت حضرت پرور
دکار و تائید ملک دوار قلعه یسی را بخت تصرف خود
در آورد بعد از فتح قلعه یسی بارشاد ملهم توفیق متوجه درگاه
سلاطین پناه فلک اشتباه حضرت فاقان آفاق گشت - نظم -
چو اقبال مرد اندر آید خراب : بیاموزدش رایهای صواب :

چو دولت مرد را خواهد بلندی به پدید آید نشان از بهمنی به . ما، 326، م.

بعد از قطع منازل و مراحل چون با ورودی همایون رسیده

بشرف ملازمت خان عالیشان رفیع مکان مشرف کشت

از آنجا که کرم عظیم پادشاهانه و الطاف عظیم فروزان بود مقدم

آن شاهزاده را معزز و مکرم داشته او را بانواع اکرام و احسان

سرافراز ساخت و بفرمود تا بهتة او خیمه و خراگاه و سراپرده

و بارگاه برپای گردند و چند کس از امرای معتبر کار دیده را

که بر عقل کامل و رای صواب نمای ایشان اعتماد تمام داشت

بملازمت و مصاحبت پادشاه مذکور تعیین فرمود تا در

خلا و محلا و ضاع و الطوار و اقوال و افعال و کردار او را مشاهده

نموده بعرض رسانند - بعد از شرایط احتیاط آمده عرضه داشتند . ما، 327، م.

که شاهزاده دولتمندست و قایمست سلطنت و پادشاهی از

۳۲۷، ۳۲۸ احوال او روشن و همویدالت به چو خورشید تابان بهنکام چاشت:

خان سلیمان جناب امرا و اعیان و تمام سلاطین و کشورگشایان را

طلبیده کینکاشش کرده بمشاورت ارباب دولت و صواب دیده

اصحاب ملک و ملت غزم رزم سمرقند را جزم کرده بغرمود

تا تمام سپاه طغریناه در درگاه عالم پناه حاضر شوند به بیاری

بخت و بفضل آله رسیدند گردان بدرگاه شاه به بعد از

جمعیت شکر طغرینیکر خان فریدون فرسلطان ابوسعید را طوی

داده بانعامات پادشاهانه و خلعتهای خسروانه و سایر

ارباب تجمل و کامکاری از اسپان را بهوار و شتران قطار

و خیمه و خرگاه روان و سراپرده و بارگاه سرا فراز گردانید

وامرا و سروران سپاه او را نیز بانعامات فاقانی سر بلند ساخته

زبان کرامت بیان کشاده سلطان ابوسعید را محافظت ساخته

چنین فرمود که بغایت الله سبحانه و تعالی با تمام شکر و شتم و خیل ^ه 327، 327

و قدم بجانب سمرقند توجّه خواهم نمود چون بموہبت سبحانی غزو

اعلا بتحت تصرف و قبضه تسخیر سپاہ نصرت پناه دراید مخالفان

دین و دولت و اعداء ملک و ملت مقهور و مغلوب گردند تحت

و مملکت سمرقند را بہ تو از رانی داشته بجانب تختگاه اصلی

مراجعت خواهم نمود - سلطان ابوسعید میرزا را نوزدہ زبان بدعا ^ا 327، 327

کول و د و لتخواہی کشادہ خدمتی و تو اضعی کہ مناسب آن چنان پادشاهی

باشد بجای آورد - چون بغایت پروردگار عا کر نصرت شعار

کلمہ و آراستہ کشت فان ملک تمکین و پادشاه جمشید آئین

بفرمود تا افتخار السلاطین بختیار سلطان کہ در شجاعت و دلیری

ثالث یحتمل و اسفندیار تن بود بر مقدمہ سپاہ طغر پناه روان

شود و امراء نامدار و دلیران روزگار چون بود بخاری بی قیات

م. 328, ا. به نیت آنکه گوهر خنجر خون فصح بد گوهر رنگین کنند و از زبان زبان

کردار نیزه نداء الا ان حزب الشیطان هم الخاسرون بگوشت

هموش مخالفان رسانند و بآب تیغ آتش بار سردشمنان را که

باد نخوت و سروری که در دماغ دارند بجاک مذلت بازند

نظم - بدین آئین روان شد فان آفاق : چو ماه آسمان از دشت

تیجاق : خروش از کاسه زرین برآمد : نوازش در فی روئین

م. 328, ب. در آمد : خروش کوس روئین آچنان بود : که غفل در تن روئین

تشان بود : چون دران صین و آوان سلطان سپهر برین و خسرو

اقلیم چهار زمین پادشاه انجمن انجم برسم یللاق در بروج شمالی

رایت سلطنت برافراخته بود هوا در غایت حرارت و نهایت

گرمی بود بنا بران مظهر قدرت حضرت پروردگار فاقان سپهر

اقتدار گردون مدار بفرمود تایده چیان بعمل یده اشغال

نماینده تاسپاه نصرت پناه از دشت بی تشویش مرور و عبور
 نماینده چون آن جماعت بعمل یه مشغول شدند و سنگهارا در
 کار آوردند بفرمان رب العالمین و قدرت ملک جمیع ابر
 آسمانی در تابستان چون سحاب نیسانی باریدن آغاز نهاد
 و کوههای قیمتی از حقه مینارنگ کردند بر بساط سبز سبزه ریختن
 گرفت. قطعه سبزه اندر نهایت شبنم به سر زپشتی کشید و بر بالا به
 ابروی شرط مهر و عقد نکاح به فکشت مایل بلولوی لالا به اینک از شرم
 آن همی افکند به لولوی نارسیده بر صحرا - کاهی باد خاک ستم مرکب
 خاقانی را بان سرمه در چشم روز کار می کشید و گاه ابر کوه بار
 کرد توسی شهریار کا مکار را باب دیده می نشانده ابر ریزد
 بهمچو چشم عاشقان مردم شرک به تا نکرد کرد فعل توسی او کرد راه -
 و تو اتر اقطار امطار از آئینه هوا رنگ کرد دور می سافت

ه. 329 م. و هوادر قلب تابستان آتار بهار بغیض فضل پروردگار در پیش

روز کار بر سر حد ظهور و اظهار می رسانید ابر چون دیده

اعداء دولت خاقانی اشک باریدن گرفته بلکه چون کف

دریا نوال سلطان فیض العام عام بهر دیار رسانیده گوی سپهر

زرنگار و ابر کوهر بار هر در که در خزانه روزگار جمع ساخته

بودند نثار مقدم خاقان کردون اقتدار می کردند هوارا از

فاک غباری در دل بود بغرود آمدن قطرات امطار صافی

گشت سپاه نصرت پناه و عا کر طرف دستگاه بآسانی از جول

دیزرق عبور نمودند شاه زاده عبداللہ بن ابراہیم سلطان کہ

پادشاه سمرقند و ترکستان و تمام بلاد ماورالنہر و کابل

و بدخشان بود چون از توبہ لشکر فیروز ی اشرفیہ داشتند

ع. بغرمود تا سروران سپاه بیایند جملہ بدرگاہ شاه بی

چون لشکر و سپاه در درگاه جمع شدند بغرمود تا در پای خزاین. م. 329, 5.

تیمور گورکانی را که از اقالیم عالم جمع کرده بود بکشدند به سپهر و

تراز و بشکریان و سپاهیان انعام فرمود سه در کنجهای کهن باز کردند:

سپه را درم دادن آغاز کرد - و سپاهی آراسته سافت که به

تجمل و عظمت و زیب و زینت آن سپاه با هزاران دیده چشم

فلک کم دیده باشد و از شهر بیرون آمده مقوبه رزم و پیکار

گشت بعد از چند شبانه روز کوچی دایره کردار کرد مرکز خاک

در گذشت و بین عسکری نزدیکی یافت در نوامی شیراز. م. 329, 6.

در دشت قنوان در کنار آب بولا لغورد و دریای شکر

در موج آمده نزدیک هم رسیدند شمالی آب لشکر خان

فریدون جناب از کران تا کران صف کشیدند و در جنوبی

آب مذکور سپاه شاه عبداله یا سال راست کرده بایستادند

سیمرغ آفتاب بفرمان ملک و تاج از سیاست و هیبت آن
 دولشکر با کوفه در کوه قاف مغرب پنهان شدند و باز
 اشهب روز در آشیان ظلمت متواری گشت عقد
 پروین از سپهر برین بان شاه شکوفه در میان لاله زار
 می نمود سبزه - نظم - چو در پرده خواب رفت آفتاب به
 بر آورد نه ناخ خود ز آب به شب تیره در صحن زر کار کون به
 چو هندوی ناخ زن آمد برون - نیز اعظم روی بجلوت خانه
 عزلت آورد و قدم در شبستان مغرب نهاد بهرام
 خون آتش تیغ خون ریز از نیام بر کشید و قاضی افلاک
 در چهار بالش سیمای آسمان نشست و هندوی قصر نفتم
 بر گوشه بام فلک بنظاره بایستاد آن دو سپاه مور شمار
 شیر کار در برابر یکدیگر فرود آمدند و از فروغ مشعل و چراغ

روی زبیدی را رشک سپهر برین ساختند. پاسبانان و قراولان. م. 329, 330.

از هر دو لشکر بیرون آمده به نگاه بانی سپاه قیام می نمودند

تا زمانی که باز سپید صبح بال نور گستر بر اطراف جهان کشاد و از

م. 330, 331.

ظهور رایت شاه انجمن زرنگار علم دولت سلطان زنگبار

نکوفار گشت. نظم شد از رنگ سرخی سر کوهسار به

چوپیشانی پیل شگرف دار به دگر باره شیران بجوش آمدند به

بشکر کشی در فروش آمدند به چنین تازمین در میان شک ماندند

و سیاه سپاه مخالف در مواجهه و مقابله در آمد و از هر دو

جانب تقاره و کوس و نفیر و کره نای و سپید مهره کشید جوش

و خروش باوج ملک دوار رسانیدند و از شیهه باد پایان و

فروش پهلوانان غلغله در کنبه افلاک انداخت. فان جهانگیر

و خاقان سلیمان سریر پادشاه ملک غلام صف شکن و دارای

۳۳۰، ۵. کردون اقسام روئین تن ابو الخیر خان فریدون جناب بن بر

آراست شکر چو افرا سیاب بن پای غم در رکاب کیتی ستانی

استوار کرد و بدست تو کل عنان تو سن جهان کشان بگرفت

و در قلب شکر مانده شد سکنه ریا ستاد و در قلب و

جناب و میمنه و میسر را به سلطان نامدار و امرای عالی مقدار

آسمان با صد زبان فرماده زمین و زمان را مخاطب ساخته

می گفتند ای در بند صید رکش از روز کار - کوه از همیب

رمح خون ریزش چون شاخ پید از باد و عکس آفتاب دران

۳۳۰، ۶. آب لرزان گشت و از بیم تیغ تیزش ماه سیمین سپر از غایت

خوف و هراس چون شخص ناتوان حیران ماند و بهرام خون

آشام از صولت و سیاست مبارزان سپاهش ع - چون سایه

پنا در روی بر خاک - و زحل بلند محل از خدمت سیاستش در

زیر چادر آسمان چون زبان پنهان شد - بفرمود تا دلیران ناموایما، 330. م.

و بهادران تیغ گزرا مانند کواکب بگرد ماه صف کشیدند
 و از غریو کوس و تقاره صدای نصر من الله و فتح قریب بمکوش
 بهوش شکر فیروز از اثر رسانده اند از عکس علمهای رنگارنگ
 بهوای آورد گاه مانده پرتدرو و پشت پلنگ شده -

بهواسرخ زرد و کبود و بنفش : ز تابیدن کایانی درفش :
 و از فروغ و تابش نيزه های کونا کون زین معرکه بسان نیستان و
 لاله زار گشت - قطم - میر سرخ پر قها کشته : نیستانی
 در و آتش فدا : غریو کوس داده مرده را کوش : دماغ
 زندگان را برده از بهوش - مردان کار دیده و دلیران جنگ
 آزموده که از سهم فدنک ایشان سر طایران اوج آسمان بر یکت
 اختیار کردی و از هیبت و سیاست نيزه های اژدهایگر شیر بیش

ما، 330 م. خالی گذاشته به همه چرخ ناور دو اختر سنان بی که حمل با آسمان
 سپاهش هم عنان در جوش و خروش آمد - نظم - سپاهش چو پوشد که
 رزم جوشن بی موج آمده روی دریاست کوئی بی علمهای قتحش
 ه. 331 م. پنجم بیجا بی الفهای انا قتحناست کوئی - چون مخالفان و جنگ
 جوانان عظمت و کثرت سپاه طغیانه را ملاحظه نمودند شاه
 زاده عبدالله را که مدتی در گلستان سلطنت و بوستان خلعت
 نشو و نما یافته بود میمنه و میسر و بر الغار و جو الغار لشکر
 خود را چون کوه آهن مملو و آراسته سافت و از دلیران و
 لشکر شکنان اولوس بقعای که سالها عالم کشای و کشورستانی
 کرده بودند سپاه را مرتب گردانید و از تابیدن تیغ و خنجر و
 خود و سپه و رایشهای زلین ایشان صحرای رزمگاه مانند صحن
 فلک زیب و زینت گرفت - بدین آئین و تمکین در مقابل و

مواجهه لشکر منصور در آمد و صفهای لشکر سپاه را از شجاعان م. 331، ح

کشور و دلیران نامور آراسته کرده - نظم - نکویم همانند نزار دما:

چو دیوی که از بند کرد در پای نه اندیشه جان و فی خوف سر به قضا را

به تسلیم بسته لکر - اسباب محاربت و مقاتلت را آماده ساخته آتش

حرب و کین را اشتغال داده پیش آمد بدین میان دولشکر رزم

سازد برابر یکدیگر رسیدند و مانند دو کوه آتش در جوش و فروش

آمدند - از صف لشکر فدا ده جنبش اندر کوه و دشت به

وز قف خنجر رسیده جوششش اندر بحر و بر - فضای معرکه از جوش

بوش و زره دار چون کوه آهن می نمود و هموای رزمگاه از

تیغ برق و صاعقه خنجر آتشین گشت - پشت فلک بزرگ زمین م. 331، ح

گشت از سلاح به روی فلک بمثل زمین گشته از غبار به زگر دسواران

دران پهن دشت به زمین شش شد و آسمان گشت هشت - دو

۳۳۱، ۶ دریای لشکر با تیغ و خنجر و تیر و تبر به تدبیر خون ریختن تا خفتند به همه
 تیغ و رایت برافراختند - از کوشش و گردش سواران مرد افکن و دیران
 صف شکن سپاه مبارزان چون کوی در میدان سلطان شده
 فرورفت و بر رفت روز نبرد به نیم خون ماهی و بر ماه کرد - زره
 در تن مخالفان چون پیر این فانوس چاک شد و از صدمات حمله
 بهادران و دلاوران هر دو لشکر شیر فلک چون ماهی در آب در
 اضطراب - مشغول - گمان خم چو ابروی جانان شده به زهر کوشه غارت
 گرجان شده به تیر زین بخون یلان کشته غرق به چو تاج خروسان شکلی
 بغرق به نه از قتل کسی نیزه یا منفعل به چو بالا بلند ان پی رحم دل به کله
 خود با کشته کلکون همه به چو دلهای عشاق پر خون همه به دران زمان
 بختیار سلطان که نهنک دریای پیجا و پلنگ کوه و نابو د تیغ خون افشان
 جان ستان گرفته بر کف چون شیر غران بجانب مخالفان حمله کرده

م. 332, 4. ناور و جوی خون چون بحر اخضر در موج آمد - به زمین و هوا گشت

از خون و کرد به زمین لاله کون و هوا لا جور د - روی گردون و
پشت بامون از کرد لشکر و عکس خون ملغ شد و ماهی سپهر در
روی دریای خون در شناه آمد - به ز کشته همه دشت آورد گاه

تن و دست و پا بود و ترک و کلاه - بیاری ملک و نیز و عنایت
پادشاه بی وزیر تعالی و تقدس - به شکست افتاد بر خضم جهان سوز
بفرقه فال خاقان گشت فیروز - شاه زاده عبدالله که رستم صف شکنی

م. 332, 5. و اسفندیار روئین تی را در نظر نمی آورد و میخواست که

پادشاه شیرگیر در روز نبرد بهم عنان گردد چون رو باه عاجز آمد
و دست از رزم و قتال و جنگ و جدال کوتاه کرده رو بگریز آورد
به کسی را که آسمان صاحبقران کرد به ستیزه با چنان کس چون توان
کرد - شاه زاده عبدالله میخواست که بیاری اسب بامون نورد

جان سلامت بیرون برد اما بکرم ازلی و تقدیر لم یزلی دلیران سپاه
 ظفر پناه از عقب رسیده شاه زاده را دستگیر کرده - ع یومان فرمان
 ده تابع و تخت - از شهرستان فنا بعالم بقاروان ساختند -
 تن شاه افتاد در خاک و خون به کلاه کیانی شده سرنگون - بهار
 اقبال بوستان تیمور کورکانی و کلین با طراوت گلستان ابراهیم
 سلطانی از تنه باد تقدیر سبحانی بر خاک خواری افتاد - نظم -
 چنین است رسم سرای فریب به یکی با فراز و دگر در نشیب به یکی
 را کند خوار زار و نثرند به دگر را بر آرد بچرخ بلند - تَعْرِضُ مِنْ تَشَاءُ
 وَ تَذَلُّ مِنْ تَشَاءُ - قتل شاه زاده عبدالله در عشر جمادی الاول سنه
 خمس و خمیس و ثمانمائه اتفاق افتاد - ع نیست کس را زیره
 چون و چرا - بیشتر دلاوران و پهلوانان اولوس چغتایی اسیر
 خدم حشم خان آفاق گشتند و از خسته و کشته صحرائ نبرد و میدان

ناورد کوه و بشته برابر گشت - نظم - بخون غرقه شد خاک و سنگ و کیا

ه. 333 م. بکشتی بخون کردی آسیا: سواران فیکلی همی تاختند: بغارت

گرفتند ز پیرداختند: تعجب کنان جمله برنا و پیر: ز اقبال خاقان

آفاق گیر: مخالفان و دشمنان مخدول و مغلوب - همه کبود لب و

زرد روی و سرخ شرک - همه شکسته دل و تیره چشم و تلخ زبان -

به زینهار بندگان درگاه آمدند - شاهان کبریا و نیکین قصد کین

گفتند: ملک جهان تیغ مستخر چنین گفتند - خان عالم گیر فرمود تا بهادران

شکر و دلاوران کشور و سایر سپاه فخر پیکر بشکران: فتح اسیران

را آزاد کردند و دست تصرف و تغلب از مال و جهات رعایا

وزیرستان کشیده و کوتاه دارند - نظم - خدا داد نصرت شهنشاه

را: به هریمت در افکند بدخواه را - چون شاه ستارگان از میدان آسمان

منظور و کامران بافق غریب خرامید پادشاه سلیمان جناب و کین و مالک

رقاب - حضرت غسان گرفته و اقبال در رکاب بنوعایت ملک و پادشاه
 م. 333, ۵.

غسان توسن مراد بجانب اردوی همایون معطوف ساخت -

چو شاه شرق تیغ اندر میان کرد بنفلک خون ریزی خود بران کرد بن

شاه آفاق چون خورشید تابان بنمیر لکاه خود آمد شتابان بنفرو

آمد بدولتگاه جمشید بنچودر برج محل تابنده خورشید بنواین فتح

بزرگ را که آب روی شاه مملکت وزیر عروس دولت از
 م. 333, ۵.

الطاف و موهبت سبحانی دانسته چنین اخلاص و طاعت کناری

و وظایف حمد و سپاسداری بجای آورد بعد از ادای شکر و پیکار

حضرت الهی تعالی و تقدس نظم - برآمد براوزنگ شاهنشاهی بنجهان

سر بر گشته اورا ره می - مشنوی - شهنشاه ابوالخیر عالمیناه بن

براوزنگ شاه بی فضل آله بنبرآمد جهاندار فیروز بخت بنبررکان

ستادند در پای تخت - تمام اعیان خدم از سادات عظام و

ط 333. 333. پادشاهان عالی مقام و سروران سپهر اقتسام برد بارگاه ملک
 اشتباه آمده بهنیت فتح و فیروزی و مبارک باد دولت و به
 روزی بجای آورده بغیران حضرت خاقانی بعشرت و شادمانی
 و نشاط و کامرانی نشینند با تعلق دولت این اندا بکوشش همیش
 سالکان ملاء اعلی و مقیمان عرصه غیرا رسانند که بیت - کیتی
 نیمی دولت فرمان ده زمان به ماند بعرصه ارم و روضه جهان به
 بر هر طرف که چشم نهی جلوه طفره و نه هر چه که کوشش کنی شده امان به
 ملکی چنین مستخر و ملکی چنین مطاع به دیرست تا زمانه انداز گشتان
 منوع شد حکایت کاؤس و یقباد به و افسانه شد روایت دارا
 واردوان به بالیدارین نشاطی بخت بر زمین به بگذشت ازین
 نوید سرتاج از آسمان - خان فریدون مکان در باغ میدان
 نزول اجلال نمود و سر بارگاه خلافت پناه با وج ملک به ماه رسانند

و سایر امرا و عالم گشایان در مرغزار کمال که چون باغ ارم دلکش است. ۳۳۴، ۵.
 و خرم قرار گرفتند بعد ازین فتح و ظفر سلطان ابوسعید بعنایت بیغایت
 سبحانی و حکم جناب خاقانی به سمرقند در آمد و چشم امید سالکان
 بلده محفوظه از غبار مرکب ظفر پیکرش روشن گشت تمام اکابر
 و اشراف و اعیان و اماجد و ابا و سایر سالکان و مقیمان سمرقند
 بخدمت شتافته آئین شکر گذاری و دعا گوئی و وظائف دولتی واهی
 بظهور رسانیده گفتند که نظم - خروا تحت بر تو میمون باد به
 طالع دولتت همایون باد - سایه معدلت و مرحمت خرو
 نیلوا اخلاق بر اقالیم برو بحر عالم و بنین و نبات آدم ممد و د باد
 و ایام همایون از آفت دوران مصون و مقاصد دو جهانی
 بفضل سبحانی پنجاق مقرون شاه زاده عالی همت همکنان را به
 الطاف و عاطفت و شفقت و مرحمت خود امیدوار ساخته التماس

ع 334، م. نمود که عالم ربّانی مظهر الطاف ربّانی مفسر مشکلات حقایق تنزیل و
مغز و حکایات دقایق تاویل به معنی صورت خلق پیامبر به صورت
معنی الطاف یزدان به سپیدار سریر علم و دانش به جهان جان
عالم عالم جان - شیخ الاسلام اعظم علامّة العالم استاد ایّمته البشر

ع 334، م. قدوة المفسّرين برهان المحققين سلطان الاكابر والعلماء به
آن خوابه که از ره تعظیم می کنند به اعیان ملک فاکدش توتیای
چشم - مقتدای آیات کشف و اصحاب انتخابه پادشاه علمای خرو
دانشمندان نظام الحقیقه والدّینا والدّین خوابه فضل الله قدس
سره العالی بایشکشی و ساورین و تحف و هدایای که مناسب
درگاه آن چنان پادشاهی باشد رفعت شرایط تهفیت و مبارکباد
فتح بجای آوردند جناب هدایت پناه معالی دستگاه به اردوی
خان کیوان بارگاه سلطنت دستگاه تشریف فرمودند پادشاه

عالیجناب و فاتحان سلیمان مآب تعلیم و تکلیف آن بزرگ دین و سرور ما، 334، ط.

علماء روی زمین از مسند خروانی و چهار بابش جهان بنانی

فرو داده ملاقات کرده شرایط پریشش بتقدیم رسانیده

نشتند با هم چو خورشید و ماه، دو پایکزه ذات ممالک

پناه، یکی شاه اقلیم فضل و کرم، در خان جم قدر کردن ششم،

یکی پادشاه سریر جلال، در منظر قدرت ذوالجلال، یکی خسرو

ملک و اقلیم و دین، در آفتاب سپهر برین، خوابه مشتری

مکان عالیشان زبان کرامت بیان گشاده، بنصایح دل

پسند و مواعظ از جمند از تفسیر آیات، بیّنات کلام معجز، نظام

ملک علیم علام و مضمون احادیث سید انام علیه الصلوٰۃ والسلام

مجلس پادشاه روی زمین را زینت فردوس برین بخشیده، بالاعانات، 335، ط.

والطاف پادشاهانه شرف اختصاص یافته مراجعت نمودند بحمد الله

تعالی و تقدس که درین ایام خجسته فرجام شهر سمرقند ملک تمام ممالک
 اسلام از عرب و عجم و ترک دیلم بوجود شریف فرزندان برآمد
 و نخل برومند آنعالی حضرت متعالی منقبت اقصی القضاة
 ممالک منجی الخلائق عن جمع المہالک اعلم علما و زمان افصح
 افصحی و بدیع البیان ناشر العدل و الامان سلطان اکابر افاق
 و ارث سیر شریعت از روی استحقاق ملاذ الافاضل
 و الاشرف فی العالم بنو الافلاق ملکی الیشم - نظم سلطان اہل
 فضل کہ در جنب علم او بہ استاد نکته دان فلک لفل مکتب است بہ
 ناظم مناظم الحق و الیقین و ارث الانبیاء و المرسلین معین الدولہ
 الخاقانی - سپہر مہر عدالت یکانہ کہ قضا بہ چو قاضی فلک
 از علم او شود در کار - قطب الحق و الحقیقہ و الدنیا و الدین
 خواجہ عبید الاقل سلمہ اللہ تعالی و ابتغاه مغرر و مشرف است

نظم - کمال ذاتی او خود ز شرح مستغنی است : بماتهاب چه حاجت شد 335، 5

تجلی را - اگر فیه بلده محفوظه سمرقند در هیچ عهد و زمان و عصر و

آوان از اکابر ارجمند و اعیان و اشرف سعادت مند خالی نبوده

اما غالب ظن آنست که بزرگی باین جود و کرم و فضایل و کمالات

335، 6

و اخلاق حمیده و اوصاف پسندیده از اکابر و اماجد سمرقند

قدم بر بساط بزرگی و دانش و جود و سخا نهاده باشد - نظم -

در جهان است و از جهان پیش است : هیچ معنی که در بیان باشد

آفرینش همه گواه وی اند : که ندارد در آفرینش یار - امیدواری

از عنایت حضرت باری تعالی و تقدس آنست که آفتاب دولت

و اقبال و سایه رفعت و جلال آنحضرت را تا قیام ساعت و ساعت

قیام بر مفارق ارباب فضل و کمال و اصحاب جاه و جلال لایزال تابنده

وپاینده داراد - سه این دعا را ز همه خلق و جهان باد آیین :

ع. 335، پ. بعد از مراجعت خوابه عالیجاه از اردوی خاقان معدلت دستگاه

سلطان ابوسعید میرزا روز بروز پیشکشهای مناسب و تحفه
های لایق بدرگاه می فرستاد چون پادشاه مذکور بغایت و
موهبت سبحانی و یمن بهمت و تربیت خاقانی بر تخت سلطنت
و کامرانی قرار یافت با اتفاق ارباب دولت و سروران ملک
و ملت مہد عظمی و شیرعلیا اقتدار الخواتین را بعه سلطان بیکم را
فرزند سلطان شہید و خاقان سعید الغ بیک کورکان نورالدین
مرقدہ بود بتجمل و عظمت تمام بآئین سلاطین پاک دین جہتہ
حرم خان سلیمان تمکین روان سافت - نظم - روانش فرد
بود و تن جان پاک بہ تو لفتی کہ بہرہ ندارد ز خاک - بزرگان

ع. 336، پ.

عسرو آوان و امراء رفیع مکان ہمراہ مہد بلقیس عہد رفتہ
شرایط تزویج و نکاح بجای آورده بہ خلعتہای پادشاہانہ

و انعامات خسروانه سرافراز گشته باز گشتند خان دریا نوال / 336, a.
 سلیمان فصاحت که از غایت عظمت و جلال - نظم - بود کردون فرود
 پایۀ او به عالم اندر پناه سایۀ او به مملکت سمرقند را که زینت
 بخش روی زمین بل نمونه فردوسی برین است هوای او چون لطف
 کریمان دلکشای و نسیمش چون وصال محبوبان روح افراست
 و آبش چون آب عبارت فاضلان خوشگوار و فاکش چون نافه
 آیهوی تبار مشکبار - دایم الاوقات خسروان رفیع مقدار
 و پادشایان کاملار بنفس نفیس و جان عزیز را در برابر
 حصول آن مملکت و زنی نهاده اند از غایت بهمت عالی و بهمت
 متعالی بتوفیق ذوالجلالی به سلطان ابوسعید میرزا بخشید کمال
 جود و کرم از سلاطین کردون چشم و خواقین عالی بهم هماین مقدار
 تواند بود که با وجود قدرت و کاملکاری و اسباب رفعت

۳ بیامد شهنشاه عالم بدشت: بهمی تاجش از مشتری برگذشت: ماه ۳۳۶ م.

نوامی نشینان آبایکاه: نهادند روسوی درگاه شاه - نظم -

رسید آن خسروشان آفاق: چوماه آسمان در دشت قبیاق -

چون خان روز کار مظفر و کامکار با سلاطین نامه اروشکر

دشمن شکار بعون و تائید ملک فلاق بدشت قبیاق رسید -

نشست آن سپه دار لشکر پناه: سر بارگاهش برآمد

بماه - بعدل و احسان و نوازش صحرائشینان و عیش و شادمانی

و سرور و کامرانی قرار یافت - نظم - شاه چون سر بلند

عالم گشت: سر بلندیش از آسمان بگذشت - مثنوی -

دران پهن صحرای همچون بهشت: پراز خورده کاری اردی بهشت ۴، ۳۳۷ م.

زده هر طرف خیمه و سبابه بان: دوفرنگ راه از کران تا کران

بسی خیمه و خرنه بیشمار: زده پیش و پس لشکر شهریار

۳۳۶، ۵ یکی تحت عالی نهاده بجای بنشسته بروخان کشور کشای

ز بس خسرو میر فرخنده چهره سپهری به انجام پیر از ماه و مهر
 اوز تیمورتایشی که پادشاه قلیماق بود چون عظمت و کامکاری
 خان عالیشان را شنود آتش حه در سینه پر کینه آن به
 افتد در شرر آمد امرا و بهادران و سروران شکر خود را
 طلبیده گفت ابو الحیر خان مال بسیار و استعداد ویراغ
 بیرون از شمار بدست آورده اند و در یلاق بعیش و شاد
 مانان اشتغال می نمایند خبر او شکر کشیده بر سر اور ویم تا به
 بینیم که از غیب چه آید بظهور سران سپاه و شکرشان آن
 همراه گفتند که سخن پادشاه عالمپناه عین مصلحت است اوز
 تیمورتایشی بغرمود تا لشکر و سپاه استعداد حرب و کارزار
 و جنگ و پیکار راست کرده حاضر شوند - دیگر آن سپاه بیحد و

میراغ واستعداد لشکر است کرده تمام آن بدکیشان بموجب فرموده
 خان بلکوج و متعلقان روان شدند چون بجوبوسی رسیدند کوچ
 و او روق خود را همان جا گذاشته بر سبیل ایلغار روان شدند
 نظم - لشکرانیکخت بیش از اندازده بیگنه در تیرگشت و کین با 333 م.
 تازه بیگنه در شهر یار کینه گزاری بیگنه گشتند صد هزار سوار
 همه پولاد پوش و آهن خاکی کین کش و دیوبند و قلعه کشای -
 با چنین لشکر بیشمار که از کرد و غبار مرکبان ایشان آینه افلاک
 چون لطیف خاک نمناک تیره گشتی و مهندس و هم از شمار
 آن عاجز آمدی و سیاح و هم بر شاه راه طول و عرض آن لشکر بدشوار
 گشتی خان قلیماق با چنین لشکری که چشم روزگار از سیاهی آن
 سپاه خیره گشتی متوجه جنگ و جدال شد - نظم آگهی یافت شهریار
 جهان بیگانه های دگر کشاد دهمان بیگانه داران سروران سپاه بیگانه

همه جمع آمدند بر در شاه - خان فریدون مکان ابوالمخیر خان بعد از
 تحقیق خبر بغرمود تا تمام سپاه نصرت پناه استعداد حرب و قتال
 و اسباب ~~جنگ~~ جنگ و جدال را ست کرده متوجه حرب و کارزار
 شوند - نظم در روار و فتاده لشکر شاه بن کرد لشکر همی رسید بماه
 خان کردون بارگاه فلک پناه بغرمود تا سلطان نامدار بختیار
 سلطان و احمد سلطان با بعضی از سلاطین نامدار و امرای کینه
 گزار و بهادران فیروزی آثار از پیشی روان شوند و زبده
 اولاد بزرگوار سیمه ابرار کوهر درج امامت و رسالت یاد
 کار صاحب دو الفقار افتخار آل حیدر گزار قل محمد و سید سرور
 آل طه و یسی قراسید و بوذ بخار پی قیات و سن اوغلان پیمپای
 و پیشکده اوغلان اچمان و مصطفی اوغلان بالغی جبار و تیمور
 اوغلان سیونج باقلی و محمد بیک قونکرات و دولتخواه دیوان قوشچی

و تولى حاجى قوشچى و قونعور پاي قوشچى و کيبک بنى قوشچى و
 م. 338, a.

ساع شيمان مالکيت و ابابکر نيمان و يعقوب دورمان و

سایر بهادران و شکریان روی بجانب دشمنان آورده

متوجه کوک کاشانه شوند خان عالم کیر با بهادران تیغ زن و سواران

شکر شکن چون دریای موج زن روان شد و صدای نفیر و تقاره

بلخ زرنکار سپهر دوار برآمد چون بموضع کوک کاشانه

در چرتگی قیامت در نور تو قیای رسیدند سپاه سپاه

مخالفت مانند کوه آهنی پیدا شد چون هر دو لشکر بفرمان خالق

اکبر در برابر یکدیگر رسیدند از هر دو لشکر آواز نفیر و تقاره و صدای

کوس و کوبر که باوج فلک برین بتمام ماه پروین برآمد - نظم -

ناله زردی و رویین خم به در جلگه کرد زهره پارکم به خان قلیماق

با وجود کثرت سپاه و بسیاری لشکر یکی از نامداران سپاه خود

ب. 338 ط. را فرستاد تا در میان در آمده پیغام صلح و آشتی با پادشاه اسلام

پناه رساند - فرستاده در میان میدان آمده فریاد کرده گفت -

نظم - ملک تن تیر چو قما سون : ایردان قان چقما سون :

ب. 338 ط. یاراشای مختیار سلطان و سایر نامداران از مضمون حدیث الصلح

خبر غافل شده چون قلم تقدیر پادشاه بی وزیر تعالی و تقدس به

شهادت آن دو سلطان دین پرور و بهادران مامور جریان

یافته بود سخن صلح و آشتی را بگوشش هوش راه ندادند و از

غایت شجاعت و تهوّر کثرت لشکر دشمن را در نظر نیاوردند

و بیاد آتش حمله فلک و جدال را بر افروختند - نظم - چو آئین

پیکار شد سافته : درو نهاشد از مهر پرداخته - کرد و غبار از میدان

کارزار باوج فلک دوار برآمد سپاه خو نخواه دشمنی کینه کزار

حمله آورده چون شیران کارزاری و پلنگان کوهساری به زخم

تیر و تبر و نیزه و خنجر بکوشش در آمدند و زمین معرکه را از خون بهم . ما 338, p.

رنگ طبر خون ساختند - بیت - همه ساله نباشد کامکاری :-

کهی غرت بود که گاه خواری - بختیار سلطان و احمد سلطان که مانند

شیر خران و پیل دمان بودند بردشمنان حمله برده بهر مملعه

را از پای در می آوردند از شیر و آويز عاجز آمدند و مخالفان تیره

روز کار آن دو سلطان نامه را در میان گرفته بد رجه شهادت

رسانیدند فان بهرام رزم مشتری غرم چون برین حال اطلاع

یاقت - نظم - بجنبید از قلب شکر جای :-

The 1 line is
left out in the
manuscript.

بود پشته ها همچو کوه از شکوه :- قیامت شود چون بجنبید کوه - دیران . ما 339, a.

هر دو لشکر جلا و ریز بر یکدیگر حمله کردند و تیغ و خنجر بر سر یک روان

ساختند - نظم - دو لشکر یک جا بر آشوبفتند :- همی بر سر یکدیگر کوفتند

ز بس گردن ز زحمت مکه بر میدید :- کسی از یلان یکدیگر را ندید

ه. 339 / سرنامداران بمیدان چو کوی پنهان پر زد در دو پیر از آب روی به

هوای معرکه از آواز جوشی پوشان وز ره داران چون دریای جوشان

در خروش آمد باد فتح و فیروزی از جانب دشمنان و مخالفان

وزیدن گرفت - نظم - جهاندار چون بخت برشته دید به دلیران

شکر همه گشته دید - دست از فلک و کارزار کشیده متوجه قلعه

صغاق شد و خان آفاق در قلعه صغاق در آمد شکر مخالف

در تاراج و غارت مشغول شدند *

* It seems that a few words are left out here in the original MS.

آری در چمن روزگار بچشم و فرمان پادشاه قدیر قهار و تقاضای

فلک دوار و گردش لیل و نهار - نظم - کنج و عمار و کل و خار و غم و شادی

بهیم اند به چون خان آفاق در قلعه صغاق قرار یافت پادشاه *

* The 2nd line is left out.

قلیماق دیگر بار کس فرستاده التماس صلح و آشتی نموده و پیمان

کرده شتی کرده مراجعت نمود اما سپاه و لشکر خان قلیماق پیشتر

از صلح و آشتی اطراف ترکستان و شاه رخیه و نواحی نشینان تاشکند م. 339, a.

و احشام و رعایای آن ولایات را تاراج کرده بودند بعد از صلح

و آشتی اوز تیمور تایشی سیرام خان غریمت و کامکاری را م. 339, b.

بجانب آب چوپوسی که اجمال و انقال و متعلقان او آنجا بودند بر سبیل

ایلمغار روان شد و از آن جا با جمیع سپاه و لشکر بجانب قلیماق

که تحتکاه موروثی او بود توجیه نمود. نظم - ابوالخیر خان سلاطین پناه

شهنشاه جم جاہ کردند سپاه: بعد از مراجعت اوز تیمور

تایشی از قلعہ صغراق بیرون برآمده ایل و اولوس را جمع

ساخته بر ضبط مملکت و رعیت پروری و آراستن سپاه طغر

پناه مشغول شد در اندک زمانی به برکه عدل و احسان خان

زمان دشت قبیچاق رشک سپهر برین گشت چون تمام احشام

و صحرانشینان دشت قبیچاق از کران تا کران بتحت خان

ما. 339. ط. نافذ فرمان در آمد بفتح و دولت بر سریر جهان بانی و مسند

عالم ستانی بغیض فضل سبحانی قرار یافت بموجب مضمون

حدیث معجز نظام سید انام علیه الصلوة والسلام*

شماره از کرامات جناب ولایت پناه

* This space is
left out blank
in the MS.

معارف دستگاه قطب الاولیا، والاخیار ربدة الاصفیاء والابرار

خواجہ بندگان کار آگاه قبلہ مقبلان عبید اللہ قدس اللہ سرہ

العالمی رقم زده ملک بیان خواهد گشت که چون سلطان

* Left blank
in the MS.

الوسعید میرزا از جور روز کار و جفای فلک غدار از تقدیر

صفت پروردگار چون باد بهار سرگشته و پریشان روز

کار بود چون بعنایت پادشاه پادشاهان روی زمین و

آفریننده آسمان و زمین تعالی شانہ و عظم برهانہ قلعه یسی

را که امہات قلاع ترکستان است بخت تصرف خود در آورد

بموجب مضمون حدیث صحیح حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ . 340, a.

و سلم کہ

متوجہ فرار
left blank
the original.

پرانوار فیض آثار سلطان ممالک طریقت پادشاہ اقلیم حقیقت
خواجه احمد یسوی قدس اللہ سرہ العالی گشتہ چند سبانه روز
دران منزل بہشت آئین روی اخلاص بر زمین اخلاص گذاشتہ
دست دعا بجانب آسمان برداشتہ بوظایف عبودیت و فرمان
برداری حضرت باری تعالی و تقدس قیام می نمود تا سببی بغایت
پروردگار و یاری دولت بیدار بخواب دید کہ سرور اولیا
خواجه احمد یسوی نشستہ اند و دو کس دیگر از اکابر اولیا در
مجلس ایشا حاضرند میرزا سلطان ابوسعید بر فاستہ
ازان پادشاہ اقلیم حقیقت التماس فاتحہ نموده اند خواجه
فرمودہ اند کہ آن عزیزم کہ در آخر مجلس نشستہ بودہ فاتحہ خواندہ

اند و سلطان مذکور را باعتبار ولایت مآب سفارش کرده
 اند بعد از آن شاه زاده مذکور در طلب آن بزرگ دین و
 افتخار اولیای روی زمین سعی می نموده اند چون تا شکند
 رسیده است خبر حضرت ولایت پناهی را یافته مقوم به ملازمت
 ایشان شده است چون چشم میرزا سلطان ابو سعید بر جناب
 ولایت مآب افتاده است ایشان را شناخته است و با امر
 و ثواب خود گفته که آن عزیز را که سرور اولیا زبدة الاصفیا
 فقیر را سفارش کرده بودند ایشانند میرزا جامه ابریشمین
 پوشیده بوده است بر آورده لباس کرباس در بر کرده بملازمت
 آن جناب رسیده است و التماس فاتحه نموده خوابه فرموده اند
 که فاتحه همان بود که بامر سلطان الاولیا پیر ترکستان خوانده شد
 اذن ایشان اثر تمام دارد غالباً دیگر بار بالتماس و تصریح

میرزا فاطمه خوانده اند و اسمی از اسماء اعظم حضرت سبحان
 تعالی و تقدس و تعظیم به میرزا سلطان ابوسعید آموخته فرموده
 اند که چون در مقابلہ اعدا و مخالفان برسید دو رکعت نماز
 باخلاص گزارده این اسم را خوانده بجانب مخالفان بدمید و
 فتح و نصرت را از خداوند سبحان و تعالی طلبند تا آثار قدرت
 و غایت بیغایت الہی تعالی شانہ و عظیم برپا نہ ظاہر شود چون
 در ملازمت و موافقت خان سلیمان ملکان ابوالخیر خان نور
 قبرہ پادشاه مذکور و بروی مخالفان شدہ است و لشکرها
 از جانبین آراستہ شدہ آتش حرب و قتال را در اشتغال
 آورده اند امیر سلطان ارغون بہ میرزا کفۃ است کہ حضرت
 خواہ فرمودہ بودند میرزا کفۃ است کہ فرصت و فائز میکند و ہنگام رزم
 م. 341، ا. قتال و زمان جنگ و جدال است امیر مذکور و یکی دیگر از مبارزان

341, 4. شکر بالهام آسمانی و توفیق سبحانی به میرزا گفته اند که حاجانهای
 خود را فدای شما می کنیم و بر سر شما می ایستیم شما با نوحه آجناب
 فرموده بودند قیام نمائید امرای شما شمشیر بکشیده ایستاده
 اند و میرزا با اعتقاد درست توکل بر کرم و محافظت الهی نموده
 فرود آمده دو رکعت نماز گزارده آن اسم را خوانده بجانب
 مخالفان دمیده است امر برای العین مشاهده کرده اند که
 حضرت خوابه بر اسب سفیدی سوار شده در میان لشکر مخالف
 در آمده صفهای لشکر شاه زاده عبدالله را ویران می سازند
 و سال دشمنان را پریشان می کنند چون میرزا بعد از ادای نماز
 و رفع حاجت بحضرت بی نیاز سوار شده است امر گفته اند
 که جناب خوابه را دیدیم که اسب بوز سوار شده لشکر مخالف
 را برهم زدند میرزا فرموده است که در زمانی که من از اسب

فرود آمدیم پیش از آنکه نماز شروع نمایم ایشان را دیدم بعد . 341, a. م.

از آن بخاطر جمع بن خوف و هراس بادای نماز مشغول شدم چون
میرزا سلطان ابوسعید این کرامت ظاهرا مشاهده نموده اعتماد
تمام برفع و نصرت کرده سوار شده آتش حرب و کارزار

را برافروخته است در همان زمان بعون ملک مستعان و . 341, b. م.

بتقدیر پادشاه پادشاهان سرشاه زاده عبدالله را آورده اند
نظم - عارفی را که چنین باده شبگیر دهند : کافر عشق بود اگر نشود باده
پرست - حق سبحانه و تعالی با کمال قدرت و التفتا اختیار کارخانه
عالم و مہمات سلاطین گردون و ششم را در قبضه تصرف اولیا
عظام عالمی مقام نموده است - نظم - مروی را هست قوت از آنکه :
تیرجسته باز گرداند ز راه : کان لہ بود در ماضی : تا کہ کان
اللہ آمد جبر : چون چنین خواهی خدا خواهد چنین : میدہد حق

ب. 341، م. آن روزی متیقن به خط قدوة الاولیا خواب ابو نصر پارسا رحمه الله

تعالی دیده شد که ایشان نوشته اند که شیخ ابوبکر کتابی که

از کبار مشایخ ایام بوده اند روزی دیدن قطب الاولیا خواب

علی حکیم ترمذی قدس الله سره رفقه اند خواب کفقه اند یا

برادر ابوبکر به محل آمدی امروز بهم سیری کنیم و دست شیخ را

گرفته خواب بیرون آمده بکنار آب ترمذ روان شده اند

بعد از مدتی شیخ ابوبکر دیده است که آب ترمذ و کوه ها ترمذ

از نظر غایب است و زمینی دیگر در نظر او ظاهر شد صحرای دید

بغایت وسیع و زمینی بسیار کشاده و تختی در میان آن صحرا

نهاده و بزرگی پشمینه پوشیده بهیبت تمام بر آن تخت نشسته

چون خواب نزدیک رسیدند آن بزرگ بتعظیم ایشان فرود

آمده غایت تواضع و فروتنی بجای آورد خواب بر بالای تخت

نشسته و آن بزرگ دیگر بر پهلوی ایشان قرار یافت بعد
 ا. 342, p.

از آن آن صحرا پر از لشکر و سپاه و چسبا و اسلحه و سواران تیغ
 زن و پهلوانان صف شکن شد در آن میان یکی از پادشاهان
 معظم را آورده فرمودند که در پیشش تخت کردن زدند و جوانی
 را آورده خلعت سلطنت و ایالت در بر او کردند و آن
 سپاه و لشکر را تابع حکم و فرمان او ساختند و همه از نظر غا
 یب شدند و من در مقام حیرت ایستاده بودم خواب محمد علی
 حکیم گفتند یا برادر در چه حیرتی من کفتم عجایب و غرایب بسیار
 در نظر شه من در آمد اما من از سر این واقعه خبر ندارم
 خواب فرمودند که این زمین تیره بنی اسرائیل است که قوم موسی
 صلی الله علی نبینا وعلیه بدعای بلعم با عور چند سال در اینجا بوده
 اند چنانچه تفصیل این حکایات در قصص الانبیاء مطروحات

۳۴۲، ۹. و آن بزرگی که پیشتر بر تخت نشسته بود خالص نام داشته آن

قطب ابدال الت ومن قطب ارشادم بی اتفاق من او کاری

نمی کند و آن پادشاهی که دیدی او را بقتل آوردند قیصر روم

بود که از بعضی حرکات نافوشی صادر شده بود امروز اقلیم

روم و پادشاهی را از او گرفتیم و او را از منصب سلطنت و حیات

معزول ساختیم و فلان پادشاه زاده را که مدتی بود که در فلان ۳۴۲، ۱۰

جزیره بسر می برد و نیاز و اخلاص بدرگاه حضرت بی نیاز

و کار ساز بنده نواز عرض میکرد امروزه بالهام الهی پادشاهی

روم را بوی تفویض نمودیم شیخ ابوبکر می گوید که بعد از این ملاحظه

مرا اندک غشی شد خود را و خواب را در کنار آب تر مد دیدم

چون بخانه رسیدم این واقعه را بر پشت کتابی نوشتم بعد از

پنج ماه یا بیشتر باز رکابان از جانب روم آمده گفتند که در

فلان روز فلان پادشاه زاده که مدتی در جزیره بود بیرون آمد. 342, 6a.
 و لشکر و سپاه روم بوی پیوستند پادشاه روم بیرون آمده جنگ
 کرده بقتل آمد و سلطنت روم برقرار گرفت. نظم. از خراب شود
 مملکت ز شاه مرغ پیکر که نزد اهل حقیقت گناه درویش است *

* This space is
 left blank in
 the MS.

بعد از شهادت و واقع سلطان رفیع مکان الغ بیک کورکان
 فرزند ارجمند او شاه زاده عبدالعزیز نور مرقد هما عبداللطیف
 میرزا - نظم - نشست از بر تخت فیروز و شاد و بهرام روز و فردا
 نیاورد یاد - سرور و شادمان بظلمت و شوکت تمام بر تخت
 سمرقند قرار یافت سروران سپاه و ستانندگان دیهم و گاه
 سرانقیاد و چاکری بر فط فرمان او نهادند مخالفان و دشمنان

از بیم تیغ جانستان او رویه پیا بان محنت و صحرای مشقت 343, a.

343, a. آوردند. بابا حسین بهادر که گوی جلادت و شجاعت از رستم
 دستان و سام نریمان را بودی از جمله مقربان و تربیت یافتگان
 جناب الغ بیک کورکانی بود و بفرمان سلطان زمان الغ بیک
 کورکان در سلک مقربان شاه زاده عبدالغفران انتظام یافته
 بود و شاه زاده مشارالیه او را با انواع الطاف و شفقت سرفراز
 ساخته بود بالضرورة در سلک ملازمان میرزا عبداللطیف
 درآمد و کینه دیرینه از جهمت ولی نعمت خود در سینه داشت
 و مکررین بقصد قتل شاه زاده بر میان بسته انتظار فرصتی می
 طلبید که انتقام ولی نعمت خود را از او بگیرد. بعد از شش
 ماه میرزا عبداللطیف در باغ در باغ میدان در چهار باش
 جهان بانی و بستر فراغت و کامرانی در خواب دیده است
 که سر او را بریده در طشتی نهاده پیش او آورده اند

از دہشت این خواب بیدار شدہ فرمیشخ نظامی علیہ الرحمہ در 343, a. م.

بالا سراو بودہ حسب حال کشادہ است - این بیت بیرون
آمده است کہ بیت - پدر کشی پادشاهی را شاید نہ اگر شاید
بہ شش ماہی نیابد - از دیدن این واقعہ و مضمون این بیت
شاه زادہ بسیار مملو و پریشان حال شدہ است - چون تبایر

صبح از جانب مشرق برآمد و سلطان آسمان بر بنر خنک فلک 343, b. م.

سوار شد و عالم را بنور و ضیاء خود منور ساخت شاه زادہ
بخاطر پریشان از باغ میدان سوار شدہ غنان غریمت بجانب باغ
چنار معطوف ساخت بابا حسین بہادر کمان کین در بازو
انداختہ دو بیلک جان ستان و یک تیر کز در میان زدہ پیش
پیش موکب شاه زادہ روان شد چون از دروازہ چہار راہ
سلطان روزگار بیرون آمدہ بانجا رسیدہ کہ یک جانب

ما 343، دیوار باغ نوست و جانب دیگر خندق شهر بابا حسین غسان

کشیده در سر راه ایستاده است بنوعی که ملازمان سلاطین
 رفیع مکان جهت کور و نوش می ایستند چون موالب کواکب
 اثر سلطان فلک پیکر گذشته است بابا حسین توکل بر کرم ملک
 مستعان کرده دل از جان بر گرفته بیلک جان ستان را در لکان
 کین نهاده از شست لامرد بقضا الله کشاده داده آن تیر
 بفرمان قادر قدیر در میان دوشانه میرزا عبد اللطیف
 رسیده که پیکان از سینه سر بیرون کرده است - مشغولی
 چو بگذشت پیکان بر انگشت او: گذر کرد از مهره پشت او:
 قضا گفت کبر و قدر گفت ده: فلک آفرین کرد و مه گفت زه:
 سر شهریار ممالک پناه: پزاسپ اندر آمد بخاک سیاه:
 تن شاه افتاد در خاک و خون: پزاسپ دولت و تخت او شد نکلان:-

بضرب همان یک تیر درخت خسروانی چون برگ بیدار شد باد. 344, 4. م.
 خزان بر خاک مذلت و خواری افتاد آنچه باید بر بزرگوار و برادر
 نامدار کرده بود فلک غدار بامر و فرمان پروردگار تعالی
 شانه باورسانید - نظم - هر که او نیک می کند یا بد یا نیک و
 بد هر چه می کند یا بد - عاقبت ظلم و ختم است و نهایت کار
 ظالمان عذاب الیم - ملازمان و مقربان میرزا عبد اللطیف
 به برداشتن جسد شاه زاده مشغول شدند با باحسین فرس
 را بر فتن غمان باز داد و کمر نخته بجانب ترکستان رفت گویند
 شیرویه که بخون پدر خود خسرو پیر و نیز فرمان داده بود بعد از
 شش ماه در گذشت و مقصود که قصد پدر خود متوکل خلیفه
 کرده بود آن نیز شش ماه بوده بعد از قتل عبد اللطیف میرزا
 امرا و نامداران اولوس چغتائی باتفاق بزرگان و اکابر

م. 344, a. و اشرف سمرقند شاه زاده عبداللہ بن ابراہیم سلطان
بن شاه رخ سلطان را بر تخت سلطنت نشاند و سلطنت

ماورالنہر و سایر ولایت برو قرار گرفت شاه زاده مانند ابر
ہیمان دست سخاوت و احسان کشادہ خاص و عام را از
انعام عام خود بہرہ مند ساخت در آن واقعہ شاه زاده
محمد جوگی کہ فرزند ارجمند میرزا عبداللطیف بود قرار

م. 344, b. نمودہ - بیت - ہر روز بمنزل و ہر شب جائی بن چون باد صبح سرگردان
می گشت - نظم - زمصر مملکت او دور می بود بن کہی پیدا کہ

مستور می بود - تا بعد از مدتی بر ہمائی ہادی دولت بجانب

اردوی ہمایون جناب خلافت پناہی ابوالخیر خان کہ قبلہ گاہ

سلاطین روزگار و کعبہ جای فوایقین رفیع مقدار بود

توجہ نمود چون بآستان سلطنت ایشان رسیدہ بشرف

دست بوس حضرت قاقانی مشرف گشت خان دریانوال که مظهر

ما 443 3

قدرت ذوالجلال بود او را در ظل عاطفت و سایه مرحمت و شفقت

خود جای داد و النعام عام خود را شامل احوال او ساخته بانواع

الطاف او را سرافراز ساخت ز ایدۀ مهد علیا و ستر عظمی

قیدافه عهد و بلقیس زمان رابعه سلطان بیگم که صرم محترم

خان آفاق و عمه شاه زاده بود اصناف دلجوئی و شفقت نسبت

بحال برادر زاده بجای می آورد محمد جوکی میرزا را فارغ البال

و مرفه الحال در ملازمت خان سلیمان افعال قیام می نمود بعد

از چند گاه که سلطان ابوسعید میرزا بضبط خراسان و مازندران

و سایر بلاد ایران مشغول بود محمد جوکی میرزا که داعیۀ سلطنت

سمرقند و مملکت موروئی در خیال داشت از نواب خان

فریدون مآب التماس لشکر و مدد نمود که رفته بغایت سبحانی

و یمن همت خاقانی مملکت سمرقند را در تحت تصرف خود آورد 345 هـ.

حضرت خان التماس او را قبول نموده بود که سلطان و پیشکدا
اوغلان را با جمعی امرا و بهادران همراه شاه زاده محمد جوکی
ساخته بجانب ولایت سمرقند روان ساخت شاه زاده توکل
بر کرم کریم کار ساز کرده چون شیرشکار با شکر جرار کرار -
نظم - سپاهی چو مور و ملخ پیشتر به دلیران غنکی و مردان کارینه
یلان دلاور که در رزمگاه به نیزه ربودندی از چرخ ماه -
متوجه ترکستان شد چون سپاه نصرت پناه از ترکستان گذشته
متوجه تاشکند و شاهرخیه شدند امراء بزرگ چغتائی مثل امیر
نور سعید بیلکوت و امیر سلطان ارغون که از سلطان ابوسعید
روگردان شده بودند به شاه زاده پیوستند و سپاهیان
و لشکریان الغ بیک کورکانی که در بعضی ولایت از بغای

روزگار و گردش فلک دو آرمه در سلک سپاه شاه زاده *p. 345, a.*

انتظام یافتند شاه زاده مذکور تمام اهل و لشکریان را بغایت

خود امیدوار ساخته آنچه ممکن بود از انعام و اکرام **one word in distroyed in the MS.* * لشکریان

بتقدیم رسانید بعد از فتح تاشکند در ماه رجب از آب سیحون

عبور نموده متوجه نواحی و اطراف سمرقند گشت امیر مزید

ارغون که از جمله تربیت یافتگان سلطان ابوسعید میرزا بود و

از شبایان زمان و نامداران دوران بود از شهر سمرقند

p. 345, b.

لشکر و سپاه آراسته متوجه رزم و پیکار گشت در صحرائی سیستان

بفرمان ملک مستعان هر دو لشکر با کوفه نزدیک یکدیگر رسیدند

نظم - دلیران و شیران دشمنی شکار بی برافروختند آتش کارزار

فرو بسته لبهای مردم ز لطف بی فرو مانده اعضای گردان ز کار

ز خون گشت تر دامن آسمان بی ز بیم آب شد ز هر روز کار

ما. 345 ط. آواز نغاره و تغیر با وج ملک ایتر رسید دیران هر دو سپاه آتش

حرب و قتال را برافروختند و چون شیران فکلی در هم آویختند از

تابش آتش کارزار از جوشن در برد لیران در که از آمد چون حمله

بهادران و سجاعان بی دربی شد بو که سلطان دل از جان بر گرفته

بنامداران لشکر خود بر مخالفان حمله کرد و شاه زاده محمد جوکی از

قلب لشکر نجیب و فرمود که تمام لشکر جلا و ریز بجانب مخالفان

حمله کردند امیر مزید ارغون و مبارزان سپاه سمرقند کوششهای

مردانه نمودند و آنچه امکان دلاوری و پهلوانی بود بجای آوردند

اما با نصرت و فیروزی از جانب شاهزاده محمد جوکی وزیدن گرفت

نظم - مدار ملک عالم پادشاه است بی بهانه لشکر و خیل و سپاه است

نه از کوشش و کردش دلاوران - نظم - ز زخم سنان آتش آمد برون

زمین شد بگردار دریای خون - امیر مزید ارغون چون بیشتر

دیران لشکر راکشته و خسته دید پشت بهزیمت داده رو بگریز آورد. 346, a. م.
 و سپاه محمد جوکی میرزا و بوزار سلطان از عقب گریختگان درآمده
 بسیاری را بقتل رسانیدند آخر الامر چون امیر فرید بشهر سمرقند
 رسید بفرمود تا همه اعیان شهر حاضر آمدند و در عمارت شهر و حصار
 و آراستن برج و بارو استحکام قلع کمال اهتمام بنظهور رسانید و
 صورت واقعه را عرضه داشت کرده بتعجیل تمام بدرگاه عالیشان
 پادشاه اسلام خراسان روان کرد چون بر ثوابین خبر بسمع سلطان
 ابوسعید رسید بفرمود تا تمام لشکر و سپاه خراسان استعداد رفتن
 ماورالنهر و ترکستان کرده حاضر شوند لشکریان و سپاهیان حسب
 فرمان استعداد جنگ و جدال و اسباب حرب و قتال را ست
 کرده بدرگاه رسیدند خورشید سپهر دولت و همشید سریر مملکت
 سلطان ابوسعید بهادرخان غریمت بجانب سمرقند معطوف

ساخت اما شاه زاده محمد جوکی بهادر بعد از شکسته شدن امیر
 مزید و کرختن او از میان لشکر طغراثر متوجه دارالسلطنت سمرقند
 گشت لشکریان و سپاهیان شاه زاده دست بغارت و تاراج
 گشاده بعضی از ولایات را تاراج کردند چون این کیفیت بسمع
 محمد جوکی میرزا رسید حکم کرد که لشکریان دست بمال رعیت دراز
 نکنند و از غارت و تاراج اجتناب نمایند و الا بغضب و تهریاد شاه
 گرفتار گشته تلف خواهند شد چون سپاهیان این حکم را شنودند
 دست از غارت و تاراج کوتاه کردند چون لشکریان دست از
 اموال رعایا کوتاه کردند کلا نتران ولایات و یوزبکیان ایما
 قات و احشام و صحرائشینان فوج فوج و گروه گروه آمده شاه زاده
 را ملازمت کرده معاودت می نمودند و بسیاری از مردم ترک
 و صحرائشینان در ملک ملازمان شاه زاده درآمدند و سپاهیان

چیست بود که سلطان و سوران دشت قبیاق یکدل و یک
 زبان گفتند که لشکر بسیار و سپاه بیشمار در ظل رایت
 و حمایت شاه زاده جمع اند بکنار آب آمو رفته استعداد
 جنگ و کارزار را تربیت داده نمی گذاریم که از آب
 آمو عبور نماید رای شاه زاده بنیر آن قرار گرفت اما امای
 چغای چون امیر سلطان ارغون و امیر نور سعید بملکوت و غیر ذلک
 باتفاق گفتند که مصلحت آنست که از اینجا مراجعت نموده از
 آب سیحون گذشته صحرای شاه رخیه را لشکرگاه سازیم
 شاید که بعد از آمدن سلطان ابوسعید به سمرقند بعضی
 امرا و لشکریان از وجود شاه باینجا نبیایند چندانی
 ازین ولایات گفتند که رای شاه زاده از طریق صواب و جاده
 دولت منحرف شد و رایت مراجعت برافراخت چون لشکریان

برگشتن شاه زاده را معلوم کردند اکثر جدا شده متوجه ملازمت *م. 347, a*

سلطان ابوسعید گشتند و ابوسعید سلطان و لشکر دشت دست

از آستین ظلم و بیداد بر آورده پای در دایره طغیان نهاده آنی

توانستند گرفتند و متوجه دشت قبیچاق شدند و فتور عظیم در کار

و بار شاه زاده محمد جوکی راه یافت چون لشکر سلطان ابوسعید

بفتح و فیروزری از سر قندکشته متوجه قلعه شاهرخیه شدند *م. 347, b*

محمد جوکی میرزا را مجال مقاومت و طاقت مقابله نبود بالضرورت قلعه

شاهرخیه که از کمال استحکام و غایت استواری بنوعی الت که

عقاب اندیشه کرد کفره تسخیر او پیر و از نمی تواند نمود و ابرتنند

روسایه بر سردیوار آن بدشواری می اندازد و چشم سپهر از

بلندی و رفعت او خیره می گردد و رآمد و برج و باروی آن قلعه

را مستحکم ساخت و آنی ممکن بود از جنس معاش و ذخیره و اسباب

۳۴۷. قلعہ داری مہیشا ساخته توکل بر کرم ملک متعال کرده قرار یافت

سلطان ابوسعید میرزا بالشکر جہرا مور شمار کہ از خراسان
و بدخشان و سایر ممالک جمع ساخته بود متوجہ شاہ رخیہ شد
نظم سپاہی چومور و ملخ بی شمار بہ رسیدند نزدیکی آن محاصرت
سپاہیان و لشکریان حمد جوکی میرزا فدائی وارا از قلعہ بیرون آمدہ
جنگہای مردانہ می کردند و ہر روز جمعی از لشکریان تلف می شدند
تمامت محاصرہ متمادی شد و بسیاری از دلیران لشکر سلطان
سعید کشتہ شدند و شاہ فتح از آئینہ اقبال روی نمود بنا
بران سلطان ابوسعید فرمود کہ در کرد قلعہ شاہ رخیہ محاصری
سازند کہ مخالفان ملک و ملت و منازعان دین و دولت را
راہ بیرون شدن نمازند تمام سپاہیان و لشکریان و احتشام
بجد و اہتمام تمام دران مہم قیام نمودند و بانکہ زمانی آن محاصرہ

در غایت استحکام صورت اتمام یافت و در آن مدت از طرفین جنگیای م. 348, 2.

مردانه و کوششیای بهادرانه نمودند و بسی از سروران سپاه سلطان

سعید از یاد در آمدند و بهیچ وجه صورت ظفر از آینه خیال روی

نمود و اهل قلعه از تنگی معاش بجان آمدند و از نایافتن نان و گوشت

کار بجان و کار دستخوان رسید چون ساکنان قلعه را از هیچ

جا امید واری نبود التی بعالینجاب ارشاد مآب ولایت پناه

خواجه ناصر الملک والدین عبید الله نمودند حضرت خواجه بالتماس

اهل قلعه و استصواب ابو سعید میرزا از سمرقند بجانب شاهره

غریمت نمودند و سلطان سعید شرایط استقبال و تغلیم و نیاز

مندی بتقدیم رسانید امیر نور سعید بیلکوت این بیت را نوشته

بحضرت خواجه فرستاد - نظم - جامی ز غم تو بس خراب است به کفیم تر

و کز تو دانی - و امیر مذکور در باب فلاحی خود تضرع و زاری

بسیار کرده بود و حضرت خوابه ارشاد مآب همچون آفتاب بهمان

م. 348, a.

تاب بتوفیق ملک و مآب بقلعه شبرخیه در آمد و میرزا محمد جوکی
را بمواغلت دلیسند و طکایات سودمند بران ساخته که قلعه را

تسلیم نواب کامیاب سلطان ابوسعید نماید بشرط آنکه مجموع اهل

قلعه را در سایه معدلت و مرحمت خود جای دهد و در مقام انتقام

نشود جناب ولایت پناه هدایت دستگاه از قلعه بیرون آمده

سلطان ابوسعید میرزا را بگویند دادند که قصد قتل انجماست

م. 348, b.

نکنند و دیگری را نفرمایند بلکه با انعام و التفات خود امیدوار سازد

سلطان ابوسعید آنچه آنحضرت فرمودند قبول نمود خوابه بزرگوار

منظیر الطاف کرد کار دیگر بار بچار تشریف بردند و شاه زاده محمد

جوکی و امیر نور سعید بملکوت و امیر سلطان ارغون و تمامی کردن

کشان را بیرون آوردند در روز جمعه نهم ماه محرم الحرام سنه

ستین و ثمانیة شاه زاده محمد جوکی همراه جناب ولایت پناه فواجه . ما، ۳۴۸، ط.
 ناصر الدین عبید الله بمجلس هما یون سلطان ابوسعید رسید سلطان
 ابوسعید شاه زاده را کنار گرفته در پهلوی خود جای داد و بالطف
 و شفقت خود او را امیدوار ساخته آن مقدار را اظهار دلجوئی و التفات
 نمود که خاطر شاه زاده جمع شد امراء یک جهت شاه زاده بشرف
 دست بوسی سلطانی مشرف شده سر فحالت و شرمساری
 در پیشش انداخته بالفعل و شرمندگی تمام بایستادند میرزا
 سلطان ابوسعید بعهد خود وفا نمود و در مقام انتقام هیچکس نشد
 و بفرمود تافیمه و فرگاه و سرایرده و بارگاه بهمت شاه زاده
 محمد جوکی برپای کردند و از مردمان معتمد و مقربان درگاه
 خود جمعی را جهت محافظت شاه زاده تعیین نمود چون مهمات
 آن ولایت حسب المرام با تمام رسید و خاطر سلطان سعید از

م. 349, ۵. فتنه و اندیشه مخالفان خلاص گشت بجانب سمرقند معاودت

نمود و از شهر سمرقند به دار السلطنه هراة میرزا محمد جوکی را با جمعی
از محرمان و معتمدان خود از پیش می فرستاد و بنفس همایون
و دولت روز افزون از عقب او روان می شد چون بمستقر سیر
سلطنت رسید شاه زاده محمد جوکی را در قلعه اختیارالدین بندهالی
که مشابیه منار در میان حصار ساخته بودند محبوس گردانید شاه
زاده در آنجا مقید بود تا اجلش فرارسید - قلم - اگر صد سال مان
ور یکی روز بیاید رفت ازین کاخ دل افروز - چون دشت بقیاق
که بلطافت آب و هوا از سایر ولایات صفت امتیاز دارد از
کران تا کران و تحت صایب فان در تحت تصرف بندهکان فان کیوان
مکان درآمد و کارخانه ملک و ملت از معدلت و مرصمت آن
پادشاه فلک حشمت انتظام یافت و صییت شمایل فروزان

بغایت الله سبحانه و تعالی منور ساختند برین موجب است ۵

م. 349, ۵.

ابوالمنصور کوچکونی خان و ابوالخیر سبعونچ خان ۶ آقا بوریون
سلطان ۶ شاه بدایع سلطان ۶ احمد سلطان ۶ فواجه محمد سلطان ۶
سید بابا خان و شیخ حیدر خان ۶ و سحر سلطان ۶ و شیخ ابراهیم
سلطان پادشاهانی که از نسل خان خانان ابوالخیر خان نورالله مضبوط
در مملکت سمرقند و خراسان سلطنت و پادشاهی کرده اند
اول امام سلطان خلیفه الزمان سلطان فریدون ملکان محمد شیبانی
خان که بفرمان دهبی و زور بازوی عالم کشائی بعون و تائید الهی
از سرحد اوزبکستان نهایت بطام و دامغان به عنایت ملک
مستعان در تحت تصرف و قبضه تسخیر در آورد در شهر
سنه ست و تسع مایه بر سمرقند جلوس نمود چنانچه اقتضای الفضل
مولانا محمد بدخشی هجته تاریخ فتح سمرقند گفته است نظم - بدخشی

م. 350, ۵.

کریم بیحد گفت تاریخ پنهانی تاریخ دوران تو خوش گفت - چون مدت ۳۵۵، ۴۰
 ده سال بر سر ایرایالت فرماندهی و مسند حکومت و پادشاهی قرار
 یافت در شهر رسنه ست عشر و تسعمایه در نواحی مرو شاه
 جان به شاه اسمعیل که از جمله جباریه و کردن گشتان زمان و پاد
 شاه عراقین و اذربایجان و فراسان بود معاف کرده بدرجه
 شهادت رسید بعد از آن واقعه پایله خان فردوس مکان ابو
 الخیر خان سیو پنج خوابه خان از تاشکند آمده تحت و مملکت
 سمرقند را بغریانی و عدالت خسروانی بیاراست و بطالع بعد
 و زمان همایون بر تخت سمرقند قرار یافت - نظم - چنان آراست
 ملک از دانش و داد به شهر آسوده گشت و کشور آباد -
 بتاسیر صبح پادشاهی از افاق تا ایلات الهی دمیدن گرفت و شعله
 اختر جهان بانی درخشیدن آغاز نهاد علم پادشاهی عالم آن

م. 350, 2. خان عالیشان را با وج اقتدار برافراختند سلطان عالم بالا و سبها

ملا اعلی این دعای کردند - بیت - که سرسبز باد این همایون
 نهال به گردش در باغ جاه و جلالت به بتاراج و بختن جهان
 تازه باد به سرخسرم و تاج دروازه باد - بطریق عدل کتری
 و آئین رعیت پروری قیام می نمود تا زمانی که خان رفیع

م. 350, 2. مکان ابو المنصور کو جلونجی خان از ترکستان بسمرقند نزول اجلال

نمود خان مذکور با استقبال بیرون رفته تحت سمرقند را به برادر
 بزرگ پیشکش کرده بجانب تاشکند معاودت نمود خان
 معدلت پناه فریدون دستگاه کو جلونجی خان پادشاهی بود که
 خورشید نور و روشنائی از رای میراوداشت و بخت جوانان مدد
 از دانش و تدبیر او آسمان خاک بوس آستان او بود و کیوان
 پاسبان کنکره قصر سپهری او کوهر تاج او را آفتاب تابان بر چشم می

نهاد و پایه تخت او را آسمان بر فرق فرقدان می‌داد کردن کردن *p. 350, 6.*

کشان عالم را بقر کردن توان خویش در قید تسخیر کشیده بود و سر
 سروان و پادشاهان را در درگاه آسمان پناه خود چون دایره
 بیای آورده بسیار نیکوکار و علیم و کم آزار و پاک مذهب و درست
 اعتقاد گویند که هر روز هزار بار سوره اخلاص را میخوانده اند و گویند
 اکثر اوقات بند کمر قلبی مشغول بوده اند و اواخر ایام سلطنت از
 جمیع مناهای و ملای بتوفیق الهی اجتناب نموده توبه نصوح کرده
 امید داری از کرم حضرت پروردگار آنست که توبه آن خان عالیقدر
 را قبول کرده باشد و گناهان او را آمرزیده - نظم - بحرامان چون
 در آید موج زن به عفو گرداند گناه مردوزن به تویقین می‌دان
 که صد ساله گنه به ازین یک توبه بر خیزد ز راه - قریب به بیست سال *p. 351, 9.*
 آن خان ملک فصاحت بغایت ملک متعال بر سر پادشاهی و کامکاری

م. 351, 4. بسپرد تمام سلاطین خطبه و سکه را بالقاب همایون آن پادشاه عالیه

منزین و مجلی ساخته بودند چون از سرای فانی میل صنت سرای جاودانی

نمود سلطان ابوسعید بهادر که فرزند بزرگ ترخان مغفور بود بدستور

خانان عالم آرا بغایت الله سبحانه و تعالی بر تخت پادشاهی و سریر

فرمان دهی برآمد و تمام سلاطین و پادشاهان فرمان او را کردن

نهادند و خطبه و سکه را بنام نامی اوزیب و زینت دادند چون

قریب به سال بر عیث پیروزی و عمل کتری بر تخت فرمان

دهی قرار یافت در بهار جوانی و هنگام فراغت و کامرانی ازین

سرای فانی متوجه مملکت جاودانی گشت - نظم - آنکه پاینده و

باقی الت خدا خواهد بود - در زمان وفات ابوسعید خان سلطان ^{2nd line left out in the MS.}

فریدون فرشته شاه رعیت پرور خدیو عدو بند قلعه کشای پاد

شاه عالی رای عالم آرای معزالسلطنة والدین ابوالغاری

عبدالله بهادر خان طول الله تعالى عمره که لعل کمان خلافت و یکتا فاقم. ۳۵۱، ۹.
 سلطنت است در ولایت او را تنیا بفتح و فیروز ی قرار یافته بود که
 ملائت خان زمان رسید بن توقف و اہمال بر سبیل استعجال سوار
 شدہ بدولت و اقبال بتعجیل تمام آمدہ در سمرقند نزول اہلال نمود. ۳۵۱، ۱۰.
 نظم - چنان آراست ملک از دانش و داد بد کہ شہر آسودہ کشت و لشور
 آباد - طلائق سمرقند را در سایہ معدلت و مرہمت خود جای داد
 و ابواب عدل و احسان بر روی سالکان بلکہ محفوظ بکشد - بیت
 جہانتش لجام و ملک یار باد بد چہان آفرینش نیکوار باد - چون خبر
 وفات سلطان ابوسعید خان نوالہ مرقدہ بہ ترکستان رسید سلطان
 کیوان رفعت بہرام صولت پادشہ عالی جاہ سپہر بار کاہ معدلت
 دستگاہ مظہر الطاف آکہ معزز السلطنہ والیدین سلطان عبد اللہ *
 (خلد اللہ ملکہ بدولت و اقبال بغایت حضرت ذوالجلال والا فقاہ از ترکستان

* This sentence is
 added in the margin
 of the Ms.

آمد به سرسیر) جاه و جلال بجای پدر بزرگوار و برادر نامدار قرار

یافت - نظم - جهان بیرون مباد از حکم و رایش بن زمین خالی مباد از

خاک پایش بن فراخی باد از اقبالش جهان را بن زتاجش سر بلند

آسمان را بن بهر جانب که رو آورد بتقدیر بن رکابش باد چون

دوران جهان گیر *

* This space
is left blank
in this MS.

هر چند آن رفیع الشان فرمان فرمای انس و جان بشره آثار

مناقب و صفات آبا و اجداد عالی مقام خویش که هر یک از ایشان

بر فلک رفعت و کاملاری و سپهر عظمت و نامداری بعنایت

حضرت باری تعالی و تقدس آفتابی بودند تابان و بدری بودند

نور افشان اقصیاج ندارند اما چون عادت خواقین عالم

ستان و قواعد شهریاران کردند آستان عالی مقدار آنست که

نسب عالی خود را زیور اوراق لیل و نهار ساخته اند تا اولاد و

اصفا د عالمپناه ایشان بران اطلاع یا بند بنابران منشیان بلاغت . ۳۵۲، ۹. م
 شعار و نجشیان فصاحت آثار در صحایف روز ~~کلی~~ نسب خان
 فریدون اقتدار را برین منوال ثبت نموده اند - ابوالخیر خان بن
 دولت شیخ اوغلان بن - ابراهیم سلطان بن - فولاد اوغلان بن - مینکتمور
 خان بن - یاد اوغلان بن - جوجی بوقابن - بهادر سلطان بن - شیبان
 خان بن - جوجی خان بن - چنگیز خان بایافت ابن نوح صلی الله علی
 نبینا و علیه در دیباچه مطور است محتاج به تکرار نبود بعد از تحقیق
 نسب خان عالم پناه فریدون دستگاه قلم لطایف فکر بدایع آثار
 بذکر اسماء و نام دار شاه زاده های کامکار و امرا و ملازمان خان
 مغفرت آثار بودند شروع نمودند و التوفیق من الله الودود از
 پادشاهان افتخار سلاطین بختیار سلطان و سلطان ابوسعید کورکان
 که به یمن همت خان سلیمان بارگاه پادشاه ماورالنهر و خراسان

شد دیگر سلطان حسین میرزا اوغلا، الدولہ میرزا و محمد جوی میرزا p. 352, a.

در ملک مقربان و ملازمان درگاه آن خان ممالک پناه بودند

از سادات عظام عالی مقام* قرائید

* This line is
diagonal in
the MS.
p. 352, b.

نور اللہ قبر ہم، مانکیت و قاصدی، سارع شیمان تردی خواہم،

قیات بوذ بخاری، سپوینچ قیللی محمود اوغلان، یاغلی جامعلفی

اوغلان، شو بقاری ایدل اوغلان، ایچان ششیکدا اوغلان،

فضر شیخ اوغلان، شاد نجت ملح اوغلان، قان آن پیللی،

دولت صوفی اوغلان، تنغوت منہ دن اوغلان، مرت

صوفی اوغلان، قونکرات محمد اوروسلی، یاغلی خواہم،

برقوت عددی، کیبک خواہم، درمان یعقوب قراکدایی

کیزلی، نرنگ، کرای، اینکہ خواہم قوقعانچی،

بولاتکپی، قوشچی، قالوق چاپچی، دولت خواہم دیوان،

قونعور پای بهادر حکیم شیخ، کشک بی، اچچه اوروس، نیمان، ۳۵۲، ۴۰.

شیخ صوفی، عمر صوفی بی، قرا عثمان، تولون فواہ، تو کابر

*
the two
names are
destroyed in the
ms.

خواب، اوکراش نیمان، سارغ شیمان، ابا بلکر، یوسف

خواب، اوتاچی مرت صوفی، ترخان خدای بردی بخشی، قو

تلوق بوتقا، خطای ابکہ بهادر جات صوفی بیک، تو پای مومن

*
Two names
are obliterated
here in the ms.
p. 353, a.

در ویش بهادر - بهادق بهادر، *

بهادر قارلوق عبدالملک، اویغور کیچک، حسن لی پای شیخ، اچکی

بیاغودیلوان، سفر خواب، ایهن کنگس، تیمور شیخ بهادر، او شون

قوداغای بهادر عثمان بهادر، قلیچ پای بهادر، شیخ محمد بهادر،

تومان تولکوچی، تومان مینک تولون فواہ، بیاعومسیت کورلاوت

خوابه لاق، کرای فوہ بهادر، بودال شیخ صوفی، صمیای حسن اوغلان -

بعد ازین قلم دوزبان بذکرات و واقعات پادشاه کشورستان

محمد شیبانی فان قیام فواہم نمود والتوفیق من اللہ الشہود - کاتب الحروف

فقیر خیف محمد شریف قوم بنی اسرائیل ساکن سرکار کول جلالی ملازم

فلانت وشفقت شعار سخاوت و مروت *

ہمہ برتا

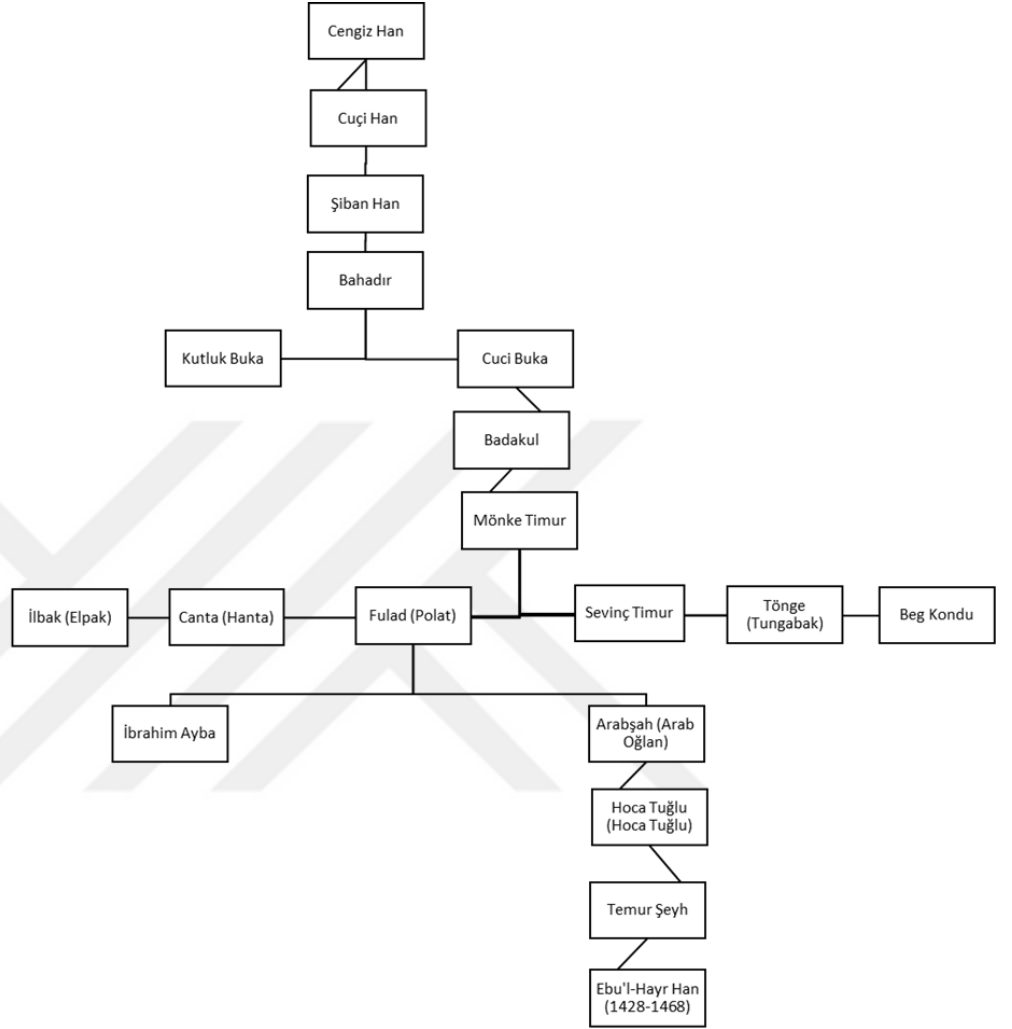
* a few words
are destroyed
in the MS.

ہو کذا اس بن تارا چند اللہ وردیخان متوطن دار الخلافہ دہلی

۱

to tfim

EK 1 ŞECERE:

EK 2 ŞECERE :

